

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

CA'BERİ'NİN UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN
ADLI ESERİNİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ
BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Mustafa UZUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFTÇİ

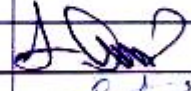
KONYA - 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa UZUN		
	Numarası	168106091009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kur'an'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFTÇİ		
Tezin Adı	CA'BERİ'NİN UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN ADLI ESERİNİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan CA'BERİ'NİN UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN ADLI ESERİNİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ başlıklı bu çalışma 21/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Ali ÇİFTÇİ	
2	Dr. Öğr. Üyesi	Recep KOYUNCU	
3	Prof. Dr.	Fatma Asiye ŞENAT	

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa UZUN		
	Numarası	168106091009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kur'an'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFTÇİ		
Tezin Adı	CA'BERİ'NİN UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN ADLI ESERİNİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Mustafa UZUN

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa UZUN		
	Numarası	168106091009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kur'an'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFTÇİ		
Tezin Adı	CA'BERİ'NİN UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN ADLI ESERİNİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ			

ÖZET

Burhanüddîn Halil el-Ca'berî (ö. 732/1332) 7.yüzyılın ikinci yarısında Ca'ber kalesinde doğmuş, 8. yüzyılın ilk yarısında Beledü'l-Halîl (Filistin)'de vefat etmiştir. Doğduğu yere nispetle Ca'berî diye tanınmıştır. Ca'ber müezzini olan babasının kendisinin yetişmesinde önemli rolü vardır. Dolayısıyla ilk olarak babasıyla beraber ilim meclislerine katılmış, daha sonra da Bağdat ve Şam gibi önemli ilim merkezlerinde meşhur âlimlerden ders almıştır. Kur'an ilimleri, kıraat, fıkıh, dil vb. birçok alanda oldukça fazla sayıda eserler vermiştir. Kütüphanelerde ona nispet edilen pek çok eser vardır. Tezimizde bu eserlerin bir kısmına yer verilmiştir. Ayrıca pek çok talebe yetiştirmiştir. Yine edebi kişiliği ile ön plana da çıkan Ca'berî'nin manzum eserleri de mevcuttur. Nitekim tezimize konu olan Ukûdü'l-Cümân fî Tecvidi'l-Kur'an adlı eserini manzum olarak kaleme almıştır.

Ukûdü'l-Cümân fî Tecvidi'l-Kur'an yazıldığı devirden günümüze kadar bu alanda çok kıymetli bir eser olma özelliğine sahiptir. Müellif, eserinde hem öncekilerin görüşlerine yer vermiş hem de kendi görüşlerinden söz etmiştir. Onun bu tarzı eserinin kıymetini daha da artırmış ve günümüze kadar birçok tecvid kitabında kaynak eser olarak yararlanılmıştır. Eser tek bir kıraate göre yazılmamıştır. Diğer kıraat âlimlerinin, meşhur kıraat imamlarının ve o imamların ravilerinin belirttiği görüşleri de içermiştir.

Anahtar Kelimeler: Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, kıraat, tecvid.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Name Surname	Mustafa UZUN		
	Student Number	168106091009		
	Department	Department of Philosophy and Religious Studies / Religious education		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFTÇİ		
Title of the Thesis/Dissertation	ASSESSMENT ON JA'BARİ'S 1-81 PAGES OF HIS BOOK UQUD AL-JUMAN FI TAJWEED AL-QORAN'S IN TERMS OF TAJWEED SCIENCE			

ABSTRACT

Burhan al-din Khalil al-Ja'bari (d. 732/1332) was born in the Ca'ber Castle in second part of 7th century and he died in Beledülhalil (Filistin) in second part of 7th century. He was known as Ja'bari because of place of birth. His father who was muezzin in the Ca'ber had got an important role on his growth. Therefore he first joined education assemblies with his father and then he got education from well known scholars in Bağdat ve Şam. He had a lot of works in the area of Qur'an sciences, recitation styles, fiqh, language etc. There are a lot of works in libraries which are known with his name. There are several of works of the writer in my thesis. Moreover he educated plenty schooler. Ja'bari who comes into prominence with literary identity had poetic works. He wrote out Ukûdü'l-Cümân fi Tecv'idi'l-Kur'an that subjects to out in my thesis indeed.

Ukûdü'l-Cümân fi Tecv'idi'l-Kur'ân is a valuable work from the period that it was written until today. The writer firstly gave information from the main sources about the subject and then he declared his ideas, and this study increased the importance of the work of him, and this study enhanced the importance of the work of him. Plenty of tajweed books which was written after him got benefit from his works. The writer wrote his work not only according to single recitation style; his work includes the ideas other famous reading imams and their subnarrators.

Keywords: Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, recitation, tajweed.

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	ii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xii
ÖN SÖZ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
1. Kıraat İlmî Tarihi	2
2. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı	11
3. Çalışmanın Kaynakları, Yöntemi ve Kapsamı.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

CA'BERÎ'NİN HAYATI

1.1. İsmi, Lakapları, Nesebi ve Doğumu.....	15
1.2. İlk Eğitimi ve İlk Yaşadığı Bölge.....	17
1.3. Akîdesi	20
1.4. İlmî Seyahatleri	21
1.5. Yaşadığı Dönemde Sosyal ve Siyasal Hayat	24
1.6. Çağdaşları.....	27
1.6.1. Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ b. Şerafi'n-Nevevî eş-Şâfi (ö. 676/1277):.....	27
1.6.2. Kemâleddîn b. Alî ez-Zemlekânî eş-Şâfi (ö. 727/1327):.....	27
1.6.3. Takıyyüddin Ahmed b. Abdü'l-Halîm b. Abdü's-Selâm el-Hanbelî (ö. 728/1328):	28
1.6.4. Ebü'l-Haccac Cemâleddîn Yûsuf el-Mizzî eş-Şâfi, ed-Dımeşkî (ö. 742/1341).	28
1.6.5. Esîrû'd-Dîn Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alâ'l-Endülüsî (ö. 745/1344):	29
1.6.6. Muhammed b. Ebû Bekr b. Kayyım el-Cevziyye el-Hanbelî (ö. 751/1350):29	
1.7. Hocaları.....	29
1.7.1. Yusuf b. Halîl b. Abdullah Ebü'l-Haccâc el-Hâfiz (ö. 748/1347):	30

1.7.2. Tâceddîn b. Abdurrahîm b. Muhammed b. Muhammed b. Yûnus (ö. 671/1272):.....	30
1.7.3. Sirâceddîn Abdullah b. Abdurrahman b. Ömer eş-Şêrmsâhî el-Mâliki (ö. 660/1262):.....	30
1.7.4. İbrahim b. Mahmud b. Sâlim b. Mehdî Ebû Muhammed (Ebû İshâk) el-Ezcî el-Bağdâdî (ö. 648/1250):	30
1.7.5. Şemsüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Osman b. Mahmud b. Abdü'l-Ğaffâr el-Vücûhî el-Hanbelî el-Bağdâdî (ö. 672/1274):.....	31
1.7.6. Müntecibüddîn Ebû Alî el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ebü's-Seâdêt et-Tikrîtî (ö. 688/1289):.....	31
1.7.7. Abdullah b. İbrahim b. Mahmud b. Râfî el-Cezerî (ö. 679/1280):.....	31
1.7.8. Şemsüddîn Ebü'l-Bedr Muhammed b. Ömer b. el-Kâsım el-Abbâsî er-Raşîdî el-Vâsitî (ö. 668/1270):.....	31
1.7.9. Fahreddin el-Hâfız Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Abdü'l-Vâhid el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 690/1291):.....	31
1.8. Öğrencileri	32
1.8.1. Alemüddîn Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbilî el-Birzâlî (ö. 739/1338):.....	32
1.8.2. Şemsüddîn ez-Zehebî (ö. 748/1348):.....	33
1.8.3. Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Mü'min:	33
1.8.4. Takıyyüddîn Ali b. Abdü'l-Kâfi b. Temâm es-Subkî, eş-Şâfiî (ö. 756/1355):.....	34
1.8.5. Selahaddîn Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâ (ö. 761/1360):.....	34
1.8.6. Selahaddîn es-Safedî (ö. 764/1363):.....	34
1.8.7. İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesîr (ö. 774/1373):.....	35
1.9. Zühdü, Ahlakı ve İlimdeki Yeri.....	35
1.10. Vefat Tarihi ve Yeri.....	37
1.11. Eserleri	37
1.11.1. Kur'an İlimlerine Dâir Eserleri	39
1.11.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri	43

İKİNCİ BÖLÜM

UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN ADLI ESERİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Tecvid	49
2.2. Tarih Boyunca Tecvid İlimlerine Dair Eserler.....	49
2.3. Eserle İlgili Bilgiler	51
2.3.1. Faydaları ve İçeriği.....	51
2.3.2. Eserin Metodu	51
2.3.3. Eserin Nüshaları	53
2.4. Giriş	59
2.4.1. Özet ve Değerlendirme	64
2.5. Mukaddime	70
2.5.1. Özet ve Değerlendirme	79
2.6. Edâ Keyfiyeti ve Kıraat İmamlarının Mertebeleri Bâbı	84
2.6.1. İstiâze ve Besmele Bahsi	90
2.6.2. Tekbir Bahsi.....	92
2.6.3. Secde Ayetleri Bahsi	93
2.6.4. Özet ve Değerlendirme	95
2.7. Harflerin Çıkış Yerleri, Aslı Sıfatları ve Pratikteki Yeri Bâbı.....	100
2.7.1. Mahreçler	100
2.7.1.1. Özet ve Değerlendirme	108
2.7.2. Sıfatlar.....	115
2.7.2.1. Hems	120
2.7.2.2. Cehr.....	121
2.7.2.3. Şiddet	121
2.7.2.4. Beyniyye	122
2.7.2.5. Rihvet.....	124
2.7.2.6. İtbâk	125
2.7.2.7. İnfitâh.....	126
2.7.2.8 Tefhim.....	126
2.7.2.9. Terkîk.....	127
2.7.2.10. İsti'lâ	127
2.7.2.11. İstifâl	128

2.7.2.12. Kalkale	129
2.7.2.13. İstikrar	129
2.7.2.14. Nefh.....	130
2.7.2.15. Safır.....	130
2.7.2.16. İstitâle.....	131
2.7.2.17. Kasr.....	131
2.7.2.18. Tefeşşî.....	132
2.7.2.19. İnhiraf.....	133
2.7.2.20. Tekrîr.....	133
2.7.2.21. Hafî (Hafa)	134
2.7.2.22. Beyan	135
2.7.2.23. İllet	135
2.7.2.24. Sahîh	136
2.7.2.25. Med	136
2.7.2.26. Lîn.....	136
2.7.2.27. Kasr.....	137
2.7.2.28. Hâvî.....	137
2.7.2.29. Tehayyuz.....	137
2.7.2.30. İmâle	137
2.7.2.31. İntisâb.....	138
2.7.2.32. İttisâl	138
2.7.2.33. Ğunne	138
2.7.2.34. Ruc'ân	139
2.7.2.35. Cers ve Mehtûf.....	139
2.7.2.36. Mehtût	140
2.7.2.37. Müşrabe.....	141
2.7.2.38. Sarâha.....	141
2.7.2.39. Zevâid (Zâid)	141
2.7.2.40. Esâle.....	141
2.7.2.41. Noksan (Hazf)	142
2.7.2.42. Sübût	142
2.7.2.43. İbdâl	142
2.7.2.44. Kalb.....	142

2.7.2.45. Sutm (Ismat).....	143
2.7.2.46. Halkiyye.....	143
2.7.2.47. Zelekiyye (İzlak).....	143
2.7.2.48. Musmete.....	144
2.7.2.48.1. Harflerin Lakapları.....	144
2.7.2.48.1.1. Zelekiyye.....	144
2.7.2.48.1.2. Leheviyye.....	145
2.7.2.48.1.3. Şeceriyye.....	145
2.7.2.48.1.4. Eseliyye.....	145
2.7.2.48.1.5. Nit'iyye.....	146
2.7.2.48.1.6. Liseviyye.....	146
2.7.2.48.1.7. Şefehiyye (Şefeviyye).....	146
2.7.2.48.1.8. Cevfiyye (Cevviyye).....	147
2.7.2.49. Özet ve Değerlendirme.....	148
2.7.3. Harekelerin Harflere Nispeti Hakkında Fasıll.....	155
2.7.3.1. Özet ve Değerlendirme.....	159
2.8. Sükûn, Hareke ve İki Sakinin Karşılaşması Babı.....	161
2.8.1. Özet ve Değerlendirme.....	173
2.9. İzhar, İdğam, İhfâ ve Şeddenin Sınırları Bâbı.....	176
2.9.1. İzhar, İdğam, İhfa ve Şedde Ahkâmı.....	176
2.9.1.1. Vacip İdğam.....	179
2.9.1.2. Râcih İdğam.....	181
2.9.1.3. Mercûh İdğam.....	181
2.9.1.4. Eşit İdğam.....	182
2.9.1.5. Özet ve Değerlendirme.....	196
2.9.2. Şeddelerin Çeşitleri.....	201
2.9.2.1. Özet ve Değerlendirme.....	208
2.9.3. Tenvin ve Sakin Nunun Kısımları Faslı.....	210
2.9.3.1. İzhar.....	210
2.9.3.2. İdğam.....	211
2.9.3.3. İklab.....	214
2.9.3.4. İhfâ.....	215
2.9.3.5. Ğunne.....	215

2.9.4. Özet ve Değerlendirme	216
2.10. Med ve Lîn Harflerinin Hükümleri Bâbı	220
2.10.1. Asıl (Tabîi) Med	225
2.10.2. Ferî Med	228
2.10.2.1. Meddi Lazım	228
2.10.2.2. Meddi Ârız	231
2.10.2.3. Meddi Lin	231
2.10.2.4. Meddi Muttasıl	232
2.10.2.5. Meddi Munfasıl	234
2.10.3. Özet ve Değerlendirme	240
2.11. Fetih ve İmâle Babı	245
2.11.1. Özet ve Değerlendirme	248
2.12. Terkik ve Tefhim Babı	251
2.12.1. Özet ve Değerlendirme	255
2.13. Kat' ve Vasl Hemzeleri Bâbı	257
2.13.1. Özet ve Değerlendirme	269
2.14. Vakf ve İbtida Babı	272
2.14.1. Lafzi Vakf	273
2.14.2. Manevi Vakf	277
2.15. Özet ve Değerlendirme	281
SONUÇ	289
KAYNAKÇA	293

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.s.	: Aleyhisselâm
b. veya İbn.	: Oğlu
bkz.	: Bakınız
b.y.y.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ekev.	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphanesi
MÜİFV.	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
m.	: Mîlâdi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallâhü anh
ö.	: Ölümü
ss.	: Sayfaları arası
s.a.v.	: Sallellâhü aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve devamı
vs.	: Vesâire
vb.	: Ve benzeri
vr.	: Varak no
yay.	: Yayınları

ÖN SÖZ

Nâzil olduğu günden bugüne kadar, kırâat ilminin eğitimi vasıtasıyla ilahi lafızları her türlü hata, değişiklik ve bozulmadan muhafaza eden ve kıyâmete kadar da muhafaza edecek olan yüce Allah'a hamdolsun. Zira yüce Rabbimiz: “Şüphesiz o zikri (Kur’ân’ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz,” (Hicr, 15/8.) buyurarak bu hususu tahsis etmiştir. Bu ayet Kur’ân’ın bir harfinin bile değiştirilemediğinin ve değiştirilemeyeceğinin en açık göstergesidir. Ayrıca salâtü selâm, Kelamullahın doğru okunması hususunda Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla eğitilen, nitekim aldığı bu eğitimi ashabına ve sonrakilere en güzel şekilde ileten Peygamberimize, onun âlinin ve ashabının üzerine olsun. Allah’ın rahmet ve mağfireti Hz. Peygamberden ahzettikleri şekliyle kırâatleri olduğu gibi korumak ve hatalı okuyuşları engellemek amacıyla İslâm’ın sancaktarlığını yapanların üzerine olsun.

Gerek lafız gerekse mana açısından ilâhî mûcizevî bir kelim olan Kur’ân’ı Kerîm, aynı zamanda okunuşuyla ibadet yönünün olması sebebiyle, onun sahih bir şekilde okunması gereğini daha da artırmıştır. Zira Rabbimiz Kelamullahın okunuşunun keyfiyeti üzerine: “Kur’ân’ı ağır ağır, tane tane oku.” (Müzzemmil, 73/4.) “Ey Peygamber, vahyi çabuk almak için dilini kıpırdatıp durma. Onu toplamak ve okutmak bize düşer, biz onu okuduğumuzda sadece okunuşunu takip et,” (Kıyâme,75/16-18) şeklinde ikâz ederek onun kırâatine gereken önemin gösterilmesini ve endişeye gerek olmadığını bildirmiştir.

Peygamberimizin Kur’ân’ın okunması ve yaşanması ile ilgili hadisleri, başta sahabe olmak üzere her dönemde Müslümanların heyecanlarını artırmıştır: “Kur’ân’ı okuyun! Zira Kur’ân, kıyamet günü okuyana şefâatçi olarak gelir.” (Müslim Salâtü’l-Musâfirîn, 252).

“Kur’ân’ı Kerîm’den bir harf bile okuyana sevap vardır. Her hasene on misliyle değerlendirilir. Ben Elif Lam Mim bir harftir demiyorum. Aksine Elif bir harf, Lam bir harf, Mim de bir harftir.” (Tirmizî, Sevâbu’l-Kur’ân, 16, 2912).

İşte bu müjdelere nail olmak isteyen İslâm âlimleri buldukları bölgelerde ayetleri daha iyi anlamak ve anlatmak için bitmek tükenmek bilmeyen çabalar içerisine girmişlerdir. Lafza-i celâli korumak ve gelecek nesillere aktarma gayesiyle onu hem zihinlerine hıfz etmişler hem de gönüllerine nakşetmişlerdir. İslâm’a girenlerin sayılarının hızla artması ve dahası İslâm âleminde başka unsurların da İslâm’a girmesi hasebiyle Kur’an ayetlerinin orijinalitesinin bozulmaması için gerek Hz. Ebû Bekr ve Osman (r.a.) dönemlerinde, gerekse daha sonraki dönemlerde (Ebû Bekr, İbn. Mücâhid, İbnü’l-Cezerî vb.) birçok âlim tarafından çalışmalar yapılmıştır. Yüce Allah’tan Peygamberimize indirilen vahiy pasajlarının korunma ve kendilerinden sonrakilere aktarma meselesini yüreklerinde hissetmişlerdir. Dolayısıyla bu gayretler neticesinde Kur’ân bugüne kadar hiç bozulmadan gelmiş ve kıyamete kadar da korunacaktır.

Kur'an'la ilgili ilim Peygamberimizle başlamış, ondan sonra da bu alanla ilgili hizmetler hız kesmeden devam etmiştir. Osmanlı Devleti döneminde de oldukça nitelikli çalışmalar yapılmış, bu anlamda geriden gelen ilmin devamlılığını sağlamak ve üzerine daha fazla katkı yapılabilmesi için hizmetten geri durulmamıştır. Padişahlar, diğer bütün devlet adamları her dönemde Kur'an'ı Kerim kırâatine hizmet etme gayesiyle âlimler için müesseseler yaptırmışlar ve âlimleri bu mekanlarda görevlendirmek suretiyle İslâm'a hizmetin gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu yüce gaye uğruna ömrünü adamış kıraat âlimlerinden birisi olan; hicri yedinci asrın ikinci yarısından hicri sekizinci asrın ortalarına kadar uzun bir hayat yaşamış olan Burhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl el-Ca'berî (ö.732/1332)'dir.

Bu çalışmada Ca'berî'nin, Kur'an'ın tecvîdi üzerine manzum olarak telif ettiği kıymetli eseri, *Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* ele alınacaktır. Bu eserle ilgili olarak Muhammed Âyet İmran; tahkik, şerh ve dirâse şeklinde doktora çalışması yapmıştır.

Tez; giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Peygamberimizden itibaren günümüze kadar kısaca kıraat tarihine değinilecektir. Birinci bölümde Ca'berî'nin hayatı, yaşadığı dönem, çağdaşları, eğitim aldığı hocaları, yetiştirdiği talebeleri, telif ettiği eserler vs. hakkında malumat verilecektir. İkinci bölümde ise, *Ukûdu'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* adlı eserin 1-81. sayfaları arası tecvîd açısından değerlendirilecektir.

Bu çalışmada her zaman destekleriyle gayretimi artıran danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇİFTÇİ başta olmak üzere, Dr. Öğr. Üyesi Recep KOYUNCU ve Doç. Dr. Ali ÖGE hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa UZUN

Konya 2019

GİRİŞ

Rabbimizin insanoğluna Kur’ân’ı Kerim’deki emirlerinden biri: “Yaratan Rabbinin adıyla oku!” (el-Alak, 96/1.) şeklinde olmuştur. Kur’ân’ı Kerîm’i bizzat Peygamberimiz tebliğ etmiş, açıklamış ve örnek yaşantısıyla tüm insanlığın hizmetine sunmuştur. Müslümanlar; İslâm dairesine giren ilk Müslümanlardan itibaren, dört halife döneminde ve daha sonraki süreçten günümüze kadar başta Kur’ân’ı Kerîm’i muhafaza etmek, onu en iyi şekilde anlamak ve aktarmak için üstün gayret göstermişlerdir.

Bütün insanlığın yegâne kurtuluş rehberi olan Kur’ân; yirmi üç senelik bir zaman içerisinde Hz. Peygambere nâzil olmuş, tevâtür¹ yoluyla nakledilmiş, mushaflara yazılmıştır.² Kur’an, okunuşuyla ibadet edilen ve indirildiği günden günümüze kadar hiçbir tahrifata uğramadan gelen ve kıyamete kadar aynı şekilde korunacak olan³ eşsiz bir kitaptır.

Yüce Kur’ân, nâzil olduğu andan itibaren Peygamberimizin zihninde, dilinde, gönlünde toplanmış ve: “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et”⁴ emri gereğince ve sahabenin de eşsiz gayretleriyle hem korunma altına alınmış hem de gelecek nesillere aktarılmıştır. Peygamberimiz kendisine indirilen ayetleri hemen zihnine almaya çalışıp o ayetleri hafızasından çıkarmamak için sürekli tekrar ediyordu. Yüce Allah: “Ey Peygamber, vahyi çabuk almak için dilini kıpırdatıp durma. Onu toplamak ve okutmak bize düşer. Biz onu okuduğumuzda sen sadece

¹ Tevatür: Aklen yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun diğer bir topluluktan rivayet ettiği kıraatlerdir. Bkz., İsmail Karaçam, **Kur’an’ı Kerim’in Nüzûlü ve Kı râatı**, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, dördüncü baskı, 2012, s. 265.

² Subhî es-Sâlih, **Mebâhis fi Ulûmi’l-Kurân**, beşinci baskı, Beyrut, 1968, s. 21.

³ **Hicr**, 15/8.

⁴ **Mâide**, 5/67.

okunuşunu takip et”⁵ şeklinde hatırlatarak aslında Kur’ân’ı Kerîm’in muhafazasının ilâhi bir koruma altında olduğunu da bize haber vermiştir.

Öncelikli olarak Kur’ân’ın ilk muhatabı, ilk öğrencisi ve ilk temsilcisi olan Peygamberimizden itibaren kısaca kıraat ilminin geçirdiği aşamaları ele almayı uygun gördük.

1. Kıraat İlmi Tarihi

Hz. Peygamber ve sahabe dönemindeki kıraat tarihini kısaca ele alacak olursak: Peygamberimiz (s.a.v.): “İnsanlara, kendilerine indirileni beyan etmen için sana da Kur’ân’ı indirdik,”⁶ emrine uyararak indirilen âyetleri, kendisine emanet edildiği üzere büyük bir özveri ile muhafaza ederek en yakınlarından başlayarak ümmete öğretmiştir. Nâzil olan ayetleri beyan vazifesinin icâb ettirdiği şekilde erkeklere, kadınlara⁷ ve duyanın zorlanmadan kavrayacağı bir metodla tane tane okumuş, genellikle okuduğu her âyetin sonunda durmuştur.⁸ Kur’ân’ı Kerîm’in ilk muhatabı, ilk öğrencisi, ilk hâfızının Peygamberimiz olması hasebiyle, Cebrâil (a.s.)’den aldığı bu emaneti vahiy kâtiplerine yazdırmış ve Kur’ân sahabe marifetiyle ezberlenmiştir.⁹ Bu ilk dönem; kıraat tarihi ile alakalı en hassas zaman dilimlerinden biridir. Çünkü vahiy lafızlarının kaybolması endişesiyle bir yandan yazıya geçirilmesi, yedi harf ruhsatı ve devamında mushaf birliğinin sağlanarak lafza-i celâlin korunması kıraat tarihinin ilk aşamaları olması hasebiyle önemlidir.¹⁰

⁵ **Kıyâme**, 75/16-18.

⁶ **Nahl**, 16/44.

⁷ İbn. İshâk Muhammed, **es-Sîre**, (thk. Ahmet Ferîd) Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004, cilt I-II, s. 189; Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**,(çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1993, cilt II, s. 698.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, **el-Câmi‘u’s-Sahîh**, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir), b.y.y: Dâru’n-Necât, h. 1422, “**Fedâilü’l-Kur’ân**”, s. 29; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, **el-Câmi‘u Sahîh**, (thk İbrahim Utve Avâd), İstanbul, 1981, Sevabü’l-Kur’an, 23.

⁹ İsmail Karaçam, **Kur’ân’ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri**, yirmi birinci baskı, İstanbul, 2011, ss. 25-31.

¹⁰ Mehmet Dağ, “**Kıraat İlminin Akademik Serencamı –Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine**”, Ekev Akademi Degisi, Sayı: 56, (Yaz 2013), s. 313.

Hız. Peygamber (s.a.v.) İslâmiyetin daha geniş çevrelere yayılması için bir yandan ashabını eğitirken bir yandan da sesi güzel olanları ve ezberleme konusunda iyi olanlarla özellikle ilgilenerek onları bu ilâhî yolda yürümeleri için teşvik etmiştir. Zira Efendimizin yetiştirdiği bu güzide insanlar, Kur'ân kırâati ile meşhur olarak bu ilmi kendilerinden sonrakilere aktarmada vazife almışlardır.¹¹

Kur'ân'ın indiği dönemde henüz kâğıdın yaygın olmayışından dolayı Efendimizin emri üzere vahiy kâtipleri, Kur'ân lafızlarını çeşitli malzemelerin üzerine yazıyorlardı.¹² Bunlardan bazıları: Çeşitli deri tabakaları, ince beyaz taşlar, hurma yapraklarının orta kısımları, kürek kemikleri, kumaş ve bez parçaları¹³ ki, Kur'an sahifeleri bu malzemelerin üzerine yazılmıştır. Yine Hz. Ömer'in İslâm'la müşerref oluşuna vesile olan Kur'ân metnidir.¹⁴

Bunun yanında o dönemde ilâhi lafızları koruma noktasında hafızaya almak ve hafızanın kuvveti daha çok kabul edilebilir bir olguydu.¹⁵ Nitekim bu hususta İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429): “Kur'an naklinde dayanak, mushafın yazısından ziyade, metinlerin hâfizalara alınmasıdır,”¹⁶ demiştir.

Peygamberimizin, ashabına Kur'ân'ı öğretim metodu, semâ ve arz yöntemiyle olmuştur. Önce Cebrâil (a.s.)'den dinleyerek (semâ) almış, sonra ona arz yoluyla okumuştur. Ashabına da bu şekilde talim ettirmiştir.¹⁷ Yine her sene Ramazanda Peygamberimiz ve Cebrâil (a.s.) arasında gerçekleşen arzalar, Kur'ân'ın

¹¹ İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, **en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr**, (thk. Ali Muhammed ed-Debba'), Mısır, ts., Matbâ Mustafâ Muhammed, cilt 1, s. 6; Abdülhamit Birışık, **Kıraat İlmi ve Tarihi**, Emin Yayınları, Bursa, 2014, s. 13.

¹² Vahiy Katipleri için bkz., İsmail Karaçam, **Kur'ân'ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraatı**, s. 162.

¹³ Muhsin Demirci, **Kur'an Tarihi**, on birinci baskı, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul, 2017, s. 138-139.

¹⁴ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, cilt I, s. 105-107.

¹⁵ Demirci, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁶ Zerkâni Muhammed Abdülazim, **Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân**, üçüncü baskı, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire, h. 1372, cilt 1, s. 242.

¹⁷ Necati Tetik, **Başlangıçtan 9. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Tâlimi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 42.

hem muhafazası hem de tertibi açısından mühimdir.¹⁸ Mekke’de Müslümanların Kur’ân eğitim yeri olarak Dâru’l-Erkâm ve zamanla diğer sahabenin evlerinin bazı bölümleri kullanılmıştır.¹⁹ Medine’de Suffe’nin varlığı ile Kur’ân öğretiminin daha rahat olduğu, sahabenin Kur’ân’la meşguliyetinin artması ve bu da zamanla değişik okuyuşların yaygın hale gelmesine sebebiyet vermiştir.²⁰

Kur’ân kıraati konusunda en önemli meselelerden birisi olan yedi harf konusu ki,²¹ o da âlimlerin üzerinde birçok yorumlar yaptığı ve yorumlar arttıkça daha da karmaşık hale geldiği²² halde üzerinde tam olarak ittifak sağlanamayan bir konudur. Bununla alakalı birçok hadis rivayet edilmiştir.²³ Biz sadece bir tanesini zikrederek konuyu kısaca özetlemekle yetineceğiz: Übeyy b. Ka’b’dan rivayetle Peygamberimiz Cebrâil (a.s.)’a:

“Ey Cibril! Ben okuma yazma bilmeyen bir topluma gönderildim. Bunların arasında koca karılar, ihtiyar erkekler, oğlanlar, kızlar, hiç kitap okumayan adamlar var,” dedi.

Cebrâil: “Ey Muhammed! Muhakkak ki Kur’ân, yedi harf üzere nazil olmuştur, demiştir.”²⁴ Zira Efendimiz, diğer Peygamberlere nazaran bütün kavimlere gönderilmiştir. Onun için İslâm’la müşerref olan insanlara kolaylık sağlaması sebebiyle Rabbimizin izniyle mezkur hadîs-i şeriflerle ümmete kolaylık sağlamıştır. Daha sonraki süreçlerde her bir âlim kendi ilmi birikimiyle yedi harfî izâha

¹⁸ Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, cilt II, s. 698.

¹⁹ Asım Köksal, **İslâm Târîhi**, Şâmil Yay., İstanbul, 1989, c. III, s. 202.

²⁰ Birişık, **a.g.e.**, s. 34.

²¹ Prof. Dr. M. Tayyip Okiç, **İlahiyat Fakültesi, Usûlü Tefsir Notları**, 1951-1952, s. 34.

²² Demirci, **a.g.e.**, s. 197.

²³ Mekkî b. Ebî Tâlib, **el-İbâne An-Meâni’l-Kıraat**, (thk. Dr. Abdülfettah İsmail Şibli), Mısır, ts., Matbâ-i er-Risale, ss. 105 vd.

²⁴ et-Tirmizî, **Sahîhu’t-Tirmizî** bi Şerhi’l-İmâm İbnü’l-Arabî, VI, 63, Mısır, 1934; Mekki b. Ebî Talib, **a.g.e.**, s. 110; Tirmizî, **Câmiu’l-Kebîr**, c. 5, s. 60, hadis 2944.

çalışmıştır.²⁵ Ayrıca yedi harf ruhsatının verilmesi sebebiyle değişik kavimlerden Müslüman olanların Kur'ân'ı öğrenmedeki engelleri ve mazeretleri de giderilmiştir.²⁶

Peygamberimizin (s.a.v.) vefatından sonra farklı yörelerde çıkan isyanları engellemek üzere gönderilen askerlerin yaptığı önemli mücadelelerden olan Yemâme muharebesinde²⁷ birçok hafızın şehit olmasından²⁸ dolayı Hz. Ömer halife olan Hz. Ebû Bekîr'i Kur'ân sahifelerinin bir araya getirilmesi konusunda teşvik etmiştir. Bundan dolayı da halife Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit'e Kur'ân'ı Kerîm'i cem etme görevini vermiştir.²⁹ Bu ulvî görevin Zeyd b. Sâbit'e tevdi edilmesinin gerekçesi Peygamberimize vahiy kâtipliğinde bulunması, hâfız olması ve arza-î âhirede bulunmasıdır. Zira Zeyd, bu görevin meşakkatli olmasından dolayı başta biraz çekingen kalmış,³⁰ Hz. Ebû Bekir'in onu ikna etmesiyle, mushafların toplanmasında belli başlı prensipler koyularak³¹ bu vazifeyi lâyıkıyla yerine getirmiştir.³²

Hz. Ömer döneminde de Kur'ân'ın eğitim öğretimine hızla devam edilmiştir. Hz. Osman dönemine gelindiğinde İslâm beldelerinin iyice genişlemesi, yedi harf ruhsatının devam etmesi gibi sebeplerden dolayı problemler iyice artmıştır.³³ Özellikle Ermenistan fethinden dönen Huzeyfe b. Yemen'in, durumun vehâmetini Hz. Osman'a anlatması üzerine³⁴ Hz. Osman, Kur'ân'ın çoğaltılmasına karar verip

²⁵ Karaçam, **a.g.e.**, 2011, s. 22-23; Karaçam, **a.g.e.**, 2012, s. 63 vd.

²⁶ Birişik, **a.g.e.**, s. 38.

²⁷ Laura Veccia Vaglieri, "**Râşid Halifeler ve Emevî Halifeleri**", **İslâm Târîhi Kültür ve Medeniyeti**, (çev. Sâlih Tuğ), İstanbul, 1997, c. I, s. 71.

²⁸ Philip Hitti Khuri, **Siyâsi ve Kültürel İslâm Târîhi**, (çev. Sâlih Tuğ), İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1995, c. I, s. 123.

²⁹ Mekki b. Ebi Tâlib, **a.g.e.**, ss. 58-59.

³⁰ Karaçam, **a.g.e.**, 2011, ss. 45-47.

³¹ Demirci, **a.g.e.**, s. 160-164; Karaçam, **a.g.e.**, 2012, 171 vd.

³² Kur'an'ı cem etmek için kurulan komisyonda: Ömer, Osman, Ali, Übeyy b. Ka'b, İbn. Mes'ud, Abdullah b. Ömer, vd., **Ömer Nasuhi Bilmen Tefsir Tarihi**, Örnek Matbaası, Ankara, 1955, s. 22.

³³ Mehmet Dağ, **Geleneksel Kıraat Algısı, Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım**, İstanbul: İSAM, 2011, ss. 103-104.

³⁴ Mekki b. Ebî Talib, **a.g.e.**, ss. 62-63.

bu vazifeyi Zeyd b. Sâbit (r.a.) başkanlığındaki heyete vermiştir. Hz. Osman'ın heyete verdiği en önemli talimat, olası bir ihtilaf durumunda, Kur'ân'ın Kureys lehçesine göre yazılması olmuştur.

Hz. Osman tarafından çoğaltılıp İslam beldelerine gönderilen mushaflar ve öğreticilerin³⁵ üstün gayretleriyle birçok talebeler, âlimler yetiştirilmiştir. Bu eğitim-öğretim bizzat devletin kontrolünde olmuştur.³⁶

Ayrıca yapılan fetihler sonrasında kökeni Arapların dışında olan Müslüman nüfusunun hızla çoğalması ve bu Müslümanlardan bazısının Kur'ân okurken problemlerle karşılaşması, yine okurken yaptıkları dil hataları, bununla birlikte sahâbe dönemine yakın olmalarına rağmen Arapların dahî dillerindeki fesâhatin bozulması ve onlardaki dil hatalarının artmasından dolayı Kur'ân'ın noktalanmasına gidilmiştir.³⁷ Öncelikli olarak Irak valisi iken Ziyâd b. Ebîh marifetiyle Ebü'l-Esved ed-Düelî vazifelendirilmiştir. ed-Düelî, fetha yapmak için harfin üst kısmına, kesre için harfin alt kısmına, damme için ise harfin önüne birer nokta; harekelerin tenvinli halleri için de ikişer nokta koydurtmuştur.³⁸ Daha sonra Irak valisi Haccac b. Yusuf devreye girmiş ve ed-Düelî'nin talebelerinden Nâsr b. Âsım'dan Kur'ân'ı noktalamasını istemiştir. Kur'ân'daki noktalama işaretlerinin bugünkü hali ise daha ziyade Halil b. Ahmed'den gelir.³⁹ Bu çalışmalar ile Kur'ân'ın doğru bir şekilde okunmasının önündeki engeller büyük ölçüde giderilmiştir.⁴⁰

Kur'ân'ı Kerîm'in Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilmesi ve Hz. Osman döneminde istinsah edilip teksir edilmesi, ardından harekelenip noktalanması; ayrıca çoğaltılan Kur'ân nüshalarının dikkate alınıp kıraat eğitiminin başlangıcıyla düzenli olarak yapılan Kur'ân ilimlerinin tedvîni, İslâmiyet'in değişik beldelerde genişlemesi

³⁵ İbnü'l-Cezerî, **a.g.e.**, c. I, s. 8.

³⁶ Birişik, **a.g.e.**, s. 13.

³⁷ Ebû Amr Osman ed-Dânî, **el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhif**, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, h. 1407, ss. 6-7.

³⁸ Dânî, **a.g.e.**, ss. 6-7.

³⁹ Dânî, **a.g.e.**, ss. 6-7, 124-127.

⁴⁰ Birişik, **a.g.e.**, s. 73.

bu dönemde iyice artmıştır. Kıraat imamları şeklinde anılan oldukça fazla kıraat üstadının bu dönemde yetişmesi ve hicri seksen ve doksan yılları civarında kıraat ilmi ile ilgili kitapların yazılması da bu ilmin kısa zamanda ne kadar çok ilerlediğini göstermiştir.⁴¹

Tâbiîn, kıraati Peygamberimizin ashabından almıştır. Ashabdan kurrâ olanlardan Abdullah İbn. Mes'ûd Kûfe'de; Übeyy İbn. Ka'b ve Ebü'd-Derdâ Şam'da; Ebû Mûsâ el-Eş'arî Basra'da tâbiîne ilm-î kıraatı ulaştırmışlardır. Mekke ve Medine'de ise Hz. Peygamberden (s.a.v.) bizzat kıraat öğrenen ashab bu ulvî görevi îfâ etmişlerdir.⁴² Fethedilen yerlerde dini Mübîn-i İslâm'ı yayıp, dolayısıyla kıraatı da ulaştırmaya çalışmışlardır. Zamanla bu kıraatlerden bazıları meşhur olmuş bazıları ise o şöhreti yakalayamamışlardır.⁴³

Sahâbenin sözlü naklinden sonra tâbiîn zamanında kıraat ilmi ile alakalı eserler kaleme alınmış ve ikinci asırdan sonra kıraat ekolleri oluşturulmuştur.⁴⁴ İlim dünyasında müşâfehe yoluyla ve yazılı şekilde tedrisi bir araya getiren ilm-î kıraat, gün geçtikçe en değerli ilimler arasında yer alarak Âlem-i İslâm'a aktarılmıştır.⁴⁵

Müslümanlar tarafından kabul edilip meşhur olan kıraatler; imamlarının otorite özelliği taşıdığı kıraatler olarak kabul edilmiştir. Medîne'de Nâfi⁴⁶, Kûfe'de Hamza⁴⁷ ve Kisâi⁴⁸, Basra'da Ebû Amr⁴⁹ vb. kıraat imamları oluşmuştur.

⁴¹ Kaynaklar, kıraatlerle ilgili Yahya b. Yâmer'e ait **el-Kırâe** adlı bir eserin olduğunu belirtmektedir. Bkz. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, **İthâf-u Fudalâi'l-Beşer**, (thk. Şaban Muhammed İsmail), birinci baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987, s. 33-34.

⁴² Tetik, **a.g.e.**, s. 56.

⁴³ Mehmet Emin Maşalı, **Târihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi**, Ankara: Otto Yayınları, 2016, s. 32.

⁴⁴ Maşalı, **a.g.e.**, ss. 44-45.

⁴⁵ Birışık, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁶ Tayyar Altıkulaç, "Nâfi' b. Abdurrahman", **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, ss. 287-289.

⁴⁷ Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", **DİA**, XV, İstanbul 1997, ss. 511-513.

⁴⁸ Tayyar Altıkulaç, "Kisâi, Ali b. Hamza", **DİA**, Ankara 2002, XXVI, ss. 69-70.

⁴⁹ Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. 'Alâ", **DİA**, İstanbul 1994, X, ss. 94-97.

Tâbiîn sonrası döneme baktığımızda bu dönem, kıraat ilminin altın çağı diye değerlendirebileceğimiz bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira âlimler, kıraat ekollerinin oluşmasıyla beraber kendi bölgelerinde sistemli bir eğitim-öğretim uygulamışlardır. Ayrıca bu dönemde İbn. Mücâhid'le (ö. 344/936) başlayan kıraatlerin yediye tahsisi konusu karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde kıraatte, sahih olan kıraatle şaz olan kıraat ayrımı yapılarak çok kıymetli eserler kaleme alınmıştır. Bazıları on kıraatle ilgili bir takım girişimlerde bulunsalar da, yedi kıraat karşısında zayıf kalmışlardır. Kıraatlerin yediye tahsisi üzerine yapılan tartışmalar görüş ayrılığı değil, adeta bir inanç düşüncesi şeklinde değerlendirilmiştir.⁵⁰

Yedi harf hadisinden oluşan okuyuşlar, sahabenin kendi mushaflarında var olan müdreç okuyuşlar,⁵¹ kıraat ilmi açısından konuyu çok karışık bir hale getirerek doğru okumalarla hatalı okumaların iç içe geçtiği bir duruma yol açmıştır. Kıraat âlimleri, bu problemden kurtulmak için hadis metodolijisinden istifade ederek hicri ikinci asırdan sonraki kıraatleri inceleyip ve bazı kriterler belirleyerek⁵² bunları sınıflandırmışlardır. Netice itibariyle dördüncü asrın ilk evresinde İbn. Mücâhid, Kur'ân'ı Kerîm'in hattına uygun olan, mütevâtir olan ve Arap grameri kurallarına uyan yedi kıraat âliminin okuyuşlarını cem etme yoluna giderek bu konudaki ihtilafların giderilmesine yönelik çalışmalar yapmıştır. İbn. Mücâhid'in hedefi sahih olan kırâatı zayıfından ayırdetmek, reddedilen ve kabul edilen kıraatleri belirlemektir. Kıraat âleminde Kırâat-ı Seb'a şeklinde adlandırılan çalışma İbn. Mücâhid'in gayretiyle oluşmuştur.⁵³

İbn. Mücâhid'i böyle bir sınıflandırmayı yapmaya iten sebep, ilm-î kıraat ile ilgili yeterli bilgi birikimine sahip olmayan kişilerin okunan kıraatlerin vecihleri ile

⁵⁰ Dağ, a.g.e., 2013, ss. 314-315.

⁵¹ Birışık, "Kıraat", **DİA**, İstanbul 2002, XXV, s. 430.

⁵² Kur'ân'ın yedi harfle kıraati, sahâbeden tâbiîne ve sonraki nesillere rivâyet yoluyla aktarıldığı için Kur'ân kıraatlerinin tedvîni de hadislerin tedvinindeki şekilde yapılmıştır. Kıraat imamlarından Nâfi' ve kıraat ilminin otoritelerinden Süleyman b. Mihrân, İbnü'l-Cezerî, Kastallânî, el-Bennâ gibi kıraat âlimlerinin birçoğunun aynı zamanda hadis ilmiyle de meşgul olması bu açıdan önem arz eder.

⁵³ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr**, c. I, s. 34.

ilgili gereken incelikleri farkedemeyecekleri ve dolayısıyla zamanla kıraat ilminin daha da meşakkatli haline geleceğidir. Başka bir neden de Araplarda, dilin grameri ile ilgili yeterli bilgiye sahip olan kişilerin kendi düşüncelerine göre vecihler uyarlama niyetlerine veya böyle bir hareket içerisine girmelerine baştan engel olmaktır. Hâlbuki kıraat ilminin temeli Peygamberimizin sünnetine dayanmakta ve rivayet silsilesi ile gelmektedir. Onun için kişilerin keyiflerine bırakılmamalıdır. Yine İbn. Mücâhid, bu çalışmasını yaparken kendi beldelerinde güvenilir, rivayet hususunda temeli sağlam, halkın teveccühünü kazanmış olan âlimleri tercih etmiştir.⁵⁴

Kırâat-ı Seb‘a usûlünün düzenli olarak uygulama alanı Endülüs olmuştur. Buradan tüm dünyaya yayılmak üzere dört asır süresince eğitim sisteminin içinde yer almıştır.⁵⁵ Ebû Amr ed-Dâni'nin (ö. 444/1053) *Teysîr* isimli eseri ve Kâsım b. Firruh eş-Şâtibi'nin (ö. 590/1194) (*Şâtibiyye* diye meşhur olan) *Hirzû'l-Emânî* adlı eserleriyle kurumsal hale gelmiştir. Dâni, *Teysîr* isimli eserinin başında yedi kıraat imamıyla alakalı tarikleri detaylı olarak işlemiştir. Kıraat eğitiminde *Teysîr* tarihinin temel kitabı *Teysîr* kitabıdır.⁵⁶

Şâtibi'ye gelince, *Teysîr* adlı eserin kolay hafızaya alınması için *Hirzû'l-Emânî* adlı eseri özetleyerek ve manzum olarak kaleme almıştır. Tam olarak adı *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*'dir. Müellifine nispetle eş-Şâtibiyye olarak bilinir. Mekke, Medine, Şam, Basra ve Kûfe'deki imamları ve râvîlerini ele almıştır. Eserinde kolaylık olması için vav harfi hariç diğer harfleri imamlara ve râvîlerine remzederek kullanmıştır. Bu tarz kendisinden sonra gelen eserlerde de

⁵⁴ İbn. Mücâhid'in **Kitâbü's-Seb'a** adlı kitabını yazma sebepleriyle ilgili olarak bkz. İbn. Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, **Kitâbü's-Seb' fi'l-Kırâât**, (nşr. Şevkî Dayf), Kâhire: Dâru'l-Meârîf, 1980, ss. 45-52.

⁵⁵ Mehmet Ünal, "**Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı**", İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, III (2011): ss. 77-114.

⁵⁶ Muhammed Emin Efendi, **Umdetü'l-Hullân**, İstanbul: Âsîtâne, t.y, s. 115; Mustafa Atilla Akdemir, **Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metodları**, İstanbul, ss. 116-117.

kullanılmıştır.⁵⁷ Zamanla yedi kıraat imamı ve ikişer tane râvîleri ile birlikte ele alınıp okutulan tarîke “Şâtibiyye” târîki adı verilmiştir.⁵⁸

İbnü'l-Cezerî ve Aşera Tarîki'ne gelince; kıraat öğretimine Seb' yerine On'lu sistemi getiren İbnü'l-Cezerî; Ebû Ca'fer, Şeyh Ya'kûb ve Halefû'l-Âşir isimli kıraat imamlarının yedi kıraate eklenmesini sağlamıştır.⁵⁹ Kıraat ilmi tarihinde İbnü'l-Cezerî'nin önemi oldukça büyüktür. Zira onu ön plana çıkararak neden, sadece belli başlı eserlerden istifadesi yerine müellifin, daha fazla kaynaktan faydalanmasıdır.⁶⁰ İbnü'l-Cezerî'yi önemli yapan başka bir neden de onun sadece belli başlı on kıraat ve rivâyete bağlı kalmayıp başka tariklerden ve rivâyetlerden söz etmesidir.⁶¹ Anadolu'da yıllarca ilm-î kıraat alanında hizmet etmiştir. Ayrıca Anadolu'da birçok talebeler yetiştirip kıraate dair bazı kitaplarını da burada yazmıştır.

Osmanlı döneminde kıraat eğitiminin hız kesmeden devam ettiğini görürüz. Zira yukarıda bahsettiğimiz büyük kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî, Yıldırım Bayezid döneminde Bursa Ulu Camii'ne bağlı olarak yapılan dârulkurrâda ilm-î kıraatın temellerini atmıştır.

İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı ülkesinden ayrılmasıyla Molla Gürânî (ö. 893) ile İstanbul'da kıraat ilmi devam etmiştir. Molla Gürânî dârulkurrâ ve dârulhadislerde dersler vermiş, bir yandan öğrenci yetiştirmiş bir yandan da eserler telif etmiştir.

Osmanlı'da Kanuni Sultan Süleyman devrinde Sokullu Mehmet Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelip ve İstanbul tarîki ile anılan Ahmed el-Mesyerî'nin de kıraat ilmine çok büyük hizmetleri olmuştur.

⁵⁷ Durmuş Sert, “Şâtîbî'nin Hayatı, Kıraat İlmindeki Yeri ve Eserleri”, Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, V, (1994): s. 91.

⁵⁸ Bkz. Akdemir, **Kıraat İlmi**, s. 104.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr**, c. I, ss. 41-46; Birışık, **Kıraat İlmi**, s. 106.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr**, c. I, s. 64.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr**, c. I, s. 57.

Ülkemizde Kur'ân'ı Kerîm'in eğitim faaliyetleri; İlahiyat Fakülteleri, İmam Hatip Liseleri, Eğitim Merkezleri ve Kur'an Kursları'nda vb. hızla devam etmektedir. Yine on kıraate göre tedris edilen ilm-i kıraat eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı gözetiminde açılan kurslarda devam edilmektedir.

2. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Bu çalışmada yedinci yüzyılın ortası ile sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış büyük İslâm âlimi, doğduğu yere nispetle Ca'berî diye meşhur olan Bürhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer'in (ö. 732/1332) *Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* adlı manzum eserinin 1-81. sayfaları arasındaki bölüm tecvid ilmi açısından incelenecektir.

Ca'berî doksan yıllık bir ömrün tamamını ilme adanmış, hayatının her döneminde hem eser yazmış hem de talebe yetiştirmiştir. Abbasiler, Eyyûbiler ve Memlûkler dönemini görmüştür. Yine kendisine Bağdat'ta 'Takıyyüddin' lakabı verilmiştir. Müellifin hayatını incelerken aynı zamanda o dönemin siyasal ve sosyal durumunu da ele alacağız.

Özellikle birçok tecvid kitaplarında kaynak olarak gösterilen müellifin bu eserinin çalışılması oldukça önem arz etmektedir. Elbette tecvid alanında yazılan kitaplar ve akademik çalışmalar kıymetlidir. Müellifin bu eserinin de ilim dünyasına kazandırılması Kur'ân'ı Kerîm'in usulüne uygun olarak tilavet edilmesine oldukça fazla katkı sağlayacaktır. Nitekim eserin içeriğinde görüleceği üzere, günümüzde de Kur'ân'ın okunuşuyla meşgul olan herkesi ilgilendirecek inci gibi dizilmiş bilgiler mevcuttur. İnci gibi dizmek tabiri, günümüzde herhangi bir şeye mümkün olduğunca hassasiyet duymak, kıymetli olması hasebiyle özen göstermek, gibi manalar taşıdığı gibi o dönemlerde de bu tabirler kullanılmıştır. Kur'an kıraatine de son derece muvafık olan bir kavramdır. Yine âlimlerimiz 'İtkan' kelimesine de oldukça fazla yer vermişlerdir. O halde Kelâmullâh'ı en sahih ve en güzel şekilde okuyabilmek için bu eser, diğer eserlerle beraber bizim kılavuzumuz olacaktır.

Yüce kitabımız Kur'ân'ı Kerîm, gerek lafzıyla gerekse manasıyla tüm insanlığa hidayet rehberi olarak nazil olmuştur. Konumunun bu denli önemli olması,

Kur'ân harflerinin, kelimelerinin sahih bir şekilde okunmasını gerektirmektedir. İşte tam bu noktada tecvid ilmini, dolayısıyla Kur'ân'ı itkan sahibi olarak telaffuz edip bize ulaştıran âlimler ön plana çıkmaktadır. Ca'berî de bu ulvi yolun yolcularından birisidir. *Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* adlı eseri de tecvid ilmi taliplilerinin başucu kaynağı olma özelliğini taşımaktadır. Nitekim müellif eserinde birçok âlimden ve kaynaktan yararlanmıştı. Bu da eserin üzerinde çalışma önemini daha da artırmaktadır. Faydalandığı kaynaklarla kendi görüşleri arasındaki farkı mukayese etmek, bu farklılıkların nedenlerini ortaya çıkarmak da araştırmamızın bir diğer amacını teşkil etmektedir.

Bu çalışmada, Kur'ân tecvidini meydana getiren bilgiler ele alınmıştır. Müellif burada, Kur'ân okumanın faziletlerini, önemini, harflerin mahreçlerini, sıfatlarını, izhar, idğam vb. ahkâmını, med, lin, vakf, ibtida gibi konuları ele almıştır. Ayrıca sadece tecvidle yetinmeyip; on kıraat imamı ile bazı ravilerinin de görüşlerine yer vermiştir. Mütakaddimun âlimlerinin görüşlerine de müracaat etmiştir. Bütün bu teknik bilgileri sunarken Kur'ân ahlâkına yakışan ve yakışmayan durumlardan bahsederek konunun bu yönünü de ele almıştır. Müellif seksen birinci sayfadan itibaren harfleri, mahreç sırasına göre ayrı ayrı başlıklar açmak suretiyle incelemiştir. Her bir harfi anlatırken o harfin mahreç, sıfat gibi vasıflarına işaret etmiştir. Ayrıca harfleri telaffuz ederken dikkat edilmesi gereken hususlara da yer vermiştir. En sonunda 'Hatime' şeklinde bir başlıkla eserini nihayete erdirmiştir.

Ca'berî, kendisine çok değer verilen, tecvid sahasında öne çıkan âlimler arasında yer almıştır. Nitekim kendisinden sonra gelenler, talebeleri onunla ilgili birçok medhiye dile getirmişlerdir. Dolayısıyla böylesine yüce bir şahsiyetin ilmi birikimlerini, ilimdeki samimiyetini ve tevazusunu, konuları çok yönlü olarak ele alışını bu sahanın ilgililerine sunmak oldukça önem arz etmektedir.

3. Çalışmanın Kaynakları, Yöntemi ve Kapsamı

Bu çalışma giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Peygamberimizden itibaren kısaca kıraat tarihi ele alınmıştır. Giriş kısmı, Kur'an'ın ilk nazil olduğu andan itibaren muhafazası, Peygamberimizin onu okuyuşu,

öğretmesi ve sahabeyi teşvik etmesini içermektedir. Peygamberimizin vefatından sonra Kelamullah üzerinde yapılan çalışmalar; cem edilmesi, istinsah edilmesi, harekelenmesi vb. çalışmalar da giriş bölümünde verilmiştir. Bu bölümde yararlanılan başlıca kaynaklar: Zerkânî'nin *Menâhilü'l-İrfân*'ı, Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-İbâne*'si, Cezerî'nin *en-Neşr*'i ve *DİA*'dır.

Birinci bölümde Ca'berî'nin; ismi, nesebi, eğitimleri, seyahatleri, ilmi şahsiyeti, hocaları, çağdaşları, talebeleri ve eserleri incelenmiştir. Bu bölümde yararlanılan başlıca kaynaklar: *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Hayruddîn ez-Zirikli'nin *el-A'lâm*'ı, Yusuf b. Tağriberdî'nin *el-Menhelü's-Sâfi*'si, Ömer Rıza Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-Müellifin*'i, İsmail Paşa'nın *Hediyetü'l-Ârifin*'i, İbnü'l-Cezerî'nin *Ğâyetü'n-Nihâye*'si, İbn. Kesir'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si, Ca'berî'nin *Rusûhu'l-Ahbâr*'ı, İbn. Hacer el-Askalânî'nin *ed-Düreru'l-Kâmine*'si, Suyûtî'nin *Buğyetü'l-Vuât*'ı, İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-Zehabi*'si ve es-Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefâyâtı'dır*. Ca'berî'nin eserlerini incelerken istifade edilen başlıca kaynaklar: *İSAM*'dan, Ca'ber'inin *Rusûhu'l-Ahbâr*'ından ve *yazmalar.gov.tr*'den ve müellifin adı altında ülkemizdeki kütüphanelerde bulunan eserleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde *Ukûdü'l-Cümân* incelenmiştir. Eserin yazma nüshaları ve matbû nüshası olmakla beraber yakın tarihte bununla alakalı Muhammed Âyet İmrân'ın tahkik, şerh ve dirâse şeklinde bir doktora çalışması mevcuttur. Bu kaynaktan da istifade edilmiştir. *Ukûdü'l-Cümân* manzum olarak yazıldığı için, her bir beytin de detaylı bir şekilde izahı gerekli görüldüğünden dolayı birçok kaynağa müracat edilmiştir. Nitekim bu kaynakların bazılarını da müellif eserinde zikretmiştir. Eseri incelerken kullanılan başlıca kaynaklar: Ebû Müzâhim el-Hâkânî'nin *Kasidetü'r-Râ'iyye*'si, Mekkî b. Ebî Tâlib'in *er-Riâye*'si, Osman b. Saîd ed-Dânî'nin *et-Tahtid*'i, Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'nin *et-Temhîd*'i, Şâtıbî'nin *Hırzü'l-Emânî*'si, Alemüddîn es-Sehâvî'nin *Umdetü'l-Müfîd*'i ve *Cemâlü'l-Kurrâ*'sı, Mer'âşî'nin *Cühdü'l-Mukîl*'i, Senhûrî'nin *el-Câmiü'l-Müfîd*'i, Kurtûbî'nin *el-Müdhî*'i, Cezerî'nin *en-Neşr*'i, Ğânim Kaddûrî el-Hamed'in *ed-Dirâsetü's-Savtiyye*'si, Sîbeveyh'in *Kitâbü'l-Ayn*'ı ve İbn. Tahhân'ın *el-Enbâ fî Usûli'l-Edâ*'sı sayılabilir.

Ukûdü'l-Cümân'ın, Ebû Âsım Hasan b. Abbas İbn. Kutub tarafından tahkiki yapılarak 2004 yılında basılmış olan matbu bir nüshası vardır. Çalışmamızda bu nüshayı esas aldık. Öncelikle tezimizin konusu olan bu eser hakkında malumat vermeyi gerekli gördük.

Eser 157 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmamızda bu eserin 1-81. sayfaları arasını tecvid ilmi açısından ele alacağız. İlk yirmi iki sayfa müellifin şahsiyeti ve eserleri hakkındadır. Ca'berî, yirmi üçüncü sayfadan itibaren seksen birinci sayfaya kadar mukaddime, bablar ve fasıllar halinde konuları işlemiştir. Eserin ilk on sayfasında Safedî, İbn. Kesîr ve İbnü'l-İmâd'ın Ca'berî hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Daha sonra yirmi ikinci sayfaya kadar müellifin bazı şiirlerinden ve Ukûdü'l-Cümân'ın yazma nüshalarından birkaç tane numune verilmiştir. Yine bu bölümde Ca'berî'nin eserlerinin yüz kırk tanesi verilmiştir. Eser manzum olarak ele alındığından burada beyit sayısından da bahsetmek gerekir; şöyle ki, bizim incelediğimiz matbu eserde toplam 828 beyit yer almaktadır. 'Mâ, Men ve Keyfe' babını ve fûrû kısmını saymazsak toplam 337 beyti tezimize konu edindik. Burada 'Mâ, Men ve Keyfe Edatlarının Kullanımı' ile ilgili bâbı incelememizin dışında tuttuk. Çünkü Ca'berî bu bölümde tecvidden ziyade daha çok bu edatların anlamı ve kullanımı üzerinde durmuştur. Müellif 82. sayfadan itibaren harfleri mahreç sırasına göre tek tek incelemiştir.

Eseri incelerken Ca'berî'nin ele almadığı bazı konuları farkedip gündeme getirmeye çalıştık. Eserde beyitler rakamla ifade edilmemiştir. Her bölümün sonuna eserin Arapça metnini ilave etmek suretiyle, dipnot verirken hem sayfa numaralarını hem de beyitlere numara vererek çalışmamızı oluşturduk. Yine ele aldığımız manzumu, diğer manzum eserlerle karşılaştırmak suretiyle bir sonuca varmaya çalıştık. Diğer âlimlerle uymayan veya birbirlerini destekleyen görüşlere yer verdik. Her konunun sonunda 'Özet ve Değerlendirme' şeklinde bir başlık açmak suretiyle o konuyu kısaca derlemeye çalıştık. Yine bu değerlendirme kısmında, Hâkânî, Mekkî, Dâni, Şâtıbî, Sehâvî ve İbnü'l-Cezerî'nin manzum eserlerinde konuları sistematik bağlamda ele alış şekillerini Ca'berî'ye kıyaslayarak inceledik. Metodlarda uygulanan farklılıkları ve benzerlikleri ifade etmeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

CA'BERÎ'NİN HAYATI

Müellifin adı Burhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halil el-Ca'berî (ö.732/1332)'dir. Doğduğu yere nisbetle Ca'berî diye meşhur olmuştur.⁶² Çalışmamızda ondan 'Bürhânüddîn', 'Müellif' veya 'Ca'berî' diye bahsedeceğiz.

1.1. İsmi, Lakapları, Nesebi ve Doğumu

Adı İbrahim, babasının adı Ömer'dir. İsmi lakaplarıyla beraber kaynaklarda şöyledir: İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halil Burhânüddîn Ebû Muhammed el-Ca'berî el-Halîlî eş-Şâfî İbnü's-Sirâc⁶³, İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl el-Ca'berî Ebû İshâk⁶⁴, İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halil b. Ebü'l-Abbas Ebû Muhammed er-Rabeî el-Ca'berî es-Selefi⁶⁵, İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl b. Ebü'l-Abbas el-Ca'berî er-Rabeî el-Halîlî⁶⁶, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl el-Ca'berî eş-Şâfî⁶⁷, İbrahim b. Ömer b. İbrahim Burhânüddîn el-Ca'berî eş-Şâfî İbn. Müezzini Ca'ber⁶⁸, Burhânüddîn Ebû İshâk

⁶² M. Kemal Atik, "Ca'berî", **DİA**, cilt 6, ss. 527-528.

⁶³ İsmail Paşa el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin**, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1951, cilt 1, s.14.

⁶⁴ Hayruddin Ziriklî, **el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn**, on beşinci baskı, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut-Lübnan, 2006, Cilt 1, s. 55.

⁶⁵ Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l- Cezeri, **Ğayetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ**, (nşr. G. Bergtraesser), birinci baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kâhire, 1351-53/1932-35, üçüncü baskı, Beyrut, 1402/1982, cilt 1, s. 25.

⁶⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. eş-Şehriban İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine fî Âyâni'l-Mieti's-Sâmine**, Haydarabad 1348-50/1929-31, cilt 1, s. 50.

⁶⁷ İsmail b. Ömer İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetü'l-Meârif, yedinci baskı, Beyrut, 1990, cilt 14, s. 160.

⁶⁸ Yusuf b. Tağriberdî el-Etebki Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin, (thk. Dr. Said Abdü'l-Fettah Aşür, **el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Mütevfe Be'de'l-Vâfi**, Kâhire, 1984, cilt 1, s. 131.

İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halil eş-Şâfi er-Rabeî el-Ca'berî⁶⁹, İbrahim b. Ömer b. İbrahim er-Rabeî el- Halîl el-Ca'berî⁷⁰, İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl el-Ca'berî el-Halîl eş-Şâfiî.⁷¹ Kaynaklarda bahsedilen isimlere ve lakaplara bakıldığında birçoğunun birbirine yakın olduğu görülmektedir. Birçok âlimde görüldüğü gibi Ca'berî de kendisini çeşitli dallarda yetiştirdiği için oldukça fazla lakaplar ve künyelerle anılmıştır.

Ca'berî; Muhammed diye oğlu⁷² olduğundan dolayı 'Ebû Muhammed' diye künyelenmiştir. Ayrıca babasından sonra Şeyhu'l-Halîl diye künyelenmiştir. Araplarda bir adamın adı İbrahim ise o kişi genellikle 'Ebû İshâk' diye künyelenirmiş, dolayısıyla Ebû İshâk diye künyelenmesinin sebebi budur. Bazen Ca'ber müezzininin oğlu diye çağrılmıştır.⁷³ Ca'berî'nin lakaplarına gelince: Ebû'l-Abbâs⁷⁴, er-Rabeî, İbnü's-Sirâc, el-İmâm, el-Alîm, el-Mukrî, el-Üstâz,⁷⁵ Muhaddis, Allâme, Fâkih, Şeyhu'l-Halîl, en çok da 'Burhânüddîn'⁷⁶ diye meşhur olmuştur. Bağdat'ta ise kendisine 'Takıyyüddîn' denilmiştir.⁷⁷

⁶⁹ İbnü'l-İmâd Şihâbüddîn Ebû'l-Felah Abdü'l-Hay Ahmed b. Muhammed, **Şezerâtü'z-Zehbî**, birinci baskı, 1996, cilt 8, s. 171.

⁷⁰ Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Kâdî, **Dürretü'l-Hicâl fi Esmâ-i Ricâl**, (thk. Muhammed Ahmed Ebu'n-Nûr), 1971, cilt 1, s. 184.

⁷¹ Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Müessesetü'r-Risâle, 1957, cilt 1, s.49.

⁷² 690 yılında doğup, babasından sonra Beledü'l-Halil'de şeyh olmuştur. Babasından birçok ilimleri tahsil etmiştir.

⁷³ Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, (thk. Ahmed el-Arnâvut, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, birinci baskı, Beyrut, 2000, cilt 6, s.74; Yusuf b. Tağriberdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, cilt 1, s. 131.

⁷⁴ Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, c. 1, s. 49; Yusuf Elyan Serkis, **Mu'cemü'l-Matbûati'l-Arabiye ve'l-Muarrabe**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1919, s. 699.

⁷⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, (thk. Salih Mehdi Abbas...), **Mâ'rifetü'l-Kurrâ-i'l-Kibâri Ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr**, Müessesetü'r-Risâle, ikinci baskı, Beyrut, 1988, c. 2, s.743.

⁷⁶ İsmail Paşa el-Bağdâdi, **Hediyetü'l-Ârifin** s. 14; İbn. Hacer el-Askâlani, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 1, s. 50; İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye** s.160; Yusuf b. Tağriberdi, **el-Menhelü's-Sâfi**, cilt 1, s. 131; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehbî**, c. 8, s. 171; Celâleddin Abdürrahman es-Suyûti, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), **Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât**, 1964, c. 1, s. 420.

⁷⁷ İbn. Hacer el-Askâlani, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 1, s. 50; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, c. 1, s. 49; Suyûti, **Buğyetü'l-Vuât**, c. 1, s. 420.

Ca'berî'ye; itikadı selefi⁷⁸ olduğu için 'selefi' diye nispet edilmiştir. Şâfiî mezhebine mensup olduğundan ve şâfiî fukahâsından olduğundan dolayı şâfiî diye de nispet edilmiştir.⁷⁹

Ca'berî, takriben (ö. 640/1242)⁸⁰ yıllarında Ca'ber Kalesi'nde⁸¹ doğmuştur. Doğumuyla ilgili kendisi bir beytinde şöyle demiştir: "640 yılı civarında doğdum." Onun doğum tarihini inceleyenler genellikle bunun üzerinde ittifak etmişlerdir.⁸²

Nesebi: Arapların iki ana kabilesinde birisi olan 'Rabîâ' kabilesine nispet edilir. Bütün kaynaklar bunu böyle belirtmiştir. Burhânüddîn Ca'berî'nin aslı, kökü Araptır. Nesebi Arap ailelerden gelmektedir. Dedeleri 'Devser' denilen yere h. beşinci asırda gelmiştir. Ca'ber kalesinin adının aslı Devser'dir. Ca'ber b. Sâbik b. Mâlik, orayı fethedip kendi adını vererek 'Ca'ber Mıntıkası' veya 'Ca'ber Kalesi' diye isimlendirmiştir.⁸³ Sadece Burhânüddîn değil, başka âlimler de Ca'ber kalesine nispet edilir. Burhânüddîn Ca'berî, Beledül-Halîl (Filistin)'e de nispet edilir. Zira kırk yıl kadar, vefatına kadar Beledü'l-Halil'de yaşamıştır.⁸⁴

1.2. İlk Eğitimi ve İlk Yaşadığı Bölge

Ca'berî'nin doğduğu yer olması hasebiyle Ca'ber Kalesi hakkında kısaca bilgi verecek olursak: Suriye'nin kuzeyinde yer alan Ca'ber Kalesi, konumunun önemi nedeniyle Bizanslılardan Selçuklulara kadar ve devamında da çok kez el değiştirmiştir. Bölge, Musul Atabegi Nüreddin Zengi döneminde oldukça gelişmiştir. Daha sonra Eyyûbilerin eline geçen Ca'ber Kalesi, yine değişik hükümdarların da eline geçmiştir. Aynı şekilde kime ait olduğu ile ilgili değişik rivayetler bulunan

⁷⁸ Suyûti, **Buğyetü'l-Vuât**, c. 1, s. 420.

⁷⁹ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefyât**, c. 6, s. 49.

⁸⁰ Yusuf b. Tağriberdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, cilt 1, s. 131.

⁸¹ ATİK, **a.g.e.**, c. 6, s. 527.

⁸² İbnü'l-Cezeri, **Ğâyetü'n-Nihâye**, c. 1, s.25; İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c.14, s.160; Suyûti, **Buğyetü'l-Vuât**, c. 1, s. 420.

⁸³ İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 13, ss. 131-132.

⁸⁴ ATİK, **a.g.e.**, c. 6, s. 528.

Süleyman Şah türbesi de burada bulunmaktadır. Aynı zamanda Ca'ber, arkeologlar için önemli bir çalışma sahası olup, orada Zengîler ve Eyyûbiler devrine ait kalıntılar bulunmaktadır.⁸⁵

Ca'ber Kalesi sadece bir kale değil, coğrafi, tarihi ve siyasi olarak da önemli bir yerdir. Bu bölge siyasi olarak Selçuklular döneminde önemli bir yere haizdir. Celâleddîn Melikşah b. Alparslan es-Selçukî, (ö. 485/1092)⁸⁶ burayı bir kale olarak edinmiştir. Melikşah, bu yöreye 'Ca'ber' adını veren Sâbikuddîn el-Ca'beri'nin elinden burayı almıştır. Daha sonra 'Adil Melik' diye isimlendirilen Nureddîn Mahmud b. Zengi'nin⁸⁷ (ö. 569/1173) eline geçmiştir. Sonra Eyyûbîlerin ve daha sonra da Memlûklerin eline geçmiştir. İslam bölgesi olarak bilinen bu yerde birçok âlim buranın önderliğini yapmıştır. Buradaki ulema, burada yetiştikten sonra başka şehirlere başka bölgelere hicret etmişler ve oralarda isimleri ile meşhur olmuşlardır. Şam, Kahire, Bağdat, Beledü'l-Halîl (Filistin), Kudüs ve başka yerlere de gidenler olmuştur.⁸⁸

Hicri 640 yılları civarında Ca'ber Kalesi'nde dünyaya gelen Ca'berî'nin, gerçekten düzgün bir terbiye alarak ilmi bir ortamda büyüdüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Onun ilimle, iyilikle meşhur bir ailede büyüdüğü, âlimler arasında yetiştiği, yine babası Ömer b. İbrahim'in, Ca'ber Kalesi denilen yerin ileri gelen kişilerinden birisi oluşu da kaynaklarda geçmektedir. Babası 'Ca'ber Müezzini' diye bilinen bir zat olmuştur. Nitekim Ca'berî'nin çocukluğu ve gençliği babasının kontrolü ve ilgisi altında geçmiştir.⁸⁹

Ca'berî, dönemin önemli kişilerinden olan ve mazisi sağlam köklere dayanan, Ca'ber müezzini diye şöhret bulan babası Ömer b. İbrahim ile dönemin ilim

⁸⁵ Aydın Taneri, "Ca'ber Kalesi", **DİA**, İstanbul, 1992, VI, ss. 525-527.

⁸⁶ İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 12, ss. 142-143.

⁸⁷ Zirikî, **el-A'lâm**, c. 1, s. 170; İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 12, ss. 277-284.

⁸⁸ Burhânüddin Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halil el-Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr fî Mensûhi'l-Ahbâr**, (tahkik, dirâse, Dr. Hasan Muhammed Makbûlî el-Ehdel), birinci baskı, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1988, s. 37.

⁸⁹ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 33-34.

meclislerinden istifade etmiştir. Babasıyla birlikte henüz sekiz yaşındayken Halep'e gidip ve burada meşhur hadis âlimi olan Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Halîl'den Cüz-ü İbn. Arefe'yi tedris eden babasına bu derslerde refakat etmiştir. Zira bu zat hem Ca'berî'ye hem de Ca'berî'nin oğluna icazet vermiştir.⁹⁰ Ca'berî, Kur'ân'ı Kerîm'i dokuz yaşında ezberleyip daha sonra Musul'da Tâceddîn Abdurrahîm b. Yunus'tan, Şâfiî fihkî ile ilgili *et-Tâ'cîz fi Muhtasâri'l-Vecîz* isimli eseri okumuştur. Ayrıca kırâatle ilgili Ebû Amr ed-Dâni'nin *et-Teyşîri'ni*, fıkıh ilminde Ebû Şucâ el-İsfehânî'nin *Ğâyetü'l-İhtisârî*'ni ezberlemiştir.⁹¹

Burhânüddîn'in (Ca'beri) babası; İbnü'l-Bevâri diye bilinen Kemâleddîn Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan el-Müncî'den de ders almıştır. Burhânüddîn de bu derslere on yaşındayken iştirak etmiştir. Ayrıca bundan başka pek çok ilim meclislerine babasıyla beraber katılmıştır.⁹²

Mecdüddîn İbn. Teymiyye diye bilinen (ö. 652/1254) Ebü'l-Berekât Abdü's-Selâm'dan da babası ders almıştır. *Müntekâ fi'l-Ahkâm*⁹³ adlı kitabı okumuştur. Burhânüddîn de bu kitapların icazetini bu zattan almıştır.⁹⁴ Burhânüddîn'in kendisinden iki yaş küçük olan kardeşi, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Ca'berî (ö. 728/1328)'dir. Yûsuf b. Halîl'den icazet almıştır. Kardeşi, Ca'ferî Tayyâr'ın şehid olduğu yere yakın olan 'Kerak' denilen bölgede yirmi seneden fazla yaşamıştır. Birzâli, Mu'cemi'nde Caberî'nin kardeşinden bahsetmiştir.⁹⁵ Bu iki kardeşin babası, oğullarını beraber yetiştirmiş, bunlarla ilgilenmiş, iyi yetişmelerini istemiş, onları âlimlerin meclislerine götürmüş, ikisinin de icazet almaları için gayret etmiştir.⁹⁶

⁹⁰ İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 1, s. 50.

⁹¹ ATİK, **a.g.e.**, c. 6, s. 527.

⁹² Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 35.

⁹³ İmam Şevkani'nin **Neyli'l-Evdar** adlı kitabında şerh ettiği hadis kitabıdır.

⁹⁴ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 35.

⁹⁵ İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c.4, s.102.

⁹⁶ ATİK, **a.g.e.**, c. 6, s. 527.

Burhanüddîn Ca'berî, Ca'ber Kalesi'nde yirmi sene kadar bir zaman yaşayıp, oradaki âlimlerden istifade etmiştir. Bundan sonra Ca'berî, hem eğitim hem terbiye hem kültür hem de diğer yönlerden ilimle dolu öyle bir hayat yaşamıştır ki, o kadar iyi bir ilim tahsil etmiştir ki, ilimde akranlarını geçmeyi başarmıştır. Herkes onu zekâsı, başarısı ve bilgisiyle önde görmüştür. Zihni, ezberlemesi ve dikkati her zaman zinde olmuştur.⁹⁷ Burhanüddîn kendisinden bahsederken; 'ben dokuz yaşında (649 yılında) âlimlerden kıraat hakkında ders dinlemeye başladım,' demiştir.

Burhanüddîn'e Ca'ber Kalesi'nin ilim yönünden çok katkısı olmuştur. İlim ve kültürü ilk olarak orada almasından dolayı aynı zamanda bu bölgenin de kendisinin yetişmesinde rolü olmuştur. Marifet ve ilim deryasından doya doya istifade etmiştir. O kadar çok gayret etmiştir ki artık ilim talebesi olma noktasında kendi kendine yetip, ilmi başkasına ihtiyaç duymadan öğrenebilme kudreti oluşmuştur.⁹⁸ Daha sonra kendi bölgesinde elde ettiği bu birikimlerin üzerine ilaveler yapıp ve bundan sonra çok önemli şehirlere, Bağdat, Şam gibi yerlere ilmi seyahatler yapmıştır.

Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Vücûhî'den Kıraat-ı Seb'a'yı, Ebû Ali Hüseyin b. Hasan et-Tikrîfî'den Kıraat-ı Aşera'yı okuyup⁹⁹ İbnü'l-Hayr İbrahim b. Mahmud el-Ezcî'den kıraat ilmi ile alakalı icazet almıştır.

1.3. Akîdesi

Ca'berî, eserlerinde 'Selef' akidesine mensub olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰ Onun hayatını yazanlar da aynı hususu dile getirmişlerdir. Selefin, (kendisinden önce yaşayanların) yolu üzerinde yürüyen bir âlimdir. Bid'at ve hurafelerden uzak durmuştur.

⁹⁷ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 36.

⁹⁸ İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 1, s. 50

⁹⁹ İbnü'l-Cezeri, **Ğâyetü'n-Nihâye**, c. 1, s. 25; Yusuf b. Tağriberdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, cilt 1, s. 132; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehbî**, c. 8, s. 171.

¹⁰⁰ Suyûti, **Buğyetü'l-Vuât**, c. 1, s. 420.

Sünneti seven, şartlar ne olursa olsun sünnete bağlı birisi olmuştur. O dönemde kelâmîyye mezheplerinin birçoğuna karşı onların yanlış düşüncelerine karşı reddiye yazmıştır. *el-Cemile Şerhu'l-Akîle* kitabı bunun bir örneğidir. Bu kitapta kelim meselesi üzerinde durup, Allah'ın sıfatlarından bahsederek akidesini beyan etmiştir. İmâmiyye ve Mûtezile'ye karşı Kur'ân'ın kadim olduğunu, mahluk olmadığını söylemiştir. Aynı zamanda Eş'âri'lere itiraz ederek Kur'an; dinlenilmiştir, korunmuştur ve yazılmıştır, demiştir.¹⁰¹

Kader konusunda; felsefecilerin dediklerinin zıddına Cenâbı Hakk'ın her şeye gücünün yettiğini; vacip olan, olabilecek olan, olamayacak olan her şeyi onun yaratma gücünün olduğunu ifade etmiştir. Felsefecilere, Cehmiyyeye, Allah'ın ilim sıfatı konusunda, Hristiyanlara da Allah'ın vahdaniyet sıfatı (tek olması) konusunda reddiyeler yazmıştır. İnkâr edenlere de vahdaniyet sıfatını vurgulamak için reddiyeler yazıp, aynı şekilde Allah'ı cisim gibi düşünenlere de değişik konularda reddiyeler yazmıştır. Ca'berî: Mutezile, Felsefeciler ve Mürchie'nin çoğuna reddiye olarak; ehli hakkın mezhebi, 'Allah; Hayy, Alîm, Kadîr, Semî, Basar, Mütakellim ve İrade eder' demiştir.¹⁰²

1.4. İlmî Seyahatleri

Burhânüddîn el-Ca'berî, İslâm şehirlerinin birçok bölgelerine ilim tahsil etmek, ilmîni geliştirmek için ve bazı ilmi mütâlâlarda bulunmak üzere seyahatlere çıkmıştır. Aynı zamanda bu seferlerinde âlimlerle, kârîlerle, meşhur hâfızlarla bir araya gelmek onlardan direkt olarak istifade etmek için de seyahatlere çıkmıştır. Bu yolculuklarda tıpkı geçmişteki âlimlerin yaptıkları gibi (hadisçilerin metodu gibi) ilim yollarına düşmüştür. Çünkü hadis âlimleri diğer âlimlerden daha çok ihtimam göstermişlerdir.¹⁰³

¹⁰¹ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 46.

¹⁰² Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 46.

¹⁰³ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 38.

İlk yolculuğu Abbâsîlerin hilâfet başkenti olan Bağdat'a olmuştur. Bağdat, o dönemde en önemli ilim merkezlerinden birisiydi. En uzak bölgelerden âlimler gelir ve oraya yerleşmeyi istemişlerdir. Ca'berî de Tatarların Bağdat'a olan saldırılarından sonra 660 yılından sonra Bağdat'a yönelmiştir.¹⁰⁴

Aslında Ca'berî, o zamana kadar kendisini epeyce yetiştirmişti. Onun Bağdat'a yaptığı bu yolculuk en önemli seyahatidir. Sekiz yaşlarındayken Halep'e, Musul'a babasıyla ilim için gitmişti, fakat bu seyahati onun için çok farklı olmuştu. İslam âleminde Bağdat; sosyal, kültürel ve ilmi alanda dopdolu bir şehirdi. Orada büyük âlimlerle buluşup ve onlardan istifade etmiştir. Özellikle kıraat ilminde uzmanlaşmıştır. Aslında gittiği dönemde Bağdat çok kötü bir durumda olup, Tatarların saldırıları neticesinde yıkılmıştı. Böyle olmasına rağmen oradaki âlimlerden istifade etmesini bilmiştir.¹⁰⁵

Ca'berî, orada Nizamiye medreselerine girmiştir.¹⁰⁶ Mustansırıyye medreselerinde de hocalarla buluşup ve onların derslerine katılmıştır.¹⁰⁷ Büyük âlimlerin kıraat meclislerine katılmıştır. Kırâat-ı Seb'a ve Kırâat-ı Aşera'yı okumuştur. Bağdat'ta daha önceden olan olumsuzluklara rağmen ısrarla orada kalmayı ve orada devam etmeyi istemiştir. Orada kaldığı süre içerisinde ciddiyetle samimiyetle, ilim elde etmek için bütün zorlukları aşmaya çalışmıştır. Nizamiye medresesinde hoca olan Ebü'l-İz Muhammed b. Abdullahi'l-Basri eş-Şâfi'den fıkıh ilminde eğitim almıştır.¹⁰⁸ Yine küçüklüğünde Musul'da iken okuduğu *et-Tâ'ciz fi Muhtasari'l-Veciz* isimli eseri telif eden Tâceddîn Abdurrahman b. Yûnus'tan ikinci defa okumuştur.

¹⁰⁴ İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Dürru'l-Kâmine**, c. 1, s.50.

¹⁰⁵ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 38.

¹⁰⁶ Bağdat'ta Melik Alparslan'ın veziri olan el-Hasan b. Ali b. İshak Ebu Ali, bu medreseyi yaptırdı. Bkz. İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 12, s. 140.

¹⁰⁷ Halife Mustansır Billah yaptırdığı için bu isim verilmiştir. Abbasi halifesi Mansur b. Nasr b. el-Mustedi, dört mezhebe göre ders verilmesi için, Dârülhadis, Hamam, Dâru't-Tıb, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için çok büyük vakıflar kurdu.

¹⁰⁸ Şemsüddin Muhammed b.Câbiri'l-Vâdi Âşî, (thk. Muhammed Habîb.), **Bernamec İbn. Câbiri'l-Vâdi Âşî**, Câmiatü Ümmü 'l-Kurrâ, 1981, s. 51.

Daha sonra Bağdat'taki medreselerden mezun olup ve Bağdat âlimleri arasında yer almıştır. Ca'berî, ilimde parmakla işaret edilen abide şahsiyetlerden biri haline gelip ve 'Takıyyüddin' diye isimlendirilmiştir. İctihad ve eğitime ciddiyetle başlayıp artık telif etme safhasına gelmişti. Kıraatte de çok üstün başarılar elde edip *Nüzhetü'l-Berara fî Kırâeti'l-Eimmeti'l-Aşera* ve *Ukûdu'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* adlı eserlerini burada yazmıştır. Bu iki kitabı Müntecibüddîn et-Tikrîî¹⁰⁹ Ebû Ale'l-Hasan b. Hasan el-Mukrî (Hanbeli fakihî, ö. 688/1289)'ye okumuştur. Zira Ca'berî kıraat ilminde bu zattan hem ders alıp hem de ona bazı kitaplarını okumuştur.

Ca'berî, hocası Tâceddîn b. Yunus vefat ettikten sonra 671'den sonra, ilmini ve araştırmalarını artırmak için Emeviyye Devleti'nin başkenti olan Şam'a gitmiştir. Zira Şam, Memlûkler döneminde ilmin merkeziydi. Bağdat'ın önemi azalıp âlimlerin sayısı da azaldıktan sonra, oradaki hayat şartlarının bozulmasından dolayı Şam, Bağdat'ın yerini almıştır. Ca'berî, Semîsâtiyye denilen bir yere yerleşip orada büyük hafızlardan dersler dinleyip ve talebelere faydalı olmuştur.¹¹⁰ İbn. Ba'lebekki (ö. 699/1300)¹¹¹ ve İbn. Buhârî (ö. 690/1291) gibi âlimlerden istifade etmiştir.¹¹²

Son olarak Ca'berî, fetva, kadı ve hutbe vazifesini üzerine alarak Beledül-Halil'de yaklaşık kırk yıl yaşamıştır. Rabbine daha çok ibadet etmek için orayı tercih etmiştir. Aynı zamanda hem talebelerine ilmi yaymış, hem tedris hem de telif faaliyetlerine devam ederek büyük hizmetler vermiştir. Beledül-Halil'de uzun yıllar yaşamış ve torunlarını görmüştür. Onun şöhreti Halil beldesini sarmıştı. Vefatından sonra da şöhreti devam etmiştir. Günümüze kadar Ca'berî'nin adı devam etmiştir. Günümüzde; Beledü'l-Halil'de (Filistin) şu kişilere, 'Ca'berî'nin ailesi derler,' diye bilinmektedir.¹¹³

¹⁰⁹ İbnü'l-Cezeri, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c. 1, s. 240.

¹¹⁰ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, c. 6, ss. 74-75.

¹¹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehbî*, c. 5, s. 452.

¹¹² İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 1, s. 50.

¹¹³ Ca'berî, *Rusûhu'l-Ahbâr*, s. 41.

1.5. Yaşadığı Dönemde Sosyal ve Siyasal Hayat

Ca'berî, yedinci asrın son yarısı ile sekizinci asrın başına ulaşmıştır. Hayatı h. 640-732 yılları arasında geçmiştir. Irak'taki Abbâsî Devleti'nin sonuna ulaşmıştır. Orada genel olarak birçok olayları, savaşları, Âlem-i İslâm'da meydana gelen Tatarların, (Moğolların) ve Haçlıların saldırılarını yakından görmüştür.

Müslümanların başına gelen sıkıntıların hepsini bizzat yaşayarak görmüştür. Neticelerini ve bu olaylara sebebiyet veren şeyleri görmüştür. Abbâsî Devleti'nin zayıflaması son Abbâsî halifelerinin eskisi gibi güçleri kalmayıp ve bunun arkasında gizli kalan sebepleri görmüştür. Yavaş yavaş Abbâsî Devleti'nin gerilemesini, çöküşünü, o kadar ki Abbâsî halifelerinin hüküm olarak sadece isimlerinin kaldığını ve sadece Irak çevresinde nüfuzlarının geçtiğini müşâhede etmiştir. 656 yılında Tatarların eliyle hilafetin nasıl bittiğini ve Irak'ın nasıl elden gittiğine şahit olmuştur. Aynı şekilde devletin çöküşüne zemin hazırlayarak Tatarlara yardım eden vezir Muhammed b. Ahmed b. Ali (İbn. Alkami ö. 656/1258)¹¹⁴,yi de görmüştür. Alkami; Şii, Râfizi, kindar biri olmuştur. O, ehlişünnetten intikam almak için Tatarların Bağdat'a girmesini istiyordu. Daha sonra İslâm'ın kalesi olan Bağdat Tatarların eline geçmişti. Ondan sonra ortalıkta bozgunculuk ve fesatlıklar yaşanmaya başlanmıştı. Kadınları, çocukları, âlimleri ve toplumda ileri gelen insanları öldürmüşlerdi. İslam tarihinin bütün eserlerini yakıp ve Bağdat'taki uygarlık eserleri olan yerleri ortadan kaldırmışlardı. O dönemde ayakta kalanlar sadece bu kötülüklerin arkasına sığınanlardı. Onun haricinde her şeyi yok etmişlerdi.¹¹⁵ İnsana acı veren bu olayların hepsine Ca'berî, çok yakından ve kendi beldesi olan Ca'ber Kalesi'nde¹¹⁶ henüz on üç yaşında şahit olmuştur.

Diğer bir taraftan Ca'berî, Şam'daki Eyyûbi Devleti'nin sonuna da şahit olmuştur. Zira Memlük Devleti de 648'de Eyyûbi Devleti'nin yıkılışı üzerine

¹¹⁴ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s.212; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, c. 1, s. 184.

¹¹⁵ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, ss. 200-222.

¹¹⁶ Atik, "Ca'berî", *DİA*, cilt 6, s. 527.

kurulmuştu. Ca'beri hayatının büyük bir bölümünü Memlükler Devleti'nin gölgesinde yaşamıştır. Memlükler de aslında Türklerin Çerkez kolundan olan bir millettir. Memlüklerin hükümlerliği, Şam ve Mısır'da üç asırdan fazla devam etmiştir. Bazı dönemlerde de saltanatları Arap yarımadasının güneyine kadar uzanmıştı. Memlükler; Tatarlara, Haçlılara ve dış saldırılara karşı Şam ve Mısır'da çok etkin bir mücadele yürütmüşlerdir. Memlüklerin liderleri tarihe adlarını altın harflerle yazdırmışlardır.¹¹⁷

Filistin'de, 'Ayn Câlût' denen yerde gerçekleşen savaşta (Ramazan 658) melik Muzaffer Gıtız b. Abdullah¹¹⁸ (ö. 658/1260), Tatarlara karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Onların hücumlarını engellemiş ve ordularını mağlup etmiştir.¹¹⁹ İlerleyen yıllarda Şam beldelerine Tatar saldırıları yine devam etmiş ve bu saldırılarda Müslümanların ordusunun komutanı Sultan Zahir Baybars (ö. 676/1278),¹²⁰ Tatarları 670 ve 675 yıllarında bozguna uğratmıştır. Diğer bir yandan Haçlılarla da mücadele etmiştir. Daha sonra Mansur Kalavun da (ö. 689/1290),¹²¹ vefatına kadar Avrupalılar ve Tatarların saldırılarına karşı mücadele etmiştir. Yine Eşref Halil Kalavun da (ö. 693/1294) mücadeleye devam ederek onları Şam ve Mısır bölgesinden çıkararak 'Akke' denilen yeri fethetmiştir.¹²²

Memlüklerin İslam düşmanları karşısında elde ettiği zaferler ile bu bölgelerden ve diğer yerlerden düşmanları tamamen uzaklaştırmışlardır. Memlükler; bundan sonra kardeşlik, sevgi bağlarını tesis etmişler, insanların, ulemâların, kanâat önderlerinin Mısır'da, Şam'da kendilerine karşı sevgi oluşturmalarını sağlamışlardır.¹²³

¹¹⁷ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 24.

¹¹⁸ İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 13, s. 225; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehabi**, c. 5, s. 593.

¹¹⁹ İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 13, s. 220.

¹²⁰ İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 13, s. 274; Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 2, s. 79.

¹²¹ Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 5, s. 203.

¹²² Akke; Akdeniz sahilleri kenarında bulunan bir şehirdir. En son Eşref Halil orayı fethettikten sonra Müslümanlarda kalmıştır.

¹²³ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 25.

Fakat Tatarlar 699-700 yıllarında Şam'a tekrar saldırmışlardır.¹²⁴ Bu sefer âlimler, kanaat önderleri, Şam ve Mısır ehlinden halkın birçok kesimi orduya katılmışlardır. Nasr. Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1340)¹²⁵ aslında yaşı çok küçük olduğu halde düşmanlara karşı bizzat savaşa katılmıştır. Âlimlerden çok büyük bir kısmının bu mücadeleye desteklerinin yanında, büyük âlim İbn. Teymiyye diye bilinen Ahmed b. Abdü'l-Halim b. Abdü's-Selâm (ö. 728/1328)¹²⁶ bizzat savaşmıştır. Allah yolunda infak etme konusunda çok büyük çaba sarfedip ayrıca sultanları düşmanlara karşı cesaretlendirmede ve vatani koruma noktasında, onları bu savaşa hazırlama konusunda onun rolü çok büyük olmuştur. Aynı zamanda Tatar sultanıyla karşılaşmış ve ona çok sert sözler söylemiştir.¹²⁷

Bu savaşlardan sonra artık Memlûkler buralarda âlimlerin de desteğiyle emniyet ve istikrar içerisinde yaşamışlardır. Kindar Tatar ve Haçlıların kötü emellerinden uzaklaşmışlardır. Zira o dönemde çok büyük bir korku ve tereddüt yaşanmıştı; insanlar mallarından, canlarından korkmuş, zira devletin bütün mekanizmaları sarsılmıştı. Memlûklerle beraber Bağdat, Şam ve Mısır'da her şey düzelmeye başlamıştı. Artık bundan sonra idareciler okul inşaatlarına, kuran kursları, hadis ilimleri, vb. insanların birbirleriyle bağlarının güçlenmesi için imar faaliyetlerine başlamışlardı. Mescid ve câmi inşaatlarına, toplumda hizmet verecek olan sivil toplum kuruluşları gibi yerler açıp ve buna çok önem vermişlerdir. Âlimler de bu konuda çok destek olup, halkı teşvik etmişlerdir. Artık âlimler bundan sonra kendilerini ilme verip telife, kitap toplamaya, yazmaya, ezberlemeye vermişlerdi. Halk, talebelerin ilim tahsili yapabilmesi için onlara destek olup vakıflar kurup, fikri, ilmi bir hareket başlamıştı. Birçok âlim, hadis hafızları ilim talep etmek için seferlere başlamışlardı. Fakihler, edipler, şâirler, Bağdat'tan Şam'a hicret edip, bunlardan bazıları da Şam'da yaşamaya başlamışlardı. Artık devletin de sistemi çalışmaya

¹²⁴ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s. 320.

¹²⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, c. 4, s. 353; İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 4, s. 144; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 7, s. 11.

¹²⁶ Yusuf b. Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, c. 1, s. 336; İbn. Hacer Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 4, s. 144.

¹²⁷ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14, ss. 8, 11, 16.

başladığından dolayı devlette de vazife almaya başlayıp; kimisi kadı, kimisi insanları hayra davet eden müesseselerin başına geçmişlerdir. Memlükler, ulemaya çok değer veriyor ve harp meselelerinde devlet işlerinde âlimlerin fikirlerine başvuruyorlardı.¹²⁸ İşte o âlimlerden biri de Beledül-Halîl'in müftülüğünü, kadılığını ve hatipliğini üstlenen Burhânüddîn Ca'berî'dir.¹²⁹

1.6. Çağdaşları

1.6.1. Muhyiddîn Ebû Zekeriyyâ b. Şerafi'n-Nevevî eş-Şâfi (ö. 676/1277)¹³⁰:

Suriye'de dünyaya gelen Nevevî; allâme, hâfız, fâkihtir. Babası onu Revahiyye medresesine yerleştirip orada eş-Şirâzî'den fıkıh ile ilgili *et-Tenbîh ve el-Mühezzeb* adlı eserleri okumuştur. *Kütübi Sitte*'nin yanında, mâliki, şâfi, hanbeli ve daha birçok eseri okuyarak icazet almıştır. Pek çok âlim yetiştiren Nevevî, Ebû Şâme'nin vefatından sonra Eşrefiyye dâruhâdisliğinin şeyhliğini vefatına kadar devam ettirmiştir. Hadis ilminde otorite olan Nevevî hiç evlenmemiştir. Eserlerinden birkaçı: *Riyâzü's-Sâlihîn*, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, *el-Ezkâr*, *Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l-Müttakîn*'dir.¹³¹

1.6.2. Kemâleddîn b. Alî ez-Zemlekânî eş-Şâfi (ö. 727/1327)¹³²:

Allâme, edip, h. 666 yılında Dimeşk'te doğan Zemlekânî, Simâki nisbesiyle de anılır. Tâceddin el-Fezârî'den fıkıh ve diğer alanlarda da ders alıp dokuz yaşından sonra ders vermeye daha sonra fetva vermeye başlamıştır. Değişik medreselerde müderrislik yapan Zemlekânî, devlet yönetiminde de önemli görevler üstlenmiştir. Halep kadılıkudatlığına getirilip ve burada da medreselerde dersler vermiştir. Şâfi mezhebinde otorite kabul edilip fetva konusunda mürâcât kaynağı olmuştur. *Ed-*

¹²⁸ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 26-27.

¹²⁹ Şemsüddin Muhammed b. Câbiri'l-Vâdi Âşî, **Bernamec İbn. Câbiri'l-Vadi Âşî**, s. 15, İbnü'l-Kâdî, **Dürretü'l-Hicâl**, c. 1, s. 184.

¹³⁰ İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 13, s. 278; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehabî**, c. 5, s. 354.

¹³¹ M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", **DİA**, İstanbul, 2007, XXXIII, ss. 45-49.

¹³² İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 14, s. 131.

Dürretü'l-Mudiyye fi'r-Red Alâ İbn. Teymiyye, Şerhu Füsûsi'l-Hikem li'Şeyhi'l-Ekber, el-Fetêvâ gibi eserleri vardır.¹³³

1.6.3. Takıyyüddin Ahmed b. Abdü'l-Halîm b. Abdü's-Selâm el-Hanbelî (ö. 728/1328):

Allâme, asrının Şeyhü'l-İslâmı, İbn. Teymiyye diye bilinir. 661'de Harran'da doğan İbn. Teymiyye'nin başlıca hocaları arasında Mecdüddîn İbn. Asâkir, İbn. Ebü'l-Yüsr et-Tenûhî, Kâsım el-Erbilî sayılabilir. Babası vefat ettikten sonra boşalan Sükkeriyye dâruhadisliğinin hocalığına ve Emeviyye camiinde ders vermeye başlamıştır. Hanbelî mezhebinin gelişmesini sağlamıştır. İlerleyen zamanlarda pek çok savaşta bizzat vazife almıştır. Özellikle bidat ve hurafelere karşı etkin bir mücadele verip geniş bir ilme sahip olup güçlü bir hitabeti ve mücadelecisi bir yapısı var olmuştur. Pek çok olayın içerisinde olup defalarca hapiste kalmıştır. Oldukça hareketli bir yaşam süren İbn. Teymiyye'nin pek çok eseri ve kendisi üzerine yazılmış çok eser vardır. İbn. Teymiyye'nin şöhreti günümüze kadar gelmiş ve halen devam etmektedir.¹³⁴

1.6.4. Ebü'l-Haccac Cemâleddîn Yûsuf el-Mizzî eş-Şâfiî, ed-Dimeşkî (ö. 742/1341).¹³⁵

654'te Halep'te dünyaya gelmiştir. Kelbî ve Kudâi nisbeleriyle anılmıştır. Kur'an'ı Kerim ve fıkıh tahsilinden sonra hadis ilmini öğrenmek için birçok şehre gitmiştir. Başta Nevevî, İbnü's-Sâbûnî olmak üzere birçok âlimden istifade etmiştir. Daha sonra hadis ilminde meşhur olup 715'te Dimeşk'in en büyük darulhadisi olan Eşrefiyye'nin başına getirilmiştir. İbn. Seyyidinnâs, İbn. Kayyım el-Cevziyye gibi büyük şahsiyetlere hocalık yapmıştır. 742'de Dimeşk'te vefat etmiştir.¹³⁶

¹³³ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, IV, ss. 214-221; Hacı Mehmet Günay, "İbnü'z-Zemlekânî", **DİA**, İstanbul, 2000, XXI, ss. 242-243.

¹³⁴ Ferhat Koca, "İbn. Teymiyye", **DİA**, İstanbul, 1998, XX, ss. 391-405.

¹³⁵ İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 4, s. 457; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehabî**, c. 6, s.136.

¹³⁶ M. Yaşar Kandemir, "Mizzi Yusuf b. Abdurrahman", **DİA**, İstanbul, 2005, XXX, ss. 220-221.

1.6.5. Esîrû'd-Dîn Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alâ'l-Endülüsî (ö. 745/1344)¹³⁷:

Allâme, asrının nahiv âlimi, tarihçi, edip, müfessir, hafız; lâkâbı Esirüddîn olup, Gırnâtî, Nefzi gibi nisbelerle anılır. Ali el-Ensâri'den kıraat eğitimini yirmi bir hatim yaparak tamamlamıştır. Değişik hocalardan da istifade ederek 674'te Arapça dersleri vermeye başlamıştır. Kâhire, Dımeşk, Bağdat, Mekke ve Medîne'de 450 civarında hocadan ders almıştır. Daha sonra Kâhire'de hayatının sonuna kadar talebe yetiştirmiş ve kitap telif etmiştir. Türkçe, Farsça, Himyeri dillerini bilen Ebû Hayyan daha çok Arap dili ve grameri üzerine şöhret bulmuştur. Sîbeveyh'i örnek alıp nahivde kendisine 'Mü'minlerin Emiri' denilmiştir. Ebû Hayyan önce mâlikî sonra Mısır'a gidince de şâfi mezhebine mensub olmuştur. *el-Bahru'l-Muhît, en-Nahru'l-Mâd, Dîvânü Ebi Hayyân* başlıca eserleridir.¹³⁸

1.6.6. Muhammed b. Ebû Bekr b. Kayyım el-Cevziyye el-Hanbelî (ö. 751/1350):

Şemsüddin, hâfiz, fakih; Hanbelî mezhebine mensub olan İbn. Kayyım h. 691'de Şam'da doğmuştur. İbn. Kayyım el-Cevziyye ve Zürâi nisbesiyle anılmıştır. İlk eğitimini babasından, et-Tûnusî ve el-Ba'lebekkî'den Arap dili ve edebiyatı, el-Hindî'den kelam ve kendisinde en çok etkisi olan hocası İbn. Teymiyye'den de fıkıh okumuştur. Cevziyye medresesinde imamlık ve ölünceye kadar da Sadriyye medresesinde hocalık yapmıştır.¹³⁹

1.7. Hocaları

Ca'berî çok fazla hocadan ders almıştır. 'Avâlî Meşyeha' adlı kitabında bahsettiğine göre yaklaşık iki yüz tane hocadan ders almıştır. Bazı hocalarını ilk

¹³⁷ İbnü'l-Cezeri, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c. 2, s. 285; İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14, s. 213.

¹³⁸ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyan el-Endülüsî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, ss.152-153.

¹³⁹ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14, s. 234; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehbî*, c. 6, s. 168; İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 3, s. 400.

¹³⁹ H. Yunus Apaydın, "İbn. Kayyım el-Cevziyye", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, ss. 109-123.

memleketi olan Ca'ber Kalesi'nde, bazılarını Bağdat'ta, bazılarını da Şam'da tanımıştır. Başka şehirlerde de değişik hocalardan ders almıştır. Öğrencisi Birzâlî de, hocası Ca'berî'nin hocalarını zikretmiştir.¹⁴⁰

Ca'berî'nin ilmi yapısının oluşmasında hocalarının etkisi büyüktür. Yine kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde, terbiyesinde, uzmanlaştığı alanlarda hocalarının etkisi olmuştur. Ca'berî'nin ders aldığı bazı âlimler:

1.7.1. Yusuf b. Halîl b. Abdullah Ebü'l-Haccâc el-Hâfız (ö. 748/1347):

Şam muhaddislerinden olan bu zattan hadis icazetini almıştır. Yine mezkur âlimin kardeşi olan Yusuf el-Hâfız İbrahim¹⁴¹ b. Halîl b. Abdullah ed-Dîmeşkî el-Âdemiyyî (ö. 658)'den de ders almıştır.

1.7.2. Tâceddîn b. Abdurrahîm b. Muhammed b. Muhammed b. Yûnus (ö. 671/1272):

Bu âlimden fıkıh dersi alıp *et-Ta'cîz fî Muhtasari'l-Vecîz* adlı kitabı hocasına okumuştur. Ayrıca *en-Nebîh fî Muhtasari't-Tenbîh*, usûlü fıkıh konusunda *Muhtasari'l-Mahsul* adlı eseri de okumuştur.

1.7.3. Sirâceddîn Abdullah b. Abdurrahman b. Ömer eş-Şêrmsâhî el-Mâliki (ö. 660/1262):

Ca'berî bu zatın ilim meclislerine katılıp ondan ders dinlemiştir. Bu dersleri Mustansırıyye medresesinde almıştır.

1.7.4. İbrahim b. Mahmud b. Sâlim b. Mehdî Ebû Muhammed (Ebû İshâk) el-Ezcî el-Bağdâdî (ö. 648/1250):

İbnü'l-Hayr el-Hanbeli diye bilinen; allâme, mukrîden kırâat ilminde icazet almıştır.

¹⁴⁰ İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 1, s. 50.

¹⁴¹ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. 5, s. 245; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehbî*, c. 5, s. 292.

1.7.5. Şemsüddîn Ebü'l-Hasan¹⁴² Ali b. Osman b. Mahmud b. Abdü'l-Ğaffâr el-Vücûhî el-Hanbelî el-Bağdâdî (ö. 672/1274):

Kırâat-ı Seb-a'yı okumuştur. Ondan İbn. Abbâd'ın kitabı olan *el-Vakf ve'l-İbtidâ* adlı kitabını dinlemiştir. *Sahîhi Buhârî*'yi de dinleyip ve Kırâat-ı Seb-a ilminde bu zattan icazet almıştır.

1.7.6. Müntecibüddîn¹⁴³ Ebû Alî el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ebü's-Seâdât et-Tikrîtî (ö. 688/1289):

Ca'berî, Kırâat-ı Aşera'yı kıraat ilminde meşhur olan bu zattan okuyup ondan icazet almıştır.

1.7.7. Abdullah¹⁴⁴ b. İbrahim b. Mahmud b. Râfî el-Cezerî (ö. 679/1280):

Allâme'den Şâtıbiyye ile ilgili icazet almıştır.

1.7.8. Şemsüddîn Ebü'l-Bedr Muhammed¹⁴⁵ b. Ömer b. el-Kâsım el-Abbâsî er-Raşîdî el-Vâsitî (ö. 668/1270):

Ca'berî bu zattan Kırâat-ı Aşera üzerine icazet almıştır.

1.7.9. Fahreddin el-Hâfız Ebü'l-Hasan Ali¹⁴⁶ b. Ahmed b. Abdü'l-Vâhid el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 690/1291):

İbnü'l-Buhârî diye bilinen zattan hadis dersleri dinlemiştir.

¹⁴² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c. 1, s. 556.

¹⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c. 1, s. 240.

¹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c. 1, s. 403.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c. 2, s. 218.

¹⁴⁶ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 13, s.324; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehabî*, c. 5, s. 414; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 4, s. 257.

1.8. Öğrencileri

Birçok âlim, hadis hafızları, abide şahsiyetler onun talebesi olarak bilinmiştir. Uzak ve yakın şehirlerinden gelip ondan ders alıp, aldıkları dersleri kitap haline getirip ve yaymışlardır. Talebeleri; onun meyveleri, ürünleri diye bilinir. Öğrencileri çok net bir şekilde hocalarının hayatını dakik bir şekilde nakletmişlerdir. İlimlerini ortaya koyarken, fikirlerini, kültürlerini, terbiyelerini aktarırken tıpkı hocalarının aynaları olup aynen yansıtmışlardır. Onlardan bazıları çok meşhur âlim olup, birçok ilimde ve ilim sahalarında uzmanlaştıkları bilgileri açık bir şekilde hocalarının tarzını aktarmışlardır. Burhanüddin Ca'beri şöyle bir özelliğe sahip olmuştur: Talebeleri kendisindeki bütün ilimleri almışlardır. Başka bir deyişle Ca'berî, usûlü fıkihtan, hadisten, Kur'an ilimlerinden, edepten, tarihten, tefsirden ve diğer ilimlerden bütün bildiklerini öğrencilerine aktarmıştır.¹⁴⁷

Öğrencilerinden bazıları sadece bir alanda değil birçok alanda sekizinci asrın âbide şahsiyetleri, hafızları, imamları, eleştirmenleri, tarihçileri olmuşlardır. Onların şöhreti dünyayı kuşatmış ve birçoğunun eserleri bugüne kadar devam etmiştir. Onun yetiştirdiği öğrenciler özellikle hadis ilminde ve birçok ilimde en önemli kaynak olarak mürâcât edilmektedir. Ca'berî'nin yaşadığı çağı anlatırken öğrencilerinden kısaca bahsetmiştik. Ca'berî'nin hem kendi asrında yaşamış olan ve vefatından sonra da yaşamaya devam eden öğrencilerinden bir kısmını zikredeceğiz:

1.8.1. Alemüddîn Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbilî el-Birzâlî (ö. 739/1338):

H. 665'te Şam'da dünyaya gelen Birzâlî, çok küçük yaşlardan itibaren ilim tedrisine başlamıştır. Babasıyla beraber Kadı İzzeddîn'in hadis derslerine iştirak etmesiyle beraber hadislere karşı ilgisi artınca babası onun, Sahîh-i Buhârî'nin râvisi olan Kâsım el-Erbîlî'nin derslerine devam etmesini sağlamıştır. Özellikle kendisini hadis alanında yetiştiren Birzâlî'nin kaynaklarda dersine katıldığı iki bin, kendilerinden icazet aldığı bin tane hocası olduğu zikredilmektedir. Şam'daki birçok

¹⁴⁷ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 44.

medresede değişik seviyelerde müderrislik yapmıştır. Kaynaklar, Birzâli'nin iyi bir hoca olduğunu, nitekim Zehebi; hadis ilmini kendisine sevdirenin Birzâli olduğunu ifade etmiştir. Birzâli, yazısının güzelliği ile de ön plana çıkmıştır. H. 739'da vefat etmiştir.¹⁴⁸ Başlıca eserleri arasında; *el-Muktefî*, *Mu'cemü'ş-Şüyûh*, *el-Müntekâ* sayılabilir.

1.8.2. Şemsüddîn ez-Zehebi (ö. 748/1348):

673'te Dimeşk'te dünyaya gelen Zehebî, önce İbnü'z-Zehebi olarak bilirse de çağdaşları ve öğrencileri onu 'Zehebî' olarak tanımladıklarıdır. İlk eğitimini Ali b. Muhammed el-Halebî'den almıştır. Daha sonra değişik alanlarda ilim tahsil ettikten sonra Sehâvî'nin talebelerinden olan Ebû İshâk Cemalettîn İbrahim b. Davud el-Askalânî'den kıraat okumuştur. Hocasının rahatsızlığından dolayı Kasas Suresine kadar okuyabilmiştir. Ayrıca kıraat alanında birçok üstada dersler okumuştur. Birzâli'nin teşvikiyle hadis ilmine yönelmiştir. El-Mizzi, İbn. Teymiyye ve Birzâli ile hem arkadaşlığı hem de hoca talebe ilişkisi olmuştur. Özellikle kendisini hadis, tarih ve teracim alanında iyi yetiştirmiştir. *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr* adlı eseri meşhurdur. Yine kendi döneminde, tecvid, kıraat ve kuralara yaptığı değerlendirmeler çok enteresandır. Kendisinin en çok eser ürettiği alanların başında hadis ilmi gelmektedir. Son yıllarında görme yetisinde kayba uğrayan Zehebî 748'de vefat etmiştir.¹⁴⁹

1.8.3. Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Mü'min:

İbn. Lebban diye bilinen; el-Esardî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî (ö. 749/1349 Kâhire).¹⁵⁰

¹⁴⁸ İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 3, ss. 237-239; Ali Yardım, "Birzâli", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, s.216.

¹⁴⁹ Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, İstanbul, 2013, XXXIV, ss. 180-188.

¹⁵⁰ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. 2, s. 168; İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 3, ss. 330-331; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehebi*, c. 6, s. 163.

1.8.4. Takıyyüddîn Ali b. Abdü'l-Kâfi b. Temâm es-Subkî, eş-Şâfiî (ö. 756/1355):¹⁵¹

683'te dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babası ve bazı âlimlerden aldıktan sonra Kahire'ye gidip orada Ebû Hayyan başta olmak üzere birçok üstadından dersler almıştır. Daha sonra Mısır'da şafii mezhebinin öncüsü olup kendisine birçok konuda fetva sorulmaya başlanmıştır. Dimeşk kadılıkudatlığına tayin edilmiştir. Emeviyye Camiinin imam hatipliğini de üstlenip el-Mizzî'nin vefatı üzerine Eşrefiyye darulhadisliği meşihatlığına getirilmiştir. Dimyâtî, Safedî, Keykeldî gibi pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Furû fıkıh dalında şafii mezhebinde döneminin en önemli temsilcisi olmuştur. Eşârî mezhebini benimsemiş ve İbn. Teymiyye'nin görüşlerini reddetmiştir. Eser ve risale şeklinde yaklaşık 140 eseri bulunmaktadır. 756 yılında vefat edip Babün-Nasr kabristanlığına defnedilmiştir.¹⁵²

1.8.5. Selahaddîn Ebû Saîd¹⁵³ Halîl b. Keykeldî el-Alâ (ö. 761/1360):

Türk asıllı olan asker bir aileye mensuptur. Küçük yaşlardan itibaren ilim tedrisine başlayıp Kudüs, Mekke, Mısır gibi ilim merkezlerinden istifade etmiştir. Başta Zemlekâni, İbn. Teymiyye, Zehebî gibi pek çok âlimden istifade etmiştir. Hadis ilminin çeşitli dallarında ihtisaslaşmıştır. Şam'da Nasiriyye, Kudüs'te Salahiyye medreselerinde dersler vermiştir. Irakî onu, 'Doğu'nun ve Batı'nın hafızı' diye vasıflandırmıştır. Elliye yakın eseri bulunmaktadır. 761'de Kudüs'te vefat etmiştir.¹⁵⁴

1.8.6. Selahaddîn es-Safedî (ö. 764/1363):

696 yılında Filistin'de dünyaya gelen Safedî, doğduğu yer olan Safed'e nispetle Safedî diye meşhur olmuştur. Ayrıca Seyfi, Dimeşkî gibi nisbelerle de anılır.

¹⁵¹ Suyûti, **Buğyetü'l-Vuât**, c. 2, s. 176; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehebî**, c. 6, s. 180.

¹⁵² Bilal Aybakan, "Subkî, Takıyyuddîn", **DİA**, İstanbul, 2010, XXXVIII, ss. 14-15.

¹⁵³ İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 2, ss. 90-93; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehebî**, c. 6, s. 190.

¹⁵⁴ Selman Başaran, "ALÂİ", **DİA**, İstanbul, 1989, II, ss. 331-332.

Dönemin önemli âlimlerinden dersler almıştır. Devlette önemli görevlerde bulunmuştur. En son Dimeşk Beytülmal vekilliği görevine getirilen Safedî 764'te burada vefat etmiştir. Tarih, edebiyat, şiir gibi alanlarda pek çok eser vermiştir. Bazıları onun başarısını kıskanıp eleştirirken, İbn. Kesir, İbn. Hacer gibi âlimler de onu övmüşlerdir. Eserleri genelde modern bilimsel telif metoduna uygun olarak önsöz, giriş ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.¹⁵⁵

1.8.7. İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesîr (ö. 774/1373):

701'de Busra'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda babasını kaybettikten sonra ağabeyi Abdü'l-Vahhab onun eğitimiyle ilgilenir. el-Fezârî ve Şuhbe'den fıkıh dersleri almıştır. Birzâlî, Zehebî, Mizzî gibi âlimlerden hadis dersleri, Ba'lebekkî'den kıraat, İbn. Teymiyye'den kelam ve fıkıh dersleri almıştır. Eğitimi tamamlandıktan sonra Nacibiyye medresesinde dersler vermiştir. Zehebî'nin vefatı üzerine Dimeşk'te Salihyye medresesine tayin edilmiştir. Değişik birçok medresede dersler veren İbn. Kesir, yönetime karşı olanlarla mücadele etmiş, halk ve ulema ile iyi ilişkiler kurmuştur. Fıkıhta şafii mezhebine mensub olup diğer mezheplere karşı da olumlu bir tavır sergilemiştir. Kendisine 'el-Hâfizü'l-Muhaddis' ünvanı verilmiştir. Son yıllarında gözlerini kaybeden İbn. Kesir 774'te Dimeşk'te vefat etmiştir.¹⁵⁶

1.9. Zühdü, Ahlakı ve İlimdeki Yeri

Burhanüddin el-Ca'beri, toplumdaki önderliğiyle, iffetiyle, kendisini kötü şeylerden korumayla, faziletle, sâlih bir insan oluşuyla, takvasıyla, dünyadan yüz çevirmiş, azla iktifâ etmeyi bilen, sade bir hayatı benimseyen meşhur âlimlerden biri olmuştur. Ahlakı ve yaşantısı övgüye layık olup ilmiyle amel birisi olmuştur. Sabırlı, hayatın sıkıntılarına tahammül eden, çok çabuk kızmayan, yumuşak huylu birisi olarak tanınmıştır. Kendisine Cenabı Hak çok güzel bir ün vermiş, yakışıklı ve güler yüzlü, sakin, vakar sahibi olmuştur. Aynı zamanda insanların gönüllerinde heybetli biri olarak bilinmiştir. İnsanlardan birçoğu ilim olarak ondan istifade etmişlerdir.

¹⁵⁵ İsmail Durmuş, "SAFEDÎ", **DİA**, İstanbul, 2008, XXXV, ss. 447-450.

¹⁵⁶ Abdülkerim Özaydın, "İbn. Kesir, Ebü'l-Fidâ", **DİA**, İstanbul, 1999, XX, ss. 132-134.

Allah ona; âlim, âbid bir insanın verebileceği mesajları verme imkanını tanımıştır. Diliyle, kalemiyle insanları Allah'a davet etmiştir. Bütün vakitlerini faydalı ilimlerle ve Allah'a karşı itaatle geçirip insanlara faydası dokunabilecek çok çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Allah ona çok uzun bir ömür lütfetmiş ve o, bu ömrü Allah yolunda geçirmiştir.¹⁵⁷

Burhanüddîn Ca'berî, kendi çağında yaşayan akranları ve çağdaşlarına göre çok büyük bir ilmi makam elde etmiştir. Kırâat ilminde ve onu her yönüyle ele almada başkanlık, son derece ilmüne vakıf, kendisine güvenilir, kurrânın şeyhi, kendisine Şam ve Halil'in şeyhi diye vasıflar verilmiştir.

Kendi zamanının ilimde otoritesi olup Kur'an ilimlerinin hepsinde öne çıkmış, aynı zamanda talebelere faydalı olmuştur. Bununla beraber usûl ve fûrû ilimlerinde de derinleşmiştir. Âlimler onun bütün ilimlere sahip olduğunu ifade etmişler; fıkıh, tefsir, hadis, tarih, usûl, nahiv, edebiyat, dil vb. her ilimle ilgilenmiştir. İdrak edilecek şeyleri hemen kavrar, hassas, zeki biri olup konuyu ele alıp çok dağıtmadan ve itkân seviyesinde (çok sağlam bir şekilde yazma hususunda) birisi olmuştur. Kitapları çok kıymetli kitaplardır. Birçok ilimde Ca'berî'ye baktığınız zaman bu kadar birikimin yanında derslerinde, her ilimde konuşabilmesi, sohbetlerinde bunları çok tatlı ibarelerle anlatması da onun özelliklerindedir. O dönemdeki ve kendinden sonraki âlimler de onu ve eserlerini övmüşlerdir.¹⁵⁸ Bununla beraber hadis ilminde de çok ciddi emek harcamış ve o ilmi de tedris etmiştir. Bu konuda yazdığı kitaplar da bunun göstergesidir. Onun için: hadis âlimi ve ricâl âlimidir, demişlerdir. O âlimler, kendisinin hadis dersini okutmasından ve diğer ilimlerdeki güzelliklerinden bahsetmişlerdir.

Son olarak: Burhanüddîn Ca'berî, hayatını Allah yolunda geçirmiş birisidir. Aynı zamanda ilim öğretmede ve bu ilmin yayılmasında, insanları eğiterek, kitap

¹⁵⁷ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, c. 6, ss. 74-76; İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 14, s. 160.

¹⁵⁸ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, c. 6, ss. 74-76; Yusuf b. Tağriberdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, c. 1, ss. 112-116; İbn. Hacer el-Askalâni, **ed-Düreru'l-Kâmine**, c. 1, s. 50; İbnü'l-Cezeri, **Gâyetü'n-Nihâye**, c. 1, s. 21.

telif ederek ve üreterek hayatını geçirmiştir. Bugün dünyadaki birçok kütüphanede onun eserlerinin yazma nüshaları mevcuttur.

1.10. Vefat Tarihi ve Yeri

Burhânüddîn el-Ca'berî, doksan yaşını geçerek uzun bir hayat yaşamıştır. Hicri 732/1332 yılında Onun hayatını yazanların çoğu, 'Ramazan ayının on beşinde vefat ettiğine'¹⁵⁹ dair ittifak etmişlerdir.¹⁶⁰ Filistin'de defnolunup şu ana kadar kabri kaybolmayıp yeri bilinmektedir.

1.11. Eserleri

Burhanüddîn Ca'berî, ilimleri telif ve tedvin etme konusunda meşhur olmuştur. Bir taraftan da eserlerini talebelerine okutmuştur. Birçok ilim dalıyla ilgilenerek İslami kütüphaneye büyük eserler kazandırmıştır. Uluslararası büyük kütüphanelerde onun eserlerinden çokça bulunmaktadır. Yüz elli kitabın üzerinde çok farklı alanlarda kitap yazmıştır. 725 yılına kadar yazdığı eserlerini *el-Hibâtü'l-Heniyât* adlı kitabında açıklamıştır. Küçük ve büyük kitaplar arasında değişen kitapları, şerh, metin, nazım şeklinde kasideler ve yine farklı ilimlerdeki terimleri kaleme almıştır. Yine inceleyeceğimiz matbu eserde de yüz elliye yakın eserin adı zikredilmiştir.

Ca'berî'de bulunan ilmi birikim, ortaya koyduğu bu zengin eserlerini oluşturmasında yardımcı olmuştur. Zira Allah ona güçlü bir zekâ vermişti ve ondan da iyi bir şekilde istifade etmesini bilmiştir. Anlatmak istediğini ifade etme konusunda üstün bir yeteneği olup ve kendisinde daima ilmî bir zevk olmuştur. Aynı zamanda Allah ona çok uzun bir ömür vermiştir.

¹⁵⁹ İbn. Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 14, s. 160; İbn. Hacer el-Askalâni, *ed-Düreru'l-Kâmine*, c. 1, s. 51; Suyûti, *Buğyetü'l-Vuât*, c. 1, s. 420; Yusuf b. Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, c. 1, s. 115; İsmail Paşa el-Bağdâdi, *Hediyetü'l-Ârifin*, s. 14.

¹⁶⁰ İbnü'l-Cezeri 3 gün önce vefat ettiğini belirtmiştir, İbnü'l-Cezeri, *Çâyetü'n-Nihâye*, c. 1, s. 21.

Âlimler, Ca'berî'nin eserlerine çok övgüde bulunmuşlardır. Ca'berî; kaliteli, çok sağlam, hem ilim dolu, hem de çok çeşitli konulara girmiş, meseleyi ifade ederken çok özet ve net bir şekilde sunmuştur.¹⁶¹

Ca'berî'nin en öne çıkan kitabı *Şâtibiyye*'nin şerhi olan *Kenzü'l-Meâni Şerhu Hirzi'l-Emânî*'dir.¹⁶² Kıraat ilmini detaylandırma noktasında en bol olanı, en ince mâlumatları içeren şerhidir. Kendi sahasında büyük bir kitaptır. Burada müellif, kıraatlerin vecihlerini, hükümlerini, illetlerini, neticelerini güzel bir şekilde ifade etmiştir. Görüşlerini ve mülâhazalarını da orada zikretmiştir. Kendisinden önce gelen âlimlerin ifadeleri doğrultusunda bu kitabı ancak ilim erbabının anlayacağını belirtmiştir. Çünkü mâna ve lafızlarını anlamak uzmanlık gerektirir. Toplu bir bilgi olarak ele aldığımızda Şâtibiyye'nin üçüncü şerhidir. İlki Alemüddîn es-Sehâvi'nin (ö. 643/1245) şerhi olup adı *Fethu'l-Vasîd'tir*. İkincisi Ebû Şâme (ö. 665/1267) el-Makdisi'nin *İbrâzü'l-Meâni Şerhu Hirzi'l-Emânîsi*'dir. Üçüncüsü ise Ca'berî'nin bahsettiğimiz şerhidir.

Burhanüddîn Ca'berî fıkıh, hadis, tefsir, usûl, nahiv, lugat, edebiyat ve tarih alanlarında da eserler kaleme almıştır. Kendi ihtisası olan Kur'ân ilimleri ve kıraatlerin yanında bu ilimleri de telif etmiştir. Fakat bunların birçoğunu kısaltarak özet halinde yazmıştır. Bu ihtisar olarak yazdıklarının çoğu da nazım şeklindedir. Ca'berî'nin şu özelliği çok önemlidir: Kendinden önceki âlimlerden istifade ederek yeni kitaplar yazmak ve onları özet olarak ele almak. İhtisar ettiği kitaplardan biri usûl ilminde İbn. Hâcib'in '*Muhtasar*' adlı kitabıdır. Yine nahiv ilminde '*Şafiye*' adlı kitabı da özetlemiştir. İbn. Salah'ın '*Mukaddime Ulumu'l-Hadis*' adlı kitabını da özetlemiştir.¹⁶³

¹⁶¹ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, c. 6, ss. 74-76; Yusuf b. Tağriberdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, c. 1, ss. 112-116.

¹⁶² Mütevatir yedi kıraatı ele alan manzum bir kitaptır. Ebû Muhammed Kasım b. Firruh b. Ebü'l-Kasım b. Halef b. Ahmed er-Ruayni eş-Şâtibi el-Endülüsî el-Mukri (ö. 590 Kahire). Dani'nin 'Teyisir' adlı kitabının şerhidir. İbn. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 13, s. 10; İbnü'l-Cezeri, **Ġâyetü'n-Nihâye**, c. 2, s. 20.

¹⁶³ Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, s. 52.

Birçok âlim Ca'berî'nin kıraat ilmindeki eserlerini ifade etmişlerdir. Nitekim Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Kur'an'la ilgili olan eserlerinden *en-Neşr fî Kırâeti'l-Aşr* adlı eserinde Ca'berî'den ve başka eserlerinden de bahsetmiştir. Yine Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) de *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde Ca'berî'den bahsetmiştir. Birçok hususta Ca'berî'den nakletmiştir.

Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallâni (ö. 923/1517), *Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kırâat* adlı eserinde Ca'berî'den birçok nakiller almıştır.

Şeyhülislam, kadılıkudat, muhaddis, fıkıh usülcüsü, Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 925/1519), Ca'berî'nin kıraat ile ilgili teliflerinden bahsetmiştir.¹⁶⁴

Ca'berî'nin; *el-Hibâtü'l-Heniyyât*, *Rusûhu'l-Ahbâr fî Mensûhi'l-Ahbâr* adlı eserlerinde ve *Ukûdu'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân* adlı eserinin matbu olan nüshasında bahsedilen eserlerini kısaca ele alalım. Bunun yanında Ca'berî'nin ülkemizdeki kütüphanelerde olan eserlerinin de tespitini yapmaya çalıştık.

Ca'berî'nin eserlerini; 'kıraat ilimlerine ve diğer ilimlere dair eserleri' diye iki ayrı başlık açmak suretiyle ifade edeceğiz:

1.11.1. Kur'an İlimlerine Dâir Eserleri

✓ *Ukûdu'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 85-106., 802 beyitlik manzum bir eser. Ca'berî'nin tezimizin konusunu oluşturan bu eseri hakkında detaylı bilgi ileride verilecektir.

✓ *Nüzhetü'l-Berara fî Kırâeti'l-Eimmeti'l-Aşera*: Meşhur olan on kıraat imamlarının usüllerinin ve kurallarının incelendiği manzum bir eser olup, Ca'berî bu eseri Bağdat'ta yaşadığı süreç içerisinde hocası Ebû Ali Hüseyin b. Hasan et-Tikrîfî'ye okumuştur. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 36, 39 vr., Bankipür Hudabahş Ktp., nr. 1426, 39 vr. On kıraat imamı ile alakalı bir eserdir.

¹⁶⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehbî*, c. 8, s. 134.

✓ *Ravdatü't-Tarâifi fî Rasmi'l-Mesâhif.*

✓ *Ahkâmü'l-Hemze li Hişâm ve Hamza:* Hişâm ve Hamza'nın hemzenin ahkâmı hakkında yazılan bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi., Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 203- 206., Ayasofya nr. 59, 1 vr.

✓ *Hudûdu'l-İtkân fî Tecvîdi'l-Kur'ân:* Kur'an tecvidini sağlam yapmanın sınırları ile ilgili bir eserdir.

✓ *Şir'atü'l-Evâmi fî Kırâati's Seb'a'ti'l-Kirâm.*

✓ *Tezkiratü'l-Huffâz fî Müştebihi'l-Elfâz.*

✓ *Tahkîku't-Ta'lîmi fî't-Terkîk ve't-Tefhîm:* İnce ve kalın harflerin talimi hakkında bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, 206-209 vr.

✓ *el-Kuyûdu'l-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha:* *El-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha* diye de bilinen ve değişik kütüphanelerde yazma nüshası mevcut olan bu eser yirmi iki beyitlik manzum olarak yazılmıştır. Abdülhâdî el-Fadl'nin tahkiki ile neşredilmiştir. (Beyrut ts.) Fatiha'nın tecvidi hakkında yazılmıştır. Manisa İl Halk Kütüphanesi, *Şerhü Kasîdeti'l-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha*, 45 Hk 8037 / 4, yine aynı isimle Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi 07 El 2562/3 numarada yer almaktadır. Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Beyazıd, nr.201 61a-61b vr., Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 59, 1 vr., Bağdatlı Vehbi, nr. 2044, 24-25 vr., İbrahim Efendi, nr. 28, 38-39 vr., Kılıç Ali Paşa, nr.1029, 211-212 vr., Lâleli, nr. 29, 1-3 vr., nr. 3640, 27 vr., Reşid Efendi, *Manzûme fî Tecvîdi'l-Fâtiha* adıyla nr. 1051, 81 vr., *el-Kuyûdu'l-Vâdiha fî Tecvîdi'l-Fâtiha* adıyla, Köprülü Ktp. Fâzıl Ahmet Paşa, nr.1235, 127 vr., ekler nr. 3, 8-9 vr., Ayrıca bu eserle ilgili Yaşar Kurt'un ele aldığı bir makale vardır.¹⁶⁵

✓ *Nehcü'd-Dimâse fî Kırâeti's-Selâs.*

¹⁶⁵ Ca'berî'nin eserleri ile ilgili bkz., Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 54-69, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 10-18; **Yazmalar.gov.tr.; İsam.**

✓ *el-Mirsâdü'l-Fârik Beyne'z-Zâ ve'd-Dâ*: Dat ve zâ harflerinin aralarındaki farklarla ilgili bir eserdir.

✓ *Hadikatü'z-Züher fî Addi Âyi's-Süver*: Kur'an surelerinin ayetlerinin sayısı hakkında. *İkdü'd-Dürer fî Addi Âyi's-Süver* adıyla da bilinir. Sürelerin içindeki ayetlerin adedi hakkında elli sekiz beyitten oluşan manzum bir eserdir. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Üsküdarlı, nr. 36, vr. 169-170, Beyazıd Devlet Ktp., Beyazıd, nr. 188, vr. 113-115 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 59 vr. 67- 68, Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 209-210., Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 7819 / 2.

✓ *el-Kalâid fî'l-Yâ Âti'z-Zevâid*: Zâid ya harfleri ile ilgili kayıtlar.

✓ *el-Meded fî Ma'rifeti'l-Aded*: Sürelerin Mekkî veya Medenî oluşları, kelime, harf, ayet sayılarıyla ilgilenen bir risaledir. Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 13/3, vr. 102-147., Halet Efendi, nr. 362, 17-52 vr., Hamîdiye nr. 18, 1-76 vr., Zerkeşî söz konusu eseri *el-Müfred fî Ma'rifeti'l-Aded* şeklinde zikretmektedir. el-Burhân, 1, 266.

✓ *Hüsnü'l-Meded fî Ma'rifeti Fenni'l-Aded*: Giriş kısmında Kur'an'ın sûre, âyet, kelime ve harf adedi ile ilgili kısımları ile ilgili malumatın verildiği eserde, *el-Meded fî Ma'rifeti'l-Aded* isimli eser genişletilmiştir. Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, nr. 362 / 2, vr. 17-52; Hamidiye, nr. 18 / 1, vr. 1-76., İbrahim Efendi nr.14, 1-45 vr., Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 7253/1, dili arapça, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 15 Hk 21 numarada kayıtlıdır.

✓ *Hulâsatü'l-Ebhâs fî Şerhi Nehci'l-Kırâ'âti's-Selâs*: Mütevâtir olan yedi kıraat imamının üzerine ilaveten üç kıraat imamı hakkında Ca'berî'nin daha önce yazdığı *Nehcü'd-Dimâse fî Kırâ'âti'l-E-immeti's-Selâse* isimli manzum olan esere aynı şekilde manzum olarak yaptığı şerhidir. Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Beyazıd nr.154, vr. 41., Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 31, vr., 143-192., Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 8, 823. vr. 14-39., Bkz. Ca'berî, s. 60, Brockelmann, GAL Suppl., II, 135.

✓ *İlhâkü'l-Adedi'l-Kûfiyyü bi-el-Adedi-Basri*: Kûfeli kurrâların adedini Basralıların adedine katmak.

✓ *Kenzü'l-Meâni fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*: Ca'berî'nin en kıymetli eserlerinden olan ve Ebu'l-Kasım eş-Şâtibi'nin Kırâat-ı Seb'a ile ilgili manzum şeklinde kaleme aldığı 1173 beyitten oluşan *Hirzü'l-Emânî*'nin şerhidir. İki ciltten oluşan eserin değişik kütüphanelerde yazmaları mevcuttur: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 47, 215 vr., Cârullah, nr. 11, 418 vr., 862/1457, 354 vr., Denizli, nr. 10, 154 vr. Esad Efendi, nr. 26, 218 vr., Fatih, nr. 52, 551-552-579 vr., Hacı Beşir Ağa, nr. 3, 340 vr., İbrahim Efendi, nr. 24, 316 vr., Kadızâde Mehmet, nr. 11, 217 vr., Kılıç Ali Paşa, nr. 28, 307-324 vr., Lâleli, nr. 52, 416 vr., Mesih Paşa, nr. 24, 137-250 vr., Molla Çelebi, nr. 2, 413 vr., Şehid Ali Paşa, nr.18, 401 vr., Turhan V. Sultan, nr. 4, 484 vr., Yazma Bağışlar, nr. 12, 217 vr., nr. 2126, 135-250 vr., Yozgat nr. 336, 215-252 vr., Yusuf Ağa, nr. 1, Yazma 1005. 152-291 vr., 989, 1-151 vr., Âtîf Efendi Ktp. Âtîf Efendi, nr. 36, 241 vr., Âtîf Efendi ek, nr. 1287, 349 s., Nuruosmaniye, nr. 70, 1-357 vr., 71 nr. 1-302 vr., 72 nr. 404 vr., Beyazıd Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi, nr. 17, Yazma, 733 vr., nr.18, 301vr., nr. 19, 315 vr., nr. 20, 232 vr., H. Selim Ağa Ktp. Hüdai Efendi, nr. 42, 271 vr., nr. 52, 220 vr., Köprülü Ktp., Fazıl Ahmet Paşa, nr.23, 736. c. II. 228 vr., *Kenzü'l-Meâni fî Şerhi Hirzi'l-Emânî ve Vechi't-Tehâni* adıyla, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Beyazıd, nr. 168, vr. 340., Brockelman, GAL,1, 521., Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi 42 Kon 2555 Arap-Nesih Kasideleri., Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 11,12,15,18, 19, 41; 22 Sel 4510/1/2, 4511., Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 178, 19 Hk 3674 / 2., nr. 178, 259,842 vr., Ankara Milli Kütüphane, Afyon Gedik Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17923., Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4215/2., Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba 675., 280 vr., Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 21 Hk 1060., Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk; 3011, 3325, 2815/3, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 329/1/2, 45 Hk 330; 331/1, 576 vr., 331/2, 291-366 vr., Kayseri Reşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, Reşid Efendi 1208/1-2, Yazma 691. 2 c. (237;260 vr.) Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 48.

✓ *Şerhu Hirzi'l-Emâni*: Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk; 3160, 3062, 2878 numarada, dili Arapça'dır.

✓ *Nefîsü'-İczâ fî Ma'rifeti'l-Eczâ: Kitâbü'l-İczâ fî Ma'rifeti'l-Eczâ* diye de bilinir. Kur'ân'ın cüz ve hizp gibi fasılalara ayrılışıyla ilgili rivayetler ele alınmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, nr. 14, vr. 46-57.

✓ *Vasfu'l-İhtidâ fî'l-Vakf ve'l-İbtidâ*: Trabzon İl Halk Kütüphanesinde 61 Hk 418 numarada, dili Arapça'dır.

✓ *Manzûme fî Mekkiyi's-Sûver ve Medeniyyihâ ve Muhtelifihâ*: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 59, 1 vr.

✓ *Risâle fî Tefhîmi'r-Rât ve Terkîkihê ve Teğlîzi'l-Lâmât*: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 59, 2 vr.

✓ *Manzûme fî't-Terkîk ve't-Tefhîm*: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmet, nr. 13, 61-64 vr.

✓ *Kasîde fî Mehârici'l-Hurûfi ve Sifêtihe't-Tabîyye*: Köprülü Kütüphanesi., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1235, 127-128 vr.¹⁶⁶

1.11.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri

✓ *İ'tibârü's-Semâti fî İhtiyâri'r-Rüvât*: Râvilerin seçimlerinde isimlendirmeye itibar.

✓ *Takrîbu'l-Me'mûli fî Tertîbi'n-Nüzûl*: Nüzül sırasındaki akitler. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 59, 1 vr.

✓ *el-Hillü'n-Nâsîh fî Halli'l-Müşkili'l-Vâdih*: Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik, nr. 1342, 9-11 vr.

¹⁶⁶ Ca'berî'nin eserleri ile ilgili bkz., Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 54-69, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 10-18; **Yazmalar.gov.tr.**; **İsam**.

✓ *Şerhu Kasîdeti'r-Râ'iyye fî Hüsni'l-Hât*: Konusu dilbilim ile ilgili olan eser Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 357 numarada dili Arapça'dır.

✓ *Şerhu Kasîdeti'r-Râ'iyye*: Arap Dili ve Edebiyatı hakkında Arapça olarak yazılan eser, Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 331/2 numarada kayıtlıdır.

✓ *el-Müs'idetü fî Etmâmi'l-Mürşide*: İrşad edenleri tamamlama konusunda yazılmıştır.

✓ *Cemîletü Erbâbi'l-Merâsîd fî Şerhi 'Akîleti Etrâbi'l-Kasâid'*: Ayrıca *el-Ebhâsü'l-Cemîle Şerhu'l-Akîle* diye de bilinir. Şâtîbî'nin resm-i hat hususunda yazdığı *el-Kasîdetü'r-Râiyye*'si için yazılan bir şerhtir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 59, 8 vr., İbrahim Efendi, nr 14, 1-45 vr., Kadızâde Mehmet Efendi, nr. 7, 181 vr., Reşid Efendi, nr. 1255, 200 vr., Nuruosmaniye Ktp, nr. 78, 84 vr., Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Dili Arapça, Müstensih Hasan b. Mansur, 19 Hk 525, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 21 Hk 1315, 2349., Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 4543.

✓ *Hümeylât Erbâbu'l-Mekâsîd fî Şerhi Takiylât Etrâbi'l-Kasâid*: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 2722, 188 vr.

✓ *el-Îzâhu'l-A'lâ fî-İstilâhi ve'l-Evlâ*.¹⁶⁷

✓ *en-Nükâtü fî Ma'na'l- Ebyât*.

✓ *et-Tenvîhu fî't-Tevcîh*.

✓ *el-Müfîdü fî Şerhi'l-Kasîd*.

✓ *el-Meknüz fî Halli'r-Rumuz*.

✓ *et-Tekmilü fî't-Tezyîl*.

✓ *Bedaiu Efhâmil-Elbâbi fî Neshi'ş-Şerai'i ve'l-Efhâmi ve'l-Esbâb*.

¹⁶⁷ Ca'berî'nin eserleri ile ilgili bkz., Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 54-69, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 10-18; **Yazmalar.gov.tr.**; **İsam**.

✓ *el-İğrâbu fil-I'râbi*: İrap konusunda yazılmış bir eser. İrapta garib (bilinmeyen) okumalar.

✓ *Rusûhu'l-Ahbâr fi Mensûhi'l-Ahbâr*: Nâsîh-Mensuh hadislerle ilgili bir eserdir. Hasan Muhammed Makbûlî'nin tahkikiyle ele alınmıştır. (Beyrut 1409 / 1988).

✓ *Rusûmu't-Tahdîs fi Ulûmi'l-Hadîs*: *Rusûmu'l-Hadîs* adıyla da bilinir. İbn. Salâh'ın (ö. 643 / 1245) *Ulûmu'l-Hadîs* isimli eserinin hulasası ve eserin son kısmına fıkıh ve usul ile ilgili bir takım konular eklenmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi., Şehid Ali Paşa, nr. 1637, vr. 54-90, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Me'câmî, nr. 50.

✓ *Kitâbu'l-Erbâîn fi'l-Ahkâm li-Nef'il-Enâm*: *Kitâbü'l-Erbâîn fi'l-Hadîs* adıyla da bilinir. İbâdât ve muâmelât ile ilgili kırk hadisten müteşekkildir. (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 506 / 2, 8 vr., *el-Ehâdisu'l-Erbeûn* adıyla, Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr.506, 8 vr.

✓ *el-İfhâmü fi İlmi'l-Ahkâm*: Şâfiî fikhıyla ilgili bir eserdir.

✓ *et-Tahyîz fi Havâşi't-Ta'cîz*.

✓ *Tahkîkü't-Ta'lik fi Mesaili't-Ta'lik*.

✓ *Tetimmatü't-Tatrîz fi Şerhi't-Ta'cîz*: Ca'berî'nin, hocası Tâceddin b. Yûnus'un şâfiî fikhî ile ilgili *et-Ta'cîz fi Muhtasari'l-Vecîz* isimli eserine yazdığı bir şerhtir.

✓ *Nazmuü'l-Leâli*: *Nazmü'l-Ferâiz* olarak da isimlendirilen manzum bir eserdir. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4827 / 3, 18 vr.

✓ *Şerhu Cenâizi'l-Hâvi*.

✓ *Mevaidu'l-Kirâm fi Mevlidi'n-Nebî Aleyhisselam*: Peygamberimizin mucizelerini ve nübüvvetini içeren bir eserdir. Zâhiriyye Ktp., nr. 771, 23vr., Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Teymür, nr. 769.

✓ *Cemîletü Esbâbi'l-Merâsîd fî Şerhi Etami'l-Kavâid*: Dili Arapça olup gramer ile ilgili bir kitaptır. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi 42 yu 211.

✓ *Divânü'l-Ca'berî*.

✓ *Meagîdu'l-Kavâid Muhtasarü Kavâidu'l-Akâid*.

✓ *Bağîyyetü'l-Esfiyâ fî İsmeti'l-Enbiyâ*.

✓ *Müştehe'n-Nuhûlu ve'l-İlel Muhtasarü Müntehe'l-Vusûlu ve'l-Emel*.

✓ *Müştehe'n-Nuhûlu fî İlmi'l-Usûl*.

✓ *Vahdü'l-İnâs fî'l-Haddi ve'l-Kıyâs*.

✓ *et-Takvîmü fî İbdâli't-Tencim*.

✓ *vel-Murtehalü ev-il-Müntazari fî'l-Cedeli ev-İlmi'n-Nazari*.

✓ *ed-Dürretü'l-Mudiyye fî İlmi'l-Arabiyye*.

✓ *et-Tevgîfu fî't-Tasrifî*.

✓ *es-Sebîlü'l-Ahmedü fî İlmi'l-Halîli-İbn. Ahmed*.

✓ *ve'n-Niyâbe fil-Kitâb*.¹⁶⁸

✓ *Dürratü'l-İ'râb fil-İ'râb*.

✓ *vel-İş'âru bi Darâiri'l-Eşari*.

✓ *el-Ma'rudu fî'l-Aruz*.

✓ *ve'l-Vâfiye fil-Kâfiye*.

¹⁶⁸ Ca'berî'nin eserleri ile ilgili bkz., Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 54-69, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 10-18; **Yazmalar.gov.tr.**; **İsam**.

✓ *Tedmisü't-Tezkir fi't-Te'nis ve't-Tezkir*: Müenneslik müzekkerlik konusu ile ilgili nun kafiyeli bir kasidedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmet, nr. 13, 64-71 vr.

✓ *Tetimmetü'l-Ebyati'l-Müşkilât*.

✓ *ed-Davâbidu fi İcâzi'l-Kafiyeti ve't-Tasrif*.

✓ *Ve't-Ta'rif fi't-Tasrif*.

✓ *Rasmü'l Bera fi İlmi'l-Belâğ*.

✓ *V'el-Meddü fi'l-Hat*.

✓ *Hüsnü's-Sıyağati fi Fenni'l-Belâğ*.

✓ *Davabitü't-Tullabi fi'l-İrab*.

✓ *et-Takrîb fi Şerhi'l-Ğarîb*.

✓ *el-Eğani fi'l-Meâni*.

✓ *el-Kasâidü'l-Muhammediye fi Medhi Hayri'l-Beriyye*.

✓ *et-Tendîdü'l-Esmâ fi Tecridi'l-Esmâ*: Yazarların isimleri hakkındadır.

✓ *el-Kasîdetü'l-Ahmediyye fi Medhi Eşrâfi'l-Beriyye*: Peygamberimizi öven kaside hakkındadır.

✓ *A'lâmü'z-Zürefa fi Eyyâmi'l-Hulefâ*: Halifeler zamanı ile ilgili bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi., Ayasofya, nr. 39, 9 vr.

✓ *el-Kudratü fi'l-Hacci ve'l Umre*.

✓ *el-Kasîdetü'l-Halîliyye fi Medhi Ebi'l-Beriyye*: Adem (a.s.)'ı öven bir kasidedir.

✓ *el-A'lâm fi'l-Eyyâm*.

✓ *Ta'limü'l-Müte'allim li Te'allumi Tarîki'l-İlm*: İslam Dini-Eğitim ve Öğretim ile ilgili, Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 3544, dili Arapça'dır.

✓ *Mecmûât el-Resâil Kasîde-i Şâtibiyye*: Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, 22 Sel 205/1.

✓ *Esbâbü'n-Nüzûl*: Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Beyazıd, nr. 238, vr. 197., Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 654, vr. 32-133.

✓ *Resmü'l-Burhân fi Heca'l-Furkân*: Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 23, 173 vr.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Ca'berî'nin eserleri ile ilgili bkz., Ca'berî, **Rusûhu'l-Ahbâr**, ss. 54-69, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 10-18; **Yazmalar.gov.tr**; **İsam**.

İKİNCİ BÖLÜM

UKÛDÜ'L-CÛMAN Fİ TECVİDİ'L-KUR'AN ADLI ESERİN 1 – 81 SAYFALARI ARASINDAKİ BÖLÜMÜN TECVİD İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Tecvid

Tecvidin tanımı, fazileti ve faydasına dair eserin içeriğinde çok geniş bilgi verdiğimizden dolayı tekrara düşmemek için burada tecvid kavramını ele almayıp tecvidle ilgili eserleri zikredeceğiz:

2.2. Tarih Boyunca Tecvid İlimlerine Dair Eserler

- Tecvid ilmi ile alakalı ilk eser Ebî Müzâhim Musa b. Ubeydullah Hâkânî (ö. 325/937)'nin *Kasîdetü'r-Râ'îyye*'sidir. Elli bir beyittir. Tecvid'e dair konuların bazılarının yer almadığı eser, kısa ve öz olarak ele alınmıştır.¹⁷⁰

- Kasîdetü Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed (ö. 377/987). Hâkânî'nin kasidesine yazdığı elli dokuz beyitlik bir *Râ'îyye*'dir.

- Ca'berî'nin eserinde zikrettiği *et-Tenbih Ale'l-Lahni'l-Celî ve'l-Lahni'l-Hafî* adlı eseri Ebü'l-Hasan es-Saîdî (ö. 410/1019) kaleme almıştır.

- Yine Ca'berî'nin eserinde bahsettiği *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahsîni (Tahkiki) Lafzi't-Tilâve* adlı eser Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045)'ye aittir. "Kitap 48 bab ve 3 alt bab ve 34 fasıldan müteşekkildir."¹⁷¹

- *et-Tahtîd fi'l-İtkâni ve't-Tecvîd* adlı eser Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî (ö. 444/1053)'ye aittir. Müellif bu esere bol bol atıfta bulunmuştur. Dânî konuları on

¹⁷⁰ Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, on birinci baskı, Bursa: Emin Yay., 2011, s. 475.

¹⁷¹ Ali ÖGE, "er-Riâye li-Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkiki Lafzi't-Tilâve", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 32, yıl 2011, s. 280.

bir başlıkta incelemiş, harflerin mahreçleri ve sıfatlarına oldukça fazla temas etmiştir. Yine tecvidin diğer konularına da temas etmiştir.¹⁷²

- *el-Müdhî fi't-Tecvîd* adlı eser Abdül-Vahhâb b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 461/1061) tarafından telif edilmiştir. Kaddûrî el-Hamed'in tahkikiyle basılmıştır.

- *et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd* adlı eser Ebü'l-Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173)'ye aittir.

- *el-Urcûze el-Hevzeniyye fî Mehârici'l-Hurûfi ve Sifâtihe* adlı eseri Ebû Zekerriyya Yahya b. Muhammed el-Hevzenî el-İşbilî (602/1205) kaleme almıştır. Seksen dört beyittir.

- *Umdetü'l-Müfîd ve Uddetü'l-Mücîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd* adlı eseri Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245) kaleme almıştır. Altmış dört beyittir. *Cemâlû'l-Kurrâ ve Kemâlû'l-İkrâ* adlı eserin içeriğinde bu eser vardır.

- *et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd* adlı eser Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf el-Cezerî (ö. 833/1429) tarafından yazılmıştır. Aynı şekilde Cezerî'nin *Mukaddimetü'l-Cezeriyye ve Tayyibetü'n-Neşr* adlı meşhur manzum eserleri vardır.

- *Karabaş Tecvîdi*, Şeyh Abdurrahman Karabâşî (ö. 904/1498)'nin yazdığı bir eserdir.

- *Tuhfetü'l-Etfâl* isimli eser de Süleyman b. Muhammed b. Çelebi el-Cemzûrî (ö. 1204/1789) tarafından telif edilmiştir. Eser on bab ve altmış bir beyitten oluşmaktadır. İsminden de anlaşıldığı gibi çocuklara hediye şeklinde bir eserdir. Kalkale, ra'nın hükmü, tefhim ve terkik gibi birkaç konunun dışında diğer tecvid konuları işlenmiştir.¹⁷³

¹⁷² Eserle ilgili bilgi için bkz. Recep Koyuncu, “*et-Tahtid fî'l-İtkâni ve't-Tecvîd Ebu Amr b. Osman b. Said ed-Dâni*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 43, 2017, ss. 89-104.

¹⁷³ Eserle ilgili bkz. Recep Koyuncu, “*Kur'an Eğitiminde Manzum Tecvid Geleneği: Cemzûrî ve Tuhfetü'l-Etfâl Adlı Manzum Eseri*”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, cilt: 21, Sayı: 3, Aralık 2017, ss. 1497-1533.

- *Cühdü'l-Mukill* adlı eser Ebû Bekir el-Merâşî (ö. 1145/1732) tarafından yazılmıştır.

Biraz kısaltarak aldığımız bu tecvid eserlerinden başka birçok müellifin telif ettiği kitaplar da vardır.

2.3. Eserle İlgili Bilgiler

2.3.1. Faydaları ve İçeriği

Eserin manzum halinde yazılmasının faydaları:

- Ezberlenmesi kolaydır, insanın içine ferahlık verir. Diğer nesir yazılar gibi değildir.
- Bugüne kadar tecvid konusunda yazılan en uzun manzum eserlerdendir.
- Eser uzun olmasına rağmen anlaşılmasını zorlaştıracak bir şey yoktur.
- Müellifin, eserin içeriğinde belirttiği gibi bu eser, tecvid ilminde oldukça kıymetli sayılan dört kitabı kapsamıştır: Bunlar: *Riâye*, *Tahdîd*, *Temhîd* ve *Tenbîh*'tir.
- Müellif, eserinde tecvid meselelerini usüller ve dallar diye bölümlere ayırmıştır. Tecvid konularını nihayete erdirdikten sonra hece harflerini, mahreç sırasına göre tek tek ele alarak incelemiştir.

Müellif bu eseri Bağdat'ta yazmıştır.

Hudûdü'l-İtkân adlı eser, *Ukûdü'l-Cümân*'ın özetidir.

Eserin'de gösterdiği kaynak eserler: *Riâye*, *Tahdîd*, *Temhîd* ve *Tenbîh*'tir. Yine Hâkânî, Hemedânî, Şâtıbî, Sehâvî, Halîl, Sîbeveyh, Kutrub, Ferrâ, Ahfeş, Cerri, Mâzinî, Müberrid, İbn. Keysân, Zeccâc, İbn. Mücahid, Eş'arî, İbn. Cinni, Dâni ve Ehvâzî'den de istifade etmiştir.

2.3.2. Eserin Metodu

Ca'berî telifte; sınıflandırma, manzum olarak ele alma, kısaltma, en ince olarak ele alma noktasında mahirdir. Müellifin eserini yazarken kullandığı metotlar:

- Her beytin sonu meksur nun kafiyeli bitmiştir. Müellifin nun harfini seçmesinin sebebi ğunneli olup kulağa hoş gelmesidir. Aruz vezninde tam kafiye ölçüsü, altı cüzden oluşur. Çünkü bu kâfiyede Mütefeilün altı kere tekrar edilmektedir. Aruz vezni ölçülerinde kaleme alınmış bu manzumede beyitler Bahru'l-Kâmilü't-Tâmmül-Eczâ kalıbında gelmiştir. Beyitlerin sonu bu sahîh aruz kalıbı üzerinde 'mütefeilün' şeklinde gelmesi gerekirken mütefeil şeklinde gelmiştir. Beyitlerin kalıbı şudur: 'Mütefeil, mütefeilün, mütefeilün, mütefeilün, mütefeilün, mütefeilün.'¹⁷⁴

- Müellif eserinin ilk on babında usûl kısmını anlatmış ve daha sonra fûrû kısmında hece harflerini anlatmıştır.

- Müellifin eseri şekil itibariyle; *Riâye*, *Tahdîd*, *Tenbîh* ve *Temhid'e* dayanmaktadır. *Riâye* ve *Tahdid'e* daha çok itimat etmiştir. Onun, bu eserlerden istifadesi taklit değil, onlardan görüş alma şeklindedir.

- Ca'berî harflerin sıfatlarına en geniş yer veren kişiler arasındadır. Harflerin sıfatlarından bahsederken zıtlarına göre anlatmıştır. Örneğin; cehrin zıddı hems, mesela zıddı olmayan sıfatlardan safir sıfatının zıddını safir olmayan diye isimlendirmiştir. Ayrıca ilgili konunun değerlendirmesinde bahsedeceğimiz üzere tezimiz konusu olan manzum eserde bazı sıfatların zıddını almamıştır.

- Müellif, kıraati aşera ve şazz kıraatlerden de örnek vermiştir.

- Duruma göre bazı konularla ilgili misaller vermiştir.

- Kısaltma usûlüyle eserini yazmıştır. Bundan dolayı da bazı konulara değinmemiştir. Örneğin; Allah lafzından önce fetha veya damme gelmesi durumunda tefhim okunacağından bahsetmiş, fakat kesralı haline değinmemiştir.

- Konuları ihtisar ettiği halde zaman zaman tembihatlarda bulunmuştur.

- İstılahları kullanırken bazen bir terimi başka bir kavramla kullanmıştır. Mesela; tefhim (kalın) anlamında 'اِنَّكُنْ' kelimesini kullanmıştır.

¹⁷⁴ Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'an Tahkik, Dirâse ve Şerh*, (Basılmamış Doktora Tezi), el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine, h. 1438-1439, s. 122.

- Eserinde konuları işlerken sanki karşısında oturan öğrenciye sıkıca tembih eder gibi tavsiyelerde bulunmuştur.

- Kur'an ahlakıyla ahlaklanma hususuna her fırsatta değinmiştir.

2.3.3. Eserin Nüshaları

Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'an'la ilgili nüshalar:

- Paris'te 5937 numarada olan Mekteb-i Vataniyye Nüshası: Câmiatü'l-İslâmiyye'de 22/4535'te bulunan mikrofilmleri vardır. Diğeri Riyad'da Melik Faysal Merkezinde 5937'dedir.

- Teymüriyye Kütüphanesinde (Tefsir 389) mahfuzdur.

- İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa bölümünde 1029 numaradadır.

- Medîne-i Münevvere'de Melik Abdü'l-Aziz Kütüphanesi Şifa mecmuası nüshasıdır. (21 numaradadır).

- Zahirîyye nüshası adı altında iki tane vardır. Biri 8726 numarada, diğeri ise 343 numaradadır.¹⁷⁵

- Ayrıca eserin Ebû Âsım Hasan b. Abbas İbn. Kutub tarafından tahkiki yapılarak 2004 yılında basılmış olan matbu bir nüshası vardır. Çalışmamızı oluştururken bu nüshayı esas aldık. Eser hakkında malumat vermek gerekirse:

Eserin ilk sekiz sayfasında Ca'berî'nin hayatı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Şiirlerinden bir kısmına yer verilmiştir.¹⁷⁶ Konumuzla ilgisi olması hasebiyle buna yer vermeyi uygun gördük:

“Ey benim ilim hayatımın esnasında, kaç tane kitap topladığımı soran kişi: Bana kulak ver! Ben bunları dallandırdım, şubelere ayırdım. Benim eserlerimin sayısı yüze ulaştı. Düz yazı olan var, nazım olan var. Şaşılacak şekilde ömrümün

¹⁷⁵ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, ss. 135-137.

¹⁷⁶ Ca'berî, (thk. Ebû Asım Hasan b. Abbas İbn. Kutub) **Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân**, birinci baskı, Mektebetu Kurtuba, 2005, ss. 5-8.

üzerine ilave olarak on tane fazla oldu. Attıklarımı bilemiyorum. O eserlerin beni ne zaman bırakacağını bilemiyorum. Benim yazdığım kitaplar üstadlarımın yarısına ulaştı. Eğer yaşarsam Allah'ın yardımıyla tarzım üzerine tamamlayacağım. Benim yazdığım eserlerden seçtiğini al. Onları yaymada, isteyenlere geniş, müsamahalı davran. Resmiyette benim doğumum takriben 640 yılında? Yazdıklarımın üzerine bana dua et. Benim varlığım, varlıklar içerisinde çok rüya gördüğüm bir gecede geçen bir hayal gibi. Rüya gibi bir hayat yaşadım. Ey benim ilahım: Benim sonumu hayırla tamamla ve günahlarımı ört! Umulur ki sana günahsız kavuşurum. Rabbim Kur'an ve Muhammed nebi hürmetine duamı kabul et! Peygamberimizi, hatalarıma şefaathçi kıl! Ey yumuşaklığı geniş olan: Sen azap etmekten uzaksın. Bense senin rahmetine muhtacım. Bana rahmet et!"¹⁷⁷

عُقُودُ الْجَمَانِ فِي تَجْوِيدِ الْقُرْآنِ

٨

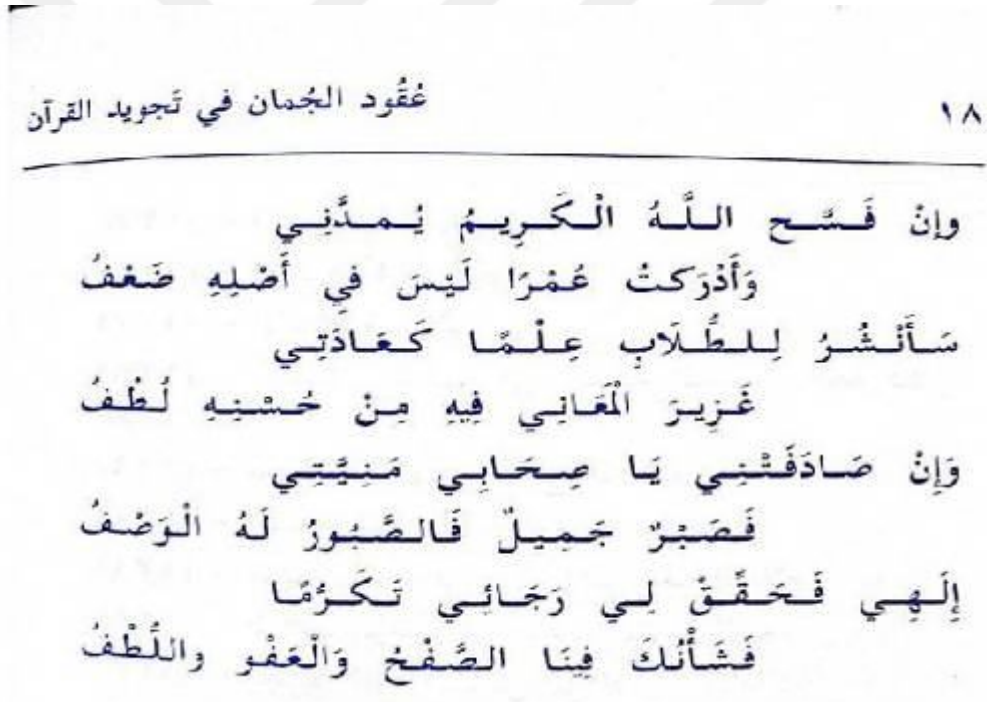
أَيَا سَائِلِي عَنْ عَدِّ مَا قَدْ جَمَعْتُهُ
مِنَ الْكُتُبِ فِي أَثْنَاءِ عُمْرِي مِنَ الْعِلْمِ

¹⁷⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, ss. 8-10. (Nâşirin Girişi).

أَصِخُّ لِي فَقَدْ فَرَّعْتُ ذَاكَ فَتَنَيْتُ
 عَلَى مَائَةِ مَا بَيْنَ نَشْرِ إِلَى نَظْمِ
 وَمِنْ عَجَبِ زَادَنَ عَلَى الْعُمْرِ نَيْفًا
 وَعَشْرًا وَمَا أَذْرِي مَتَى مُنْتَهَى تَرْمِي
 وَجَاءَتْ عَلَى شَطْرِ الشُّيُوخِ فَإِنْ أَعِشْ
 أَوْفِي بِتَوْفِيقِ الْإِلَهِ عَلَى وَسْمِي
 فَخُذْ مِنْهُ مَا تَخْتَارُ وَاسْمَحْ بِنَشْرِهِ
 عَلَى طَالِبِيهِ ذَاعِيًا لِي عَلَى رَقْبِي
 وَجَا مَوْلِدِي فِي أَرْبَعِينَ مَقْرَبًا
 وَسِتِّ مِثَابٍ أَوْ مِثِينَ عَلَى الرَّسْمِ
 وَكَانَ وَجُودِي فِي الْوُجُودِ جَمِيفَهُ
 كَطَيْفِ خَيَالِ زَارٍ فِي لَيْلِ ذِي حُلْمِ
 إِلَهِي فَاحْتِمِ لِي بِخَيْرٍ وَكَفَّرَنَ
 دُنُوبِي عَسَى أَلْقَاكَ رَبِّي بِلَا إِثْمِ
 بِحَقِّ الْقُرْآنِ وَالنَّبِيِّ مُحَمَّدِ
 تَقَبَّلْ دُعَائِي رَبِّ شَفِّعْهُ فِي جُرْمِي

فَأَنْتَ غَنِيٌّ عَنِ عَدَائِي وَإِنِّي
 فَقِيرٌ إِلَى زَحْمَاكَ يَا وَاسِعَ الْحَلْمِ

Daha sonra Ca'berî'nin, manzum ve nesir tarzında; başta Kur'an ilimleri olmak üzere yüz kırk tane eseri zikredilmiştir.¹⁷⁸ Bu eserleri müellifin hayatı bölümünde başka kaynaklardan da istifade ederek ve biraz kısaltarak bahsettik. Yine onun ilimdeki samimiyetini ifade eden şu sözlerini zikretmek istiyoruz: “*Keremi bol olan Allah'ım: Sen bana yardım edersin. Bir ömür yaşadım. O yaşamımda aslında bir zorluk yoktu. Allah bana yardım etti. Öğrencilerime alıştığım tarz üzerine bir ilim yayacağım. Güzelliğinde lütuf ve manaları da çok olan bir ilmi yayacağım. Ey arkadaşlarım: Eğer bana arzularım denk gelirse, dünyevî menfaat gelirse bana güzel bir sabır gerekir. Sabretmek de Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır. Allah'ım rahmetinle ikram ederek isteklerimi gerçekleştirdi. Bizim hakkımızda affetmek, lütfetmek ve güzel yapmak senin şanındandır.*”¹⁷⁹

Eserin on dokuz ve yirmi ikinci sayfaları arasında, ‘Ukûdü’l-Cümân fi Tecvîdi’l-Kurân’ın yazma nüshalarından birkaç tane numune verilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Ca'berî, *Ukûdü’l-Cümân*, ss. 10-18. (Nâşirin Girişi).

¹⁷⁹ Ca'berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 18. (Nâşirin Girişi).

¹⁸⁰ Ca'berî, *Ukûdü’l-Cümân*, ss. 19-22. (Nâşirin Girişi).

Eserin usül kısmı; giriş, mukaddime, on bab ve fasıllardan oluşmaktadır:

- Giriş
- Mukaddime
- Birinci bab: Edâ Keyfiyeti ve Kıraat İmamlarının Mertebeleri
- İkinci bab (birinci fasıl): Harflerin Çıkış Yerleri, Aslı Sıfatları ve Pratikteki

Yeri

- İkinci fasıl: Sıfatlar
- Üçüncü fasıl: Harekelerin Harflere Nispeti
- Üçüncü Bab: Sükûn, Hareke ve İki Sakinin Karşılaşması
- Dördüncü bab (birinci fasıl): İzhar, İdğam, İhfâ ve Şeddenin Sınırları
- İkinci fasıl: Şeddelerin Çeşitleri
- Üçüncü fasıl: Tenvin ve Sakin Nunun Kısımları
- Beşinci bab: Med ve Lîn Harflerinin Hükümleri
- Altıncı bab: Fetih ve İmâle
- Yedinci bab: Terkik ve Tefhim
- Sekizinci bab: Mâ, Men ve Keyfe Lafızlarının Zabtı
- Dokuzuncu bab: Kat' ve Vasl Hemzeleri
- Onuncu bab: Vakf ve İbtida
- Müellif daha sonra harfleri mahreç sırasına göre tek tek incelemiştir.

Bu başlıkların Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa yazma nüshasında da var olduğunu gördük. Dolayısıyla konu başlıklarını, yazma nüshaya bağlı kalmak suretiyle oluşturduk.

Giriş	29 Beyit
Mukaddime	31 Beyit
Birinci Bab: Edâ Keyfiyeti ve Kıraat İmamlarının Mertebeleri	31 Beyit
İkinci Bab (Birinci Fasıl): Harflerin Çıkış Yerleri, Aslı Sıfatları ve Pratikteki Yeri	36 Beyit
İkinci Fasıl: Sıfatlar	38 Beyit
Üçüncü Fasıl: Harekelerin Harflere Nispeti	4 Beyit
Üçüncü Bab: Sükûn, Hareke ve İki Sakinin Karşılılaşması	13 Beyit
Dördüncü Bab (Birinci Fasıl): İzhar, İdğam, İhfâ ve Şeddenin Sınırları	23 Beyit
İkinci Fasıl: Şeddelerin Çeşitleri	8 Beyit
Üçüncü Fasıl: Tenvin ve Sakin Nunun Kısımları	12 Beyit
Beşinci Bab: Med ve Lîn Harflerinin Hükümleri	19 Beyit
Altıncı Bab: Fetih ve İmâle	15 Beyit
Yedinci Bab: Terkik ve Tefhim	10 Beyit
Sekizinci Bab: Mâ, Men ve Keyfe Lafızlarının Zabtı	33 Beyit
Dokuzuncu Bab: Kat' ve Vasl Hemzeleri	12 Beyit
Onuncu Bab: Vakf ve İbtida	56 Beyit
Harflerin Tek Tek Anlatılışı, Tenbihat ve Hâtime	458 Beyit

Toplam 828 beyit.

2.4. Giriş

اللَّهُ أَحْمَدُ مُنْزِلَ الْقُرْآنِ
فِيهِ هِدَايَتُنَا الْعَظِيمُ الشَّانِ

Ca'berî: “Kur'an'ı indiren Allah'a hamd ediyorum, dedikten sonra; o Allah ki şânı yüce olan Kur'an'ı indirmiştir ve bizim hidayetimiz ondadır. O (Allah); diri, yüce, yaratıcı, kulları üzerine nimetleri bol olan, arşın ve kürsünün sahibi, güç ve saltanat sahibidir. Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir, bir ve tektir. İnsanlar ve cinler, Allah'ın celâlinin büyüklüğü karşısında boyun eğmiştir.”¹⁸¹

Ca'berî, “Allah'ım; sen ezeli ve ebedisin, senin için herhangi bir zaman mefhûmu yoktur. Biz hangi mekanda olursak olalım sen bizimle berabersin,”¹⁸² diyerek Cenabı Hakkı yüceltmiş ve onun bizi dâima görüp gözettiğini ifade etmiştir.

“Sonra Salât; ay ve güneş yörüngelerinde döndüğü müddetçe Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'e, sahabesine, soyuna, iyilikte ve güzellikte onu takip edenlere olsun. Tertemiz ahlâk sahibi, soyu temiz, yüce şeref sahibi olan Peygamberimizin soyu, Adnân dedemize dayanır. Musa ve İsa (a.s.), onun (Peygamberimizin) gelişini müjdelemişlerdir. Efendimiz, ne yüce kerem sahibidir ve dinlerin en mükemmel bir şekilde tamamlayıcısıdır.”¹⁸³ Burada Ca'berî, bu beyitleri yazarken Peygamberimizin hadislerinden ilhâm almıştır.

Ca'berî: Hamd, Salât ve Efendimize tâbî olanlara hayr ve iyilik temennisinde bulunduktan sonra: “Ey akıl sahibi olan kişi: İlim; senin Allah'a ulaşmana vesile olup, seni hem dünyada hem de ahirette mutluluğa götürecektir. İlim, kişinin zîneti ve süsü olup özellikle kitap bilgisi (Kur'an'ı Kerîm) ve Kur'an'ın lafızları (bu eserde beyan edilen tecvîd bilgisi) dir.

¹⁸¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 23, beyitler 1-3.

¹⁸² *Hadîd*, 4; Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 23, beyit 4.

¹⁸³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 24, beyitler 5-8.

Çünkü onda mana ve lafız açısından iki mucize vardır. Bu iki mucizeden maksat, lafızdaki fesâhat ve manadaki açıklıktır. Zira Kur'ân, lafzı ve manasıyla mucizdir. Muhakkak ki Kur'ân, edebiyatçıların hepsini aciz bırakmıştır. O şâirler, Kur'ân'a karşı koyamamışlar ve onu övüp geri adım atarak Kur'ân'a karşı açık bir beyan getirememişlerdir.”¹⁸⁴ Müellif burada, Kur'ân'ın beşerin üzerindeki yüceliğini vurgulamıştır.

“Takva yollarında yürüyebilmeyi öğrenmek için gayret et.”¹⁸⁵ Müellif burada bilen bir kişi olmayı öğütlemiştir: “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”¹⁸⁶ Aynı zamanda bu yolda yürürken ilimle beraber irfân ve takva sahibi olma gereğini de ihmal etmemiştir.

Ca'berî: “Fâni olan dünyanın haramları gibi şeyler seni kibirlendirip yolundan alıkoymasın,”¹⁸⁷ diyerek ilim ehlini daima ihlaslı olmada ve harama düşmeme hususunda ikaz etmiştir.

“İnci gibi olan nazmı (*Ukûdü'l-Cümân*), en ince şekilde parlatmaya, ortaya çıkarmaya çalış. O nazımda diğer kelimeleri kastederek keşfetmeye çalış. Yine o nazımdaki incelik de diğer nesirlere nazaran ihtiyaç anında ezberlemesi kolaydır.”¹⁸⁸

Daha önceki beyitte ifade edildiği gibi: “Bu eserde Kur'ân'ı tecvidli okumak isteyen için gerdanlıklar (o kişi için bir zenginlik) vardır. Bu eser, (*Ukûdü'l-Cümân*) inci gibi bilgilerle detaylandırılıp açıklanmıştır.”¹⁸⁹ Müellif bu eseri, inci şeklinde gümüşten olan tanelerin gerdanlığa dizilmesine benzetmiştir. Sehâvî de benzer

¹⁸⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 24, beyitler 9-11.

¹⁸⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 24, beyit 12.

¹⁸⁶ **Zümer**, 9.

¹⁸⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 24, beyit 12.

¹⁸⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 25, beyit 13.

¹⁸⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 25, beyit 14.

ifadelerle, o nazım ki onu inciden dizdim, ipliğe dizilen inci taneleri gibi yeterlidir, Kur'ân tecvidinde ikna edicidir,¹⁹⁰ demiştir.

Yukarıdaki manayı daha detaylı izah ederek: “Bu eser büyük kitaplara ihtiyaç bırakmaz. Zira onun lafızları ince manaları süsleyen ve içine alan helal bir sihirlerdir.”¹⁹¹ Lafzının açıklığı, beyanı, tesiri onu duyan kişide sihir etkisi yapar. Akıllara da çekicilik hazzı verir ve bu nazımın işitmede ince manaları içeren tatlı bir ibaresi vardır. Kısa olmasına rağmen uzun kitaplardaki faydayı verir.

“Bu eser, şu kitapları kapsamıştır: *Riâye, Tahdîd, Temhîd ve Tenbîh.*”¹⁹²

- *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve.* Müellifi, Ebî Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045)'dir.
- *et-Tahdîd fi'l-İtkâni ve't-Tecvîd.* Müellifi, Ebî Ömer Osman b. Saîd ed-Dânî (ö. 444/1053)'dir.
- *et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd.* Müellifi, Ebi'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed Hemedânî el-Attâr (ö. 569/11733)'dir.
- *et-Tenbîh Ale'l-Lahni'l-Celî ve'l-Lâhni'l-Hafî.* Müellifi, Ebi'l-Hasan Alî b. Ca'fer er-Râzî es-Saîdî (ö. 410/1019).

Ca'berî, bu kitaplardan bahsederek aynı zamanda o kitaplardan da istifade ettiğini bi nevi ifade etmiştir. Biz bu ifadeden Ca'berî'nin *Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*'ı yazarken mezkur kitaplardan haberdar olduğunu, onları mütâlâ ettiğini, hatta ‘o kitapları kapsamıştır’ ibaresinden de *Ukûdü'l-Cümân*'ın bu dört eseri içine alacak kadar kaliteli oluşunu iddia ettiğini anlıyoruz.

Ca'berî, geçmişteki âlimlere özlem duyarak: “O kimseler nerede? diye sorup daha sonra cevap veriyor: Onlar ki bize tecvid ilminin metodunun yollarını

¹⁹⁰ Alemüddîn es-Sehâvî Alî b. Muhammed, **Cemâlü'l-Kurrâ ve Kemâlü'l-İkrâ**, (thk. Ali Hüseyin el-Bevâb), birinci baskı, Mektebetü't-Türâsî, Mekke, 1987, **Umdetü'l-Müfid ve Uddetü'l-Mücîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, c. 2, s. 546.

¹⁹¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 25, beyit 15.

¹⁹² Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 25, beyit 16.

açıklayarak ulaştırdılar. Zamanla önceki âlimlerin yerlerinde rüzgarlar esti ve zaman onları alıp götürdü, onlar toprak oldular. Rüzgar gibi gelip geçtiler. İki yakanın bir araya gelememesi gibi, o zamanın olayları o âlimleri dağıttı. Ca'berî onlara dua ederek: Ya Rabbi, o âlimleri iyiliklerine karşılık olarak mükâfatlandır. Âdetâ yağmur bulutlarındaki gibi rıza bulutlarından (mükâfat olarak) onların üzerine döktür."¹⁹³

Şâtibi bu sözleri destekler mahiyette: "Allah, Kur'ân'ı bize zor şartlar altında nakledenleri, bize önderlik yapanları hayırla mükâfatlandırın."¹⁹⁴

Yine Ca'berî önceki âlimlere özlem duyup onları kastederek; "Bâzi" (saka) kuşlarının yuvası dağıldı. Biz oralarda "biğsân" (kül renginde olan bir kuş veya karga) gibi çelimsiz kuşlardan başkasını bulamadık."¹⁹⁵ Bu ifadelerle Ca'berî ilimleri, özellikle de Kur'ân tecvidinin önemini vurgulamak istemiştir. Önceki âlimlerle ilgili öğrencilerin dua ve temennilerde bulunduğunu ifade etmiştir.

"Nice Kur'an okuyucusu vardır ki sana tecvidli okuyanın yollarını gösterir, fakat kendisi harekeyi sükundan ayıramıyor. Kur'ân tecvidini; kendini zorlayarak ağzını çok açıp, ağzını yüzünü eğerek okumaktan, sağa sola sallanarak okumaktan, boğazını şişirircesine aşırılık göstererek okumaktan zannediyor. Kendini zorlayarak, şeddesiz harfi şeddeliyor veya şeddeli olan harfi abartarak şeddeliyor, sesini titreterek medleri uzatıyor. İnce harfi kalın yapıyor, zaten kalın olan harfi de iyice abartarak kalınlaştırıyor."¹⁹⁶ Burada müellif, günümüzde de çokça dile getirilen 'Temsili Okuma' bağlamında bilhassa toplumda Kur'an okuyuşuyla ön plana çıkanlara uyarılar yapmıştır. Nitekim Kur'an okuyucusu tilavet esnasında her türlü aşırılıktan kendini sakındırması gerekir. Okuyuşunu insanlara beğendirme gayesiyle Kur'an'ın tecvid kurallarını asla ihmal etmemelidir. Zira ses, tecvidin önüne geçmemelidir.

¹⁹³ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 25, beyitler 17-19.

¹⁹⁴ el-Kâsım b. Firruh b. Halef b. Ahmet eş-Şâtibi, **Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî**, Mektebetü Dâru'l-Hüdâ, Medine,2010, s. 2, beyit 20.

¹⁹⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 25, beyit 20.

¹⁹⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 26, beyitler 21-23.

“Hadr ile okuduğu zaman onun okuyuşundaki olumsuzluk; ağlamaklı bir ses, vızıltı gibi bir zilin tınlama sesinden (ağızındaki dişlerden başkası onu duymadı) başka bir şey işittirmez.”¹⁹⁷

Hemedânî (ö. 569/1173) şöyle demiştir: “Zamanımızda bazıları, mushaf üzerine Kur’ân’ı ezberlemede, sahifeleri öğrenmede; Kur’ân tecvidinde hareketleri aşırı yaparak, medleri titreterek, tilâvetin hakkını verme konusunda kendini zorladı.”¹⁹⁸ Dâni (ö. 444/1053) ise: “Eda ehlinden anlayışı zayıf olanlardan bazıları; uzatmadaki aşırılık, hareketleri çok zayıf veya aşırı okuma, sakinleri iyi yapma noktasında, eski âlimlerin yolundan çıkmış oldu.”¹⁹⁹

“Çirkin olan cahillikten uzaklaş. Hafif yağmurlu ya da susuz bulut ile çok yağmur döken bulutun üzerine çıkma! Yani bu şekilde Kur’ân okuyan kişi iyi bir kâri olamaz. Tıpkı yağmur yağdırmayan bulut gibi.”²⁰⁰

“Her bir harfin ölçüsü (mahreci ve sıfatı) vardır. Ziyâdelikten ve noksanlıktan sakın!”²⁰¹ Zira her bir harfin mahreciyle sıfatını bilmek ve uygulamak, o harfi noksanlıktan ve ziyâdelikten korur.

Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245): “Her bir harfin ölçüsünde aşırıya gitme; onu artırma veya eksiltme!”²⁰² diyerek Kur’an okumada harflerdeki dengeyi gözetmeyi vurgulamıştır.

Ca’berî: “Zira bu ikisi, (ziyâdelik ve noksanlık) Kur’an’da yoktur. Çünkü bunlar yapılırsa lafızda değişikliğe yol açar. Ağzından çıkan lafzı muhafaza etmede

¹⁹⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 26, beyit 24.

¹⁹⁸ Ebü’l-Alâ el-Hasan b. Ahmed Hemedânî, (thk Cemaleddin Muhammed Şeref), *et-Temhîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd*, Dâru’s-Sâhabeti’t-Türâsi, 2005, s. 130.

¹⁹⁹ Ebû Osman b. Said Dâni, (thk Ğanım Kadduri el-Hamed), *et-Tahdîd fî’l-İtkâni ve’t-Tecvîd*, birinci baskı, Amman, 2000, s. 87.

²⁰⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 26, beyit 25.

²⁰¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 26, beyit 26.

²⁰² Sehâvî, *Cemâlü’l-Kurrâ*, c. 2, s. 544; *Umdetü’l-Müfîd ve Uddetü’l-Mücîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd*, el-Mektebetü’l-Ezheriyye www.alukah.net, s. 3.

uyanık ol!”²⁰³ Kur’an okuyucusunun iyi bir seviyeye gelebilmesi için ehil hocalardan çokça alıştırma yaparak, dikkatli bir şekilde ölçüyü aldıktan sonra bu vasfını koruması gerekir.

Ca’berî bu bölümü nihayete erdirirken maksadına ulaşmak için Allah’tan; kendisini hata yapmaktan uzak kılmasını, ihsanı ve olgunluğu ilham etmesini, iyilik ve güzelliğin sadece ondan olduğunu ihlâslı bir şekilde ifade ederek: “Allah’tan istediğim şu ki, ona yönelme maksadında beni başarılı kılmasıdır. Günahlarımı ve hatalarımı örtmede af ve mağfiretiyle beni kuşatmasıdır. Her iki halimle (bollukta ve darlıkta) sadece Allah’a sığınıyorum. Başkalarının iyiliğinden, sadece Allah’ın bana iyilikleri, nimetleri yeter.”²⁰⁴

2.4.1. Özet ve Değerlendirme

Bu bölümde müellif Ca’berî; eserine Allah’a Hamd, Peygamberimize ve onun yolundan gidenlere Salât ile başlamıştır. Kur’an’ı Kerim’in yüceliğinden bahsetmiştir. Ondan sonra *Ukûdü’l-Cümân fi Tecvîdi’l-Kur’ân’ı* överek eser hakkında bir takım bilgiler verip ve Kur’ân okuyucularının hassasiyet göstermesi gereken bazı teknik konuları ciddiyetle işlemiştir. Geçmişteki âlimlere özlemine dile getirip onları takdir edip kendi zamanındakilere de sitemde bulduktan sonra, ilmin öneminden özellikle de tecvid ilminin ciddiyetine değinmiştir. Bu yolda yürürken ehil olmayanlardan bahsetmiş ve ilim taliplilerine takvayı da ihmal etmemeyi tembih etmiştir. Son olarak Allah’a dua edip ona sığınarak bu yoldaki samimiyetini vurgulamıştır. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî kasidesinde; eserine bilmeyenlerin öğrenmesi için bir özet yaptım, diyerek başladığını belirtmiştir. Hazine biriktireyim diye bu ilmi elde etmediğini, paylaşmak istediğini belirttikten sonra, günahlarının silinmesine vesile olacağını ümit etmiştir. Başarının, sevabın Allah’tan olduğunu vurgulamıştır. Kur’an’la kaim olmak isteyen adeta ok gibi düzgün olmasını söylemiştir.

²⁰³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 26, beyit 27.

²⁰⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, ss. 26-27, beyitler 28-29.

-Mekkî, *er-Riâyesi*'nde; Kur'an'ın faziletlerini, onu okuyanları teşvik etme hususunu, Kur'an ehlinin sakınması gereken şeyleri, nefsini koruması ve edebini takınması vb. konuları hadisi şeriflerden destek alarak ayrı ayrı bab açmak suretiyle işlemiştir.

-Dâni *et-Tahtid*'de; tecvidin tanımı, tertilin hakikati vb. şekilde teknik olan konulara direkt giriş yapmış, ayet ve hadislerden destek alarak konuyu işlemiştir. Yine dilin kıraate alıştırılması ve kıraat imamlarından tecvidle ilgili rivayetleri içeren iki bab açmıştır.

-Sehâvî *Umdetü'l-Müfîd*'de, gerek medde gerekse harflerin telaffuzunda aşırıya gidilmemesi gerektiğini söylemiştir. Özellikle hemzeye sakın kılarken dinleyeni rahatsız etmemeyi ifade etmiştir.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de; ilk babı kendi zamanındaki kurrânın kıraatleri ile ilgili işlemiştir. Nitekim *Mukaddimesi*'nde ve özellikle de *Tayyibesi*'nde benzer ifadeler rastladık.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَبِهِ الْعِصْمَةُ وَالتَّوْفِيقُ

صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَسَلَّمَ

قال الشيخ الإمام العالم العامل المقرئ برهان الدين إبراهيم بن
عمر بن إبراهيم الجعبري ، عفا الله عنه .

اللَّهُ أَحْمَدُ مُنْزِلَ الْقُرْآنِ

فِيهِ هِدَايَتُنَا الْعَظِيمِ الشَّانِ

حَيَّ عَلِيِّ خَالِقِ مُتَطَوَّلٍ

دُرِّ الْعَرْشِ وَالْكَرْسِيِّ وَالسُّلْطَانِ

سُبْحَانَهُ مِنْ وَاحِدٍ مُتَفَرِّدٍ

خَضَعَتْ لِعِزِّ جَلَالِهِ الثَّقَلَانِ

أَنْتَ الْقَدِيمُ وَلَا زَمَانَ وَالَّذِي

هُوَ شَاهِدٌ مَعَنَا بِكُلِّ مَكَانٍ

ثُمَّ الصَّلَاةُ عَلَى النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ
 مَا دَارَ فِي فَلَكَيْهِمَا الْقَمَرَانِ
 الطَّاهِرِ الْأَخْلَاقِ وَالْأَعْرَاقِ ذِي الشَّ
 شَرَفِ الْمُنِيفِ ذُرَاهُ فِي عَدْنَانِ
 مُوسَى وَعِيسَى بَشْرًا بِقُدُومِهِ
 أَكْرَمَ بِهِ وَمُكْمَلُ الْأَذْيَانِ
 وَعَلَى صَحَابَتِهِ وَعَشْرَتِهِ وَمَنْ
 وَالْأَهْمُ بِالْخَيْرِ وَالْإِحْسَانِ
 وَالْعِلْمُ أَفْضَلُ مَا ادْخَرْتَ وَسِيلَةَ
 يَا ذَا الْأَرِيبِ وَزِينَةَ الْإِنْسَانِ
 لَا سِيَّمَا عِلْمَ الْكِتَابِ وَسِيَّمَا
 أَلْفَاظُهُ إِذْ فِيهِ مُعْجَزَاتَانِ
 قَدْ أَفْحَمَ الْبُلْغَاءَ طُرًّا وَانْتَهَوَا
 مُتَظَاهِرِينَ وَمَا أَتَوْا بِبَيَانِ
 فَادَّابُّ لِتَعْلَمَ سَالِكًا سُبُلَ الثَّقَى
 لَا يَزْدَهِيكَ حُطَامٌ سُخِبَ فَإِنْ

وَاسْتَجَلِ نَظْمَ الدَّرِّ مِنْ مُتَلَطِّفٍ
 فِي مَا نَحَاهُ [بِسَائِرِ] الْإِخْوَانِ
 فِيهِ عُثُودٌ لِلْمُجُودِ غُنِيَةٌ
 قَدْ فَصَّلَتْ فِي سَمِطِهَا بِجَمَانِ
 تُغْنِي عَنِ الْكُتُبِ الطُّوَالِ وَلَفْظِهَا السُّدُ
 سِخْرُ الْحَلَالِ حَلًا رَقِيقٌ مَعَانِ
 حَوَتْ الرُّعَايَةَ ثُمَّ تَجْرِيدًا وَتَمَّ
 سَهِيدًا وَتَنْبِيْهَا عَذَا أَفْتَانِ
 أَيْنَ الْأَلَى شَرَعُوا لَنَا مِنْهَا جَهْدُ
 حَتَّى تَبْلُغَ وَاضِحَ التُّبْيَانِ
 غَفَّتِ الرِّيَّاحُ مَحَلَّهُمْ مُذْ أُولَعَتْ
 فِي شَتِّ شَمْلِهِمْ يَدُ الْخُدَّتَانِ
 فَجَزَاهُمْ رَيْيَ عَلَى إِحْسَانِهِمْ
 خَيْرًا وَسَخَّ سَحَابِ الرُّضْوَانِ
 خَلَبَ الْوُكُورُ مِنَ الْبُرَاةِ فَلَمْ نَجِدْ
 مِنْ بَعْدِهِمْ فِيهَا سِوَى الْبِغْتَانِ

كَمْ قَارِيٍّ يُرِيثُكَ سَمْتٌ مُجَوِّدٌ
 مَا يَعْرِفُ التَّخْرِيكَ مِنْ إِسْكَانِ
 قَدْ ظَنَّ تَجْوِيدَ الْقُرْآنِ تَشْدُقًا
 وَمَقَابِلًا وَتَنْفُخَ الرَّذَجَانِ
 فَقَدَا يَشُدُّ الْحَرْفَ جَاهِدًا نَفْسِهِ
 وَيَمُدُّ مُرْتَعِدًا أَخَا إِنْخَانِ
 فَالْتُّكُرُ فِي تَرْتِيلِهِ وَإِذَا أَتَى
 بِالْحَذَرِ لَمْ يُسْمِعْ سِوَى أَرْزَانِ
 فَأَنْفٌ مِنَ الْجَهْلِ الْفَضِيعِ وَلَا تَشِيمُ
 هِنًا [أَحَالَ] بِعَارِضِ مَثَانِ
 لِلْحَرْفِ مَعْيَارًا سَأَذْكَرُ حَدَّهُ
 فَاحْذَرِ زِيَادَتَهُ وَمِنْ نُقْصَانِ
 فَكِلَاهُمَا لَيْسَا بِقُرْآنِ فَكُنْ
 مُتَيَقِّظًا وَلِضَبْطِ لَفْظِكَ عَانِ
 وَاللَّهَ أَسْأَلُ أَنْ يُوَفِّقَ مَقْصِدِي
 وَيُعْمِّيَنِي بِالْعَفْرِ وَالْغُفْرَانِ

وَإِلَيْهِ أَلْجَأُ حَالَتِي فَقَدْ كَفَا
 نِي مَنَّهُ عَنِ مَانِحِ مَثَانِ

2.5. Mukaddime

حَثُّ عَلَى الْقُرْآنِ أَنْ يَتَعَلَّمُوا التَّجْرِيدَ نَقْلًا مَعَ قِيَاسٍ ثَانِي

Ca'berî, bir önceki bölümde kısaca giriş yaptıktan sonra mukaddime bölümünde; tecvid ilminin tanımı, sınırları, ıstılâhî olarak izahı, hadisi şeriflerle Kur'ân okumanın ve okuyanların faziletlerinden bahsederek onları âdap ve ahlâk yönünden de teşvik etmiştir.

Ca'berî: “Kurrânın (Kur'ân okumayı öğrenmek isteyenlerin) tecvidi nakil ve kıyas ile beraber öğrenmeleri vaciptir.”²⁰⁵ Bu eğitimin ilk olarak bizlere hocalarımızdan sağlam bir şekilde nakil yoluyla geldiğini vurgulamıştır.

Bu beyitte müellif, tecvid eğitiminin hükmünü, dolayısıyla Kur'ân talebesinin; hocalarından tecvidi sağlam bir şekilde alıp da ilk nakledenleri referans olarak öğrenmeleri gereğini vurgulamıştır.

İkincisi kıyas yolu; yani tecvid usûlüne göre Kur'an örneklerini taşımaktır. Mesela öğrenci boğaz harflerinin gelişini nakil yoluyla bildiğinde, izhar vacip olur. Bazı örneklere kuralları uygular, diğerlerine kıyas yapar. İşte bu diğerlerine yapılan kıyas, nakle dayandığından dolayı tecvid ulemasında yaygındır.²⁰⁶

Dânî: “Bu tecvid harflerini; asılları ve fer'ileri ile beraber, mahreçlerine ve mertebelerine göre hakikatlerini beyan edip açıkladık ki tam olarak anlaşılsın ve üzerine kıyas yapılsın. İşte bu harflerin hepsini güzelce söyleyebilmek, o harflerin arasındaki ses farklılıklarının iyice belli olması için çok çalışmak ve sağlam bir ağız egzersizi gerekir.”²⁰⁷

²⁰⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 28, beyit 1.

²⁰⁶ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 188.

²⁰⁷ Dâni, *et-Tahdîd*, ss. 118-168.

Kur'ân'ı okumayı sadece nakilden ibaret olarak görmek noksanlıktır. Kur'ân okuyucuları, tecvîd ilmi ve onların hakikatini bilmekte üstündürler. Onların bazıları kıyas ederek ve derinlemesine öğrenirler. Bu da onlara ilmî bir tat verir. Bazıları ise, dinleyerek ve taklit ederek öğrenir. Bu da incelikleri bilmeksizin bir öğrenme şeklidir. Kuralları; akli güzel kullanarak, bilinçli bir şekilde ilimden tat alarak öğrenmek, sadece duyum yoluyla öğrenmekten daha güçlüdür. Bu iki öğrenme metodunun neticesi ile alakalı fazilet Allâh'tandır. Dilediğine verir.²⁰⁸

Dânî: “Kurra için en lüzumlu şeyler; edâ esnasında harflerin telaffuzunu güzelleştirmektir.”²⁰⁹ Bâziş (ö. 540/1116): “Bil ki; şüphesiz kurrâ, harflerin mahreç ve sıfatlarının doğru olmasında tecvid ilminin lüzumu üzerine icma etmişlerdir.”²¹⁰

Ca'berî: “Tecvid; harflerin hukuklarını (mahreç ve sıfatlarını) vermektir ve onları gerçekleştirmektir.”²¹¹ Müellif, bir cümlede bu tarifi kısaca özetlemiştir. Ca'berî'den önce ve sonra da kıraat ve tecvid kitaplarının birçoğunda tecvidin tarifi bu şekildedir.

Tecvid; harflerin mahreç ve sıfatlarının hakkını vererek onları, fazlalık ve gevşeklik bırakmaksızın, aşırılık ve zorlama olmaksızın, aslına döndürmektir.²¹²

Dânî: “Bilin ki tecvid ilminin yıldızına ve haklarına sahip olmak; harflerin mahreçlerini ve sıfatlarını öğrenmeyi bilmektir ki o da, ortak mahreçte olan harfleri birbirinden ayırmaktır.”²¹³

İbnü'l-Cezerî: “Kur'an'ı Kerim'i okurken harflerin haklarını (sıfatı lazimelerini) ve müstehaklarını (sıfatı arızalarını) vermektir.”²¹⁴

²⁰⁸ Bkz. Dâni, **et-Tahdîd**, s. 67.

²⁰⁹ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 79.

²¹⁰ Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş (thk. Abdü'l-Mecîd Gıdamış), **el-İknâ fi'l-Kırââtî's-Seb'**, birinci baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1403, c. 1, s. 552.

²¹¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 28, beyit 2.

²¹² Bkz. Dâni, **et-Tahdîd**, s. 68.

²¹³ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 102.

Ca'berî: “Tecvid ilmi, diğer ilimlere nazaran rütbe bakımından öne geçmiştir.”²¹⁵ Zira tecvid, nazari bilgileri pratikte tatbik ederek uygulamaktır. Bu da eğitimle gerçekleşir. Bu bir sanattır, maharettir.

“Ancak arkadaşlardan niceleri vardır ki bundan yüz çevirdiler. Şöyle ki, bu yolda gayret etmek onlara zor geldi ve gayret edenlere de ihtilaf ettiler. Ondan bir haz alamadılar.”²¹⁶

Kur'ân'ın okunuşunun hükümleri ve kıraatteki meselelerin inceliklerini edâ etmenin onlara zor gelmesinden dolayı tecvid ilmiyle meşgul olmaktan vazgeçtiler. Onlar kurrânın ihtilafıyla ilgilendiler. Çünkü o ihtilaf, nazari bir bilgidir ve onu acele bir şekilde öne çıkarmak isteyen onu kolay yapar. Fakat tecvidi tatbik etmek kolay değildir. Buna rağmen emellerine ulaşamadılar ve insanlar arasında meşhur olmayı istediler.²¹⁷ Ca'berî burada şuna işaret ediyor: Ebü'l-Alâ Hemedânî tecvidden söz ederek; “bu tecvid, Kur'ân ilimlerinin en ekremi, en yücesi, en latifi ve en şereflişidir. Ancak bu güzel sıfatlara ulaşma noktasında, bariz âlimlere zor geldiği için onlar ğaflet edip ilmin faziletini unutmuşlardır. Bu ilme ilk olarak talip olan öğrencilere bahsetmeyi de ihmal etmişlerdir.”²¹⁸

Ca'berî, “Allah işini iyi yapanı sever, işini iyi yap! O halde sen de Kur'ân okurken yapabileceğinin en iyisini yapmaya çalış!”²¹⁹ Müellif burada özellikle ‘İtkan’ kelimesine vurgu yapmıştır ki, tecvid ehlinin işini en sağlam şekilde yapmasını istemiştir. Hatta tecvid kitaplarına baktığımızda birçok müellif bu kavrama işaret edip eserlerinin isimlerinde bu kavramı kullanmışlardır.

²¹⁴ İbnü'l-Cezerî, **Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırâeti'l-Aşr**, (thk. Eymen Rüşd Suveyd), Mektebetü İbnü'l-Cezerî, birinci baskı, Suriye, 2012, s. 9.

²¹⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 28, beyit 3.

²¹⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 28, beyit 4.

²¹⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 196.

²¹⁸ Bkz. Ebü'l-Alâ Hemedânî, **et-Temhîd fi Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 51.

²¹⁹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 28, beyit 5.

Hemedânî, Peygamberimizin: “Şüphesiz Allah; kulunun iş yaptığı zaman o işi iyi yapmasını sever,”²²⁰ ifadesiyle konunun ehemmiyetini vurgulamıştır.

Ca’berî: Hz. Ömer حتى²²¹ kelimesindeki ح harfini ع harfi şeklinde okumayı, dolayısıyla kelimeyi عتي olarak okuyanları ve İbn. Mes’ûd’un bu şekilde okutmasını da kabul etmedi.²²²

Ca’berî burada Dânî’den o da Übeyy b. Ka’b ve diğerlerinden gelen rivayete göre: “Bir adam Yûsuf Sûresini okurken yukarıdaki kelimeyi farklı okuyunca, ona: Sana bunu kim okuttu? Adam: Bana bunu İbn. Mes’ud okuttu, diye cevap verir. Bu durum üzerine Hz. Ömer İbn. Mes’ud’a mektup yazarak: ‘Allah’ın selâmı üzerine olsun, dedikten sonra, Allah bu Kur’ân’ı apaçık bir Arapça olarak indirdi. Yaşayan Kureyş lehçesi üzerine indirdi. Sana benim gönderdiğim Kur’ân geldiği zaman onu insanlara Kureyş lehçesi üzerine okut! Hüzeyl lehçesi değil.”²²³

Dânî, bu hadisenin büyük bir olay olduğunu ifade ederek, Kur’ân eğitiminde dillerin alıştırılmasını, yakın mahreçlerde benzer harflerin ayrılmasında talebenin buna dikkat edip Kur’ân’ın inmiş olduğu Kureyş lehçesine itibar etmesini istemiştir.²²⁴

Ca’berî; şimdi ifade edeceğimiz hadisleri manzum bir tarzda beyit halinde ifade ederek Kur’ân okuyanlara peygamberimizin müjdelerini ulaştırmıştır. Nitekim İbnü’l-Cezerî’nin *Tayyibesi*’nde de bu ifadelere rastlamak mümkündür. Bunlar:

- “Kur’ân’ı iyi okuyan kişi yüksek meleklerle beraberdir. Kim Kur’ân’ı okumak için kendisini zorlarsa ona iki ecir vardır.”²²⁵

²²⁰ Hemedânî, *et-Temhîd fi Ma’rifeti’t-Tecvîd*, s. 52.

²²¹ Yusuf, 35.

²²² Bkz. Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 2, beyit 6.

²²³ Dânî, *et-Tahtîd*, s. 80.

²²⁴ Dânî, *et-Tahtîd*, ss. 80-81.

²²⁵ Tirmizî Ebû İsa Muhammed b. İsa, (thk. Beşşâr Avâd Ma’rûf), *el-Câmiu’l-Kebîr*, birinci baskı, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâm, 1996, c. 5, s. 28, hadis 2904; Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 29, beyit 7.

Bu zorlukla okuma hakkında araştırmacılar değişik görüşler belirtmiş ve kimisi Kur'ân'ın ezberlenmesinde, kimisi tecvidinde, kimisi de her ikisinde de zorluk vardır demişlerdir.

- “Kâri’ye denilir: Oku ve yüksel! Tıpkı dünyada okuduğun gibi oku ki, cennetteki yerin yüce olsun.”²²⁶

İlim ehlinin çoğu özellikle son dönem âlimler; Kur'ân'ı okuyup bununla amel edenler, bu ikramı hak etmişlerdir, demişlerdir.²²⁷

- “Her bir harf için kat kat yücelikler vardır. Okudukça onun iyilikleri katlanacak. Sen ihsan sahibi ehlullahı iyilik yap! Allah ehline iyilik ne güzel yakışır.”²²⁸
- “Bu Kur'ân, kendisine arkadaşlık yapana şefaattçidir. Onu öğreniniz ve öğretiniz. İşte bu ikisini yapanlar sizin en hayırlılarınızdır.”²²⁹
- “Kuran ehli için; hıfzını tamamlarsa peygamberlik makamına yakın bir makam vardır, onun ana ve babasına parlayan bir taç giydirilecektir.”²³⁰
- “Kur'an, korkulacak olan her yerde bizim arkadaşımızdır.”²³¹ Ca'berî bu ifadede özellikle kabir azabını ve kişinin mahşerdeki durumuna işaret etmiştir.

Şatıbî: “Ey genç! Kabrin karanlıklarından korkular ki onu tehlik ile karşıla!”²³² Ca'berî, bu müjdeleri sıraladıktan sonra onlara ulaşabilmenin yollarını da şöyle anlatmıştır:

²²⁶ Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, c. 5, ss. 35-36, hadis 2914; Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 29, beyit 8.

²²⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 202.

²²⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 29, beyit 9.

²²⁹ Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, c. 5, s. 30, hadis 2907; Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 29, beyit 10.

²³⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 29, beyit 11.

²³¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 29, beyit 12.

²³² eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî*, s. 2, beyit 12.

Ca'berî: "Ey Kur'ân okuyucusu: Edebini takın! Niyetini Rabbin için razı olunmuş bir şekilde ihlâslı yap! Sadece Kur'ân okumada değil, diğer zamanlarda da iffet ve namusunu koru!"²³³ diyerek ilim ehline altın değerinde nasihatlerde bulunmuştur.

Mekki ilim yoluna girenlere: "Kur'ân talebesinin ilk yapacağı iş, Allah'tan ihlâsı talep etmesidir."²³⁴

Hem ruhen hem de bedenen dinç olabilmenin yolunu Ca'berî şöyle anlatmıştır: "Yiyeceklerin temiz, helal olsun ki duan da kabul olunsun. Bedenlerin ıslahı, kalbin ıslahı iledir. Alışkanlık haline getirerek tevazuyu al ve alçak gönüllü ol! Sen, sana düşmanlık yapana, senin aleyhinde konuşana iyilikte bulun!"²³⁵

Mekkî temiz kalpli olma ile ilgili; Müslüman için içindeki kini hapsed! Sana kötülük yapanı affet! Sana vermeyene ver! Sana gelmeyene sen git!"²³⁶

Ca'berî: "Sana hilm, yumuşaklık, vakar gereklidir, maksadın o olsun! Kur'an meclislerini koruman (oraya layık olman) gereklidir. Korunma, boyun eğme ve takva tarafını seç! Şüphe getiren ayıp olan şeylerden uzak dur! Daima ölüme hazırlıklı ol! Bir olan Allah'ın hükmünü hatırd tut! Nefsini koruyarak onu kurtar! O nefsin, seni hüsrana götüren yolları hatırlamaktan alıkoymasın!"²³⁷ Kur'an'ı Kerîm'le meşgul olan kişi daima o güzel haslete layık olmalıdır. Sürekli kendini murakabe altında tutmalıdır. Nitekim Mekkî, 'korunma, boyun eğme' şeklindeki ifadelerle yakın bir beyanla; Kur'ân okuyucusuna; dininde takva, Allah'tan takvalı amelleri istemesi ve Allah'ın gözetiminde olmayı istemesi gerekir, demiştir. Bu da Allah'ın emir ve nehiylerini gözetmekle olur.²³⁸ Müellif Ca'berî, ilim ehline nasihatlerine devam

²³³ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 29, beyitler 12-13.

²³⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, (thk. Ahmed Hasan Ferhat), **er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve**, üçüncü baskı, Dâru Ammâr, Ürdün, 1996, s. 77.

²³⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 29-30, beyitler 14-15.

²³⁶ Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 80.

²³⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 30, beyitler 16-19.

²³⁸ Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 78.

ederek: “Riyayı, gıybeti, başa kakmayı, büyüklenmeyi bırak! Yalanı da bırak ki, yalan imana engel olan bir şeydir. Gereksiz yere tartışarak kişilik kazanmaya çalışıp da kendini beğenmiş olma! Din kardeşlerine karşı kin, düşmanlık gibi kalbî hastalıkları bırak!”²³⁹ Mekkî, Kur’ân okuyucusuna; fakirlere karşı alçakgönüllü olması, kibirden ve dünya hayatındaki fitnelere korunması gerekir,²⁴⁰ diyerek Ca’berî’ye yakın bir kanaat belirtmiştir. Ca’berî: “Gülmeyi ve uykuyu azalt! Konuşmayı da azalt! Ey genç! Bidatçıdan uzak dur!”²⁴¹ Müellif bu beyitte Mekkî’yi takip etmiştir.

Ca’berî: “Kötü kokulardan ağzını uzak tut! Kur’ân okurken esneme anında dur ve elinle ağzını kapat!”²⁴² Kur’ân’ı dinleyenleri rahatsız edecek hareketlerden ssakındırmak istemiştir.

Müellif bundan sonra **lahn**, **nâsih**, **mensûh** gibi birkaç hususa değinip ve yine nasihat ederek bu bölümü bitirmiştir:

Lahn:

Ca’berî: “Lahn, okuyanda bir kusurun oluşmasıdır. Celî ve hafî olmak üzere iki kısımdır ki onlardan korun! Celî; harfleri ve hareketleri değiştirmektir. Sükunları da harekeyle değiştirmektir. Hafî; gizli olan harfi (ister nun, ister tenvin, ister mim olsun) açığa çıkarmaktır. Gizlenmesi gereken harfi açık söylemek veya izhar edilmesi gereken harfi gizlemektir.”²⁴³ Özellikle burada belirtmemiz gereken husus şudur ki; Ca’berî’nin lahni celiye ait tarifi, kendilerinden önceki âlimlerden daha kapsayıcıdır. Şu kısacık tarifte Kur’ân’da yapılması muhtemel birçok hatayı veciz bir şekilde ifade etmiştir. Lahni hafide ise, tecvid hükümlerinde olan hatayı kastetmiştir.

²³⁹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 30, beyitler 20-21.

²⁴⁰ Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 85.

²⁴¹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 30, beyit 22.

²⁴² Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 31, beyit 23.

²⁴³ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 31, beyitler 24-26.

Lahn ile ilgili çok söz söylenmiştir. Lugatta; hata, doğruyu terk etmek, irabı terk etmek, sesi titretmek gibi anlamlara gelir.²⁴⁴

Hemedânî lahni, celî ve hafî diye ikiye ayırdıktan sonra, celîyi şöyle açıklamıştır; Kur'an eğitimine ilk başlayan veya ileri seviyedeki kişilerin farkedebileceği hatalar olup, bunlar; harfleri bozmak, hareketleri ve sükunları değiştirmektir. Hafî'ye gelince derinlemesine bilgi sahibi olan âlimlerin ve meşhur kurrânın üzerinde durduğu konu olup iki kısımdır:

1- Onun hakikati; zabt ve dirayet sahiplerinin ağzından alarak ve dudakla (şifâhen) bilinebilir. Onlar da medlerin miktarı, imalenin sınırları, işbâ, ihtilas, hazf, idğam, izhar vb.²⁴⁵

2- O; hatla (yazıyla), onun sıfatları şekille ve noktalamayla idrak edilir. İlk önce harflerin derecelerini ve mahreçlerini bilmeye ihtiyaç vardır.²⁴⁶

Nâsih-Mensûh:

Ca'berî: "Kur'an'ı Kerîm'in irabı ve lûgatı konusuna dikkat et! Aynı şekilde hükümlerine ve manalarına da ihtimam göster! Mekkî ve Medenî ayetleri, nâsih ve mensûh ayetleri güzelce anlamaya çalış ve bunları unutma! Daha sonra Ca'berî: "Edâ ettiği okuyuşun ayıbını bilmemek kişiye cehalet olarak yeter! Sana şan olarak iyilik yeter!"²⁴⁷ Burada şandan kastedilen tecvid ilmini bilmektir.

Mekkî, zikrettiğimiz son üç beyti düz yazı olarak ele almıştır. Şöyle ki; Kur'an öğrencisi, onun hükümlerini Allah'ın farz kıldığı şeyleri anlamayı ve muhatap olduğu şeyleri bilmesi gerekir. Yine o; nasihi, mensuhu, farz olanı, olmayanı bilmelidir. Kur'an öğrencisinin kemale ermesinin göstergesi, Kur'an'ın

²⁴⁴ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, Mektep Yay., İstanbul, 2010, s. 1057.

²⁴⁵ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 237.

²⁴⁶ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 272.

²⁴⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 31, beyitler 27-29.

irabını ve Garibül-Kur'ân'ı bilmesidir. İşte böylece okuduğu Kur'ân'ın manasını bilmeyi ona kolay bir hale getirir.²⁴⁸

Ca'berî, Kur'an okuyanlara müjdeleri, önemli hatırlatmaları sunduktan sonra hocalara bir öneride bulunmaktadır: “Sana okuyana yumuşak davran! Ona sert davranma! İnsanlara karşı cimri olma!”²⁴⁹ Talebelere karşı merhametli olmayı, onları ilme teşvik edici olmayı ve ilmi insanlara aktarmada cömert olmayı tavsiye etmiştir. Bu davranışı Mekkî de aynı şekilde tavsiye etmiştir; talebelere alçak gönüllü olmayı, işini Allah için yapmak gerektiğini tavsiye etmiştir.²⁵⁰

Ca'berî: “Zabt, sika ve dilini koruyan bir hocadan rivayetin ve dirayetin güzelliği ile kâmil ol!”²⁵¹ İlmi, sağlam hocalardan rivayet ve dirayet yoluyla almak gerekir. İşte o ilmi verecek olan, etrafında fazileti toplamış olan birisidir. Talebe, ilimde kâmil olmak için hocasını seçerken hafızası sağlam, nakilde güvenilir ve dilini koruyan (hocasından aldığı bilgileri muhafaza eden) birini bulmalıdır. Mekkî, Kur'ân öğrencisi veya öğretmeni gerekli vasıfları kendisinde topladığında tecvid ilmini bilmiş olur. Böylece kendini kemale erdirmiş ve örnek alınmayı hak etmiş olur.²⁵² Kur'ân öğrenen kişinin eğitimini ihmal etmemesi, naklettiği kişinin ehil olup olmadığını da ihmal etmemesi gerekir.²⁵³

Dânî de: “Sahih ve bilineni zabt etmeyi, harflere sıfatları vermek istediğinde, o zaman dirayet ve rivayet hocalarını seç!”²⁵⁴ demiştir.

²⁴⁸ Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, ss. 86-87.

²⁴⁹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 31, beyit 30.

²⁵⁰ Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 84.

²⁵¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 32, beyit 31.

²⁵² Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 89.

²⁵³ Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 92.

²⁵⁴ Ebû Ömer Osman b. Said ed-Dânî, (thk. Muhammed b. Müccan el-Cezâirî, **el-Urcûze el-Münebbehe Alâ Esmâi'l-Kurrâ ve'r-Ruvât**, birinci baskı, Dâru'l-Muğnî, Suudi Arabistan, 1999, s. 168, beyitler 480-490.

2.5.1. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu bölümde Kur'an tecvidinin hükmü, önemi ve tanımından bahsetmiştir. Bu yüce yoldan sapanlara da değinmiş, işin iyi yapılmasını tavsiye ederek Hz.Ömer'den bir misalle bunu pekiştirmiştir. Kur'ân'ın bereket ikliminde hayatını tanzim edenlere, Peygamberimizin hadisi şerifleriyle müjdeler vermiştir. Kur'an'ın daima bizim yardımcımız olduğunu, dolayısıyla bu yolun yolcularına samimiyet, ihlas, takva, vakar gibi birçok yönden nasihatlerde bulunmuştur. Riya, kibir ve haram gibi şeylerden sakındırmaya çalışmıştır. Az gülmek, az uyumak, ağız temizliği gibi önemli hususlara da değinmiştir. Daha sonra Lahn konusuna değinmiştir. Konuyu bitirirken cahil olmamayı ve insani erdemliliğe işaret etmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî kasidesinde; Kur'an'ın güzel okunmasını, derslere devam etmeyi, çalıştıkça daha da iyi olunacağına, lahni öğrenerek hataya düşmemek gerektiğini vurgulamıştır. Kişinin bu konuda mazeretinin olmadığına değinmiştir. Tahkik okurken, ziyadelikten sakınması gerektiğine değinmiştir.

-Şâtıbiyye'ye baktığımızda, giriş ve mukaddime bölümünün benzerlik arz ettiğini söyleyebiliriz. Fakat Ca'berî bu konuyu daha geniş izah etmiştir.

-Sehâvî *Umdetü'l-Müfîd*'de, eserin başında harflerin ölçüsündeki dengeye dikkat çekmiştir.

-Cezerî *Temhid*'in ikinci babında tecvîd, tahkik ve tertil kavramlarını açıkladıktan sonra bu babı beş fasla ayırarak bu kavramlar arasındaki farklardan, tilâvet keyfiyeti ve kıraat imamlarından bahsetmiştir. Ca'berî'ye nazaran lahn konusunu ayrı bir bab ve iki fasılda incelemiştir. *Tayyibetü'n-Neşr*'de de bu bölümle alakalı benzer ifadeler rastladık. Dolayısıyla Ca'berî'den etkilendiğini söyleyebiliriz.

المُقَدِّمَةُ

حَثَّمْ عَلَى الْقُرَّاءِ أَنْ يَتَعَلَّمُوا الشَّ
 تَجْرِيدَ نَقْلًا مَعَ قِيَاسِ ثَانِي
 وَالْحَدُّ إِعْطَاءُ الْحُرُوفِ حَقُوقَهَا
 وَحَقِيقَةُ الشَّرْطِ لِلْأَغْيَانِ
 هَذَا هُوَ الْفَنُّ الْمُقَدِّمُ رُتَبَةً
 كَمْ نَاكِبٌ عَنْهُ مِنَ الْخِلَافِ
 مِنْ حَيْثُ عَاصَ عَلَيْهِ أَفْعَى جَادِبًا
 طَرَفَ الْخِلَافِ وَمَا حَظَى بِأَمَانِي
 إِنَّ الْإِلَهَ يُحِبُّ مُثَقِّنَ فِعْلِهِ
 فَانْقِنِ أَذَاءَكَ أَيَّامًا إِثْقَانِ
 قَدْ أَنْكَرَ الْفَارُوقُ عَنِّي فَارِقًا
 وَتَهَى ابْنُ مَسْعُودٍ فَجَدُّ بَيْتَانِ

وَالْمَاهِرُونَ مَعَ الْكِرَامِ وَمَنْ قَرَأَ
 مُتَتَعِبًا فَلَهُ بِهِ أَجْرَانِ
 وَيُقَالُ لِلْقَارِيِ اقْرَأْهُ وَارْقَهُ وَرَثَ
 تِلْ مِثْلَ ذَلِكَ وَحُلُّ عُلُوِّ مَكَانٍ
 وَبِكُلِّ حَرْفٍ ضُوِّعَتْ حَسَنَاتُهُمْ
 أَجْدِزُ بِأَهْلِ اللَّهِ ذِي الْإِحْسَانِ
 وَهُوَ الشَّفِيعُ لِصَاحِبِهِ فَتَعَلَّمُوا
 هُ وَعَلَّمُوهُ فَخَيْرُكُمْ هَذَا
 زَلَهُ النَّبِيُّ إِنْ يُكْمَلُ حِفْظُهُ
 وَلِوَالِدَيْهِ التَّاجُ ذُو اللَّمَعَانِ
 وَأَنْبَسْنَا فِي كُلِّ مَرْقِفٍ رَوْعَةً
 فَتَأَذُّبًا يَا تَالِي الْقُرْآنِ
 أَخْلِصْ لِرَبِّكَ نِيَّةً مَرْضِيَّةً
 وَأَقِنِ الشَّعْفَ سَائِرِ الْأَزْمَانِ
 أَطِيبِ الْمَطَاعِمِ تُسْتَجَبُ لَكَ دَعْوَةٌ
 وَبِمُضْغَةٍ إِصْلَاحُ ذِي الْأَبْدَانِ

وَتُحَذِّرُ السَّوَاضِعَ وَالشَّدَائِلَ دُرْبَةً
 وَالصَّفْحَ عَنْ زَامِيكَ بِالْبُهْتَانِ
 وَالْجَلْمَ فَالزَّمِ وَالرَّقَارَ فَعَانِهِ
 وَعَلَيْكَ حِفْظَ مَجَالِسِ الْقُرْآنِ
 وَحِزِّ الصِّيَانَةِ وَالذِّيَانَةِ وَالسُّورِ
 رُوعٍ وَاتْرُكُنْ مَا زَابَ خَوْفَ عِيَانِ
 وَالْمَوْتِ رَاقِبٌ مُسْتَعِدًّا وَاحْتَسِبِ
 حُشْنَكَ عِنْدَ الْوَاحِدِ الدِّيَانِ
 وَتَخْلَصْ نَفْسِكَ رَاعِيهِ لَا تَلُهُ عَنْ
 تَذَكُّارِ ذَنْبِكَ تُلْفَ فِي خُسْرَانِ
 وَدَعِ الرِّيَاءَ وَغَيْبَةَ وَتَكَبُّرًا
 وَالْمِينَ فَهُوَ مُجَانِبُ الْإِيمَانِ
 وَكَذَا الْجِدَالَ مَعَ الْمِرَا وَالْعُجْبَ مَعَ
 غِلِّ وَنَجْوَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانَ
 وَالضُّحْكَ قَلِيلًا وَالْمَنَامَ كَذَا الْكَلَا
 مٍ وَعَدُّ عَنْ ذِي بِدْعَةٍ فَتَّانِ

وَلِفِيكَ نَزَّةٌ عَنْ كَرِيهِ رِيحُهُ
 وَقَفْنَ عِنْدَ تَشَاوُبِ بَيْتَانِ
 وَاللَّحْنُ مُزِرٌ بِالْفَتَى فَتَوَقَّهْ
 [فَجَلِيئُهُ] وَخَفِيئُهُ لِحْنَانِ
 فَجَلِيئُهُ تَبْدِيلُ الْأَخْرِفِ هَكَذَا أَلِ
 سَحَرَكَاثٍ مِثْلَ تَحْرُكِ الْإِسْكَانِ
 وَخَفِيئُهُ إِظْهَارُ مُخْفَى وَاخْتِلَا
 سِ تَحْرُكِ وَكَذَلِكَ الْعُكْسَانِ
 وَأَسْتَشِعِ فِي إِعْرَابِهِ وَلُغَاتِهِ
 وَكَذَلِكَ أَحْكَامُ لَهُ وَمَعَانِ
 وَالْمَكِّ وَالْمَدِينِ وَمَنْسُوحِ وَنَا
 سِخُهُ أَفْهَمْنَهُ وَجَدَ عَنِ النَّسِيَانِ
 فَكَفَى الْجَهُولَ بِمَا يُؤَدِّي جَهْلُهُ
 عَيْبًا وَخُسْبُكَ بِالثَّنِّ شَانِ
 وَأَلِنْ لِمَنْ يَقْرَأَ عَلَيْكَ وَلَا تُعْنِ
 بِنَفْسِهِ وَلَا تَبْخُلْ عَلَى إِنْسَانِ

وَأَكْمَلِ بِحُسْنِ دِرَايَةِ وَرِوَايَةِ
 عَنْ ضَابِطِ ثِقَةِ طُهُورِ لِسَانِ

2.6. Edâ Keyfiyeti ve Kıraat İmamlarının Mertebeleri Bâbı

Bu birinci baktır. Bu kısımda Ca'berî, Peygamberimizden rivayet olan okuyuş yollarını söylemiş, Kur'ân'ı güzel sesle okumada varid olmuş hadislere değinmiş, okuyuş mertebelerini edinmede on kurranın yollarını da beyan etmiştir. Bazı kurrada vuku bulan hatalara da dikkat çekmiş, Eûzü besmele, tekbir, bazısına göre İhlas Suresinin üç defa okunuşuna dikkat çekmiş, tilavet secdesini açıklamış, okuyuşun faydalarını beyan etmiş ve hatim ettiğinde okumaya devam etmeyi emretmiştir.

Ca'berî: “Peygamberimizden itibaren gelen bilgiler vardır. Bunların birincisi med, ikincisi harfî aslına döndürmek, üçüncüsü harfleri ve kelimeleri birbirinden ayırmak için tane tane okumaktır. Peygamberimizden rivayet olunmuş tilavete **zemzeme** izafe edilirse bu şüphedir. Kârî'nin sesinde ve yüzünde, Peygamberlerde olduğu gibi onda iki güzellik vardır.”²⁵⁵ Hemedânî de aynı görüşü ifade etmiştir.²⁵⁶

Med ve tahkikli okuyuşun rivayeti Katâde'den sabit olup: Enes b. Malik'e Peygamberimizin (s.a.v.) kıraatini sordum, şöyle dedi: “Uzatılması gereken yeri uzattı.” Katâde'den başka bir rivayette Enes'e soruldu: Peygamberimizin s.a.v kıraati nasıldı? Şöyle dedi: “Medli (uzatarak) okurdu” sonra da şunu okudu: “Bismillahirrahmanirrahim” (Bismillahi) uzatırdı, (Rahmani) uzatırdı, (Rahim) uzatırdı.”²⁵⁷

Dânî bu hadisi senediyle rivayet ettiğinde şöyle bir yorum yapmıştır: “Bu hadis sahih olarak alınmıştır. O da kırâatin tahkikinde, lafızların tecvidinde, harflerin yerlerinden çıkarılmasında asıldır. Yine; mertebesine göre söylemek, sigasına göre ifa etmek, med, itbak, tefeşşi, safır, ğunne, tekrar, istitale, vb. siğasının miktarına göre her bir hakkını yerine getirmek asıldır.”²⁵⁸

²⁵⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 33, beyitler 1-3.

²⁵⁶ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 159.

²⁵⁷ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, **Sahîhu'l-Buhârî**, birinci baskı, Beyrut, 2002, s. 1287, hadis 5046; Dâni, **et-Tahdîd**, s. 78.

²⁵⁸ Dâni, **et-Tahdîd**, ss. 78-79.

Dânî **Tahkiki** şöyle tanımlamıştır: “Şunu bilin ki kıraat imamlarından varid olan tahkikin tespiti: Harflerin haklarını yerine getirmektir. Uzatılacaksa uzatmak, temkinlenmiş ise temkinli okumak, hemzeliyse hemzeli okumak, şeddelenmişse şeddeli okumak, idğamlanmışsa idğamlı okumak, üstünlüye üstün okumak, imaleli ise imaleli okumak, harekelenmişse harekeli okumak, sükunluysa sükunlu okumak ve bunları aşırılıktan sakınarak yapmaktır.”²⁵⁹

Hemedânî **Tercîyi** şöyle tanımlamıştır: “Sesi uzatarak tekrarlamaktır. Kişinin sesini tekrar ederek uzatmasıdır.”²⁶⁰ **Tercî ve Terdid** arasındaki fark: Terdid; kelamın tekrarıdır, bir şeyi tekrar ettiğinde adam kelamını tekrarlardı denilir.

Dânî’ye göre tertil, yani adam sözünü tertil etti. Yani kıraatte harfin bazısını bazısına, durarak, yerine getirerek takip ettirmektir.²⁶¹

Hemedânî’ye göre **Terassül**, bir şeyi çabuk ve kolay yapmak demektir. **Zemzemeye** gelince; İmam İbn. Benna (ö. 471) da şöyle tarif etmiştir: “Okurken harflerin tümünü değil, bazısını anlamaktır.”²⁶²

Enes (r.a.)’ten Ebü’l-Alâ Hemedânî’nin rivayet ettiğine işaret ettiği gibi, şöyle demiştir: “Allah her Peygamberi güler yüzlü ve güzel sesli olarak göndermiştir. Nihayet sizin Peygamberinizi de güler yüzlü ve güzel sesli olarak göndermiştir. Ancak Hz. Peygamber **Tercî** yapmazdı.”²⁶³

Daha sonra Ca’berî: “Her şeyin bir süsü vardır. Bununla beraber siz de

²⁵⁹ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 87.

²⁶⁰ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd**, s. 186.

²⁶¹ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 69.

²⁶² Ebû Alî Hasan Ahmed İbn. Bennâ, (thk. Ğânim Kaddûrî el-Hamed), **Beyânü’l-Uyûb Elletî Yecibü En Yectenibehê’l-Kurrâi**, birinci baskı, Ürdün, 2001, s. 51.

²⁶³ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, Tirmizi, (nşr. İzzet Ubeyd-Düâs), **Şimâilî’l-Muhammediyye**, Dâru’l-Hâdîs, üçüncü baskı, Lübnan, 1988, s. 150, hadis 314; Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd**, ss. 163, 185.

Kur'ân'ı sesinizle süsleyin veya güzelleştirin! Burada iki açıklama vardır.”²⁶⁴ Müellif burada Peygamberimizin hadisinden yola çıkarak Kur'ân'la meşgul olmayı önermiştir. Burada iki açıklamadan kastedilen:

1- Hadisin zahiridir, istenilen ise: Kur'ân tilavetinizle seslerinizi süsleyin. Kalplerdeki konumunu en üst düzeye çıkarmak ve verdiği öğütlerin gönüllere meyletmesidir.

2- Hadisler kalp üzeredir, bunun manası da: Seslerinizi Kur'ân'la süsleyin, yani seslerinizi onunla meşgul edin, kıraatiyle oyalanın, onu şiar ve süs edinin.

Ca'berî: “Kur'an'ı türkü, şarkı gibi değil Arap lahni üzere oku ki, türkü gibi okuyarlardan uzaklaşmış olasın.”²⁶⁵ Burada yine hadisten destek almıştır.

Ca'berî, “Teğanni, okuyanın kasr etmesine ya da meddin eklenmesine hamledilmiştir.”²⁶⁶

Bu beyit Peygamberimizin, ‘Kur'an okurken teğanni yapmayan bizden değildir’ hadisine işaret etmiştir. Meddin eklenmesi hususunda iki ihtimal vardır:

1- Arap geleneğinde şiir okunurken yapılan bir çeşit uzatmadır.

2- Medde ait olan bazı eklemeler yapmak. Araplarda deveye yük yüklemek için yapılan işleme benzetilmiştir.

İbnü'l-Arabi (ö. 231/846) şöyle demiştir: Araplar bineklerinin üstünde germeli ve uzatarak nağmeler söylerdi. Kur'an nazil olunca Peygamber efendimiz (s.a.v.) çoğu zaman, binek üstünde nağmeli göç ettirmesini severdi.²⁶⁷

²⁶⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 33, beyit 4; Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırâeti'l-Aşr*, s. 8.

²⁶⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 33, beyit 5.

²⁶⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 33, beyit 6.

²⁶⁷ Bkz. Hemedânî, *et-Temhîd fi Ma'rifeti't-Tecvîd*, ss. 122-123.

Senhûrî (ö. 894/1489) Ca'berî'den bir paragraf nakletmiştir ki bunu en güzel bir şekilde açıklamıştır: “Ca'berî: Peygamber (s.a.v.)'in şu sözü (Kur'ân'ı nağmeli okumayan bizden değildir) fakirliğe hamledilmiştir; sahabeden bazı fakirlere uğrayıp onlarda bir şey göremediğinde onları teselli etmek için Kur'an okuyandan daha zengin kimse olamaz, demiştir.

Yahut Peygamberimiz hadiste, Kur'ân, medli olarak gelmiştir. Nitekim açıktan okumayı istemiştir. Rivayet edildiğine göre: Seslerinizle Kur'ân'ı süsleyin. Sahihi Buhârî'de: Allah, Peygambere güzel sesini açığa vuracak şekilde Kur'ân okuması gibi başka hiçbir şeye izin vermemiştir.²⁶⁸ Buhârî bu hadisi iki şekilde tefsir etmiştir: Bir yerde şöyle demiştir: Allah'ın ona ihtiyacı yoktur, başka bir yerde ise: Okuyan onu cehri yapar.²⁶⁹

Ca'berî adeta, Hemedânî'nin şu sözünün benzerini ifade etmiştir: “Nağmeli okuyuş az önce bahsettiğimiz hadislerde belirtilmiştir. Âlimlerden biri hariç Kur'ân'ı nağmeli okumak dünya zevkindendir, demiştir. Süfyan b. Uyeyne, Veki b. Cerrah da onlardandır.”²⁷⁰ Konuyu itmam mahiyetinde: “Bahsettiğimiz bütün bu haberlerin hepsi; bir kısmı teğanniye kasırda yapıyor. Bir kısmı da teğanniye medde yapıyor. Burada kastedilen, istenmeyen tadrîb, telhin, değildir. Kastedilen; tertil, güzel ses, harflerin muhafazası, vakflara riayet, tecvid okuyuşundaki tilaveti güzel yapmak, okuyuşa korku şuuruyla ve hüznü giydirmektir.”²⁷¹

İbnü'l-Cezerî: “Kur'an tahkik, tedvir ve hadr ile okunur. Bunların hepsi uyulması gereken ölçüler ve mertebelerdir.”²⁷²

Ca'berî: “Basralılar hadr ile okuyorlar. Hicazlılar da aynı şekilde biraz daha açıklayarak okuyorlar. Asım'a göre ağır olmaksızın tertil vardır. Hamza için de hadr

²⁶⁸ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, **Sahîhu'l-Buhârî**, s. 1283, hadis 5023.

²⁶⁹ Ebü'l-Feth Ca'fer b. İbrahim Senhûrî, **el-Câmiu'l-Müfîd fî Sınâi't-Tecvîd**, Birinci baskı, Dâru İbn. Hazm, 2010, ss. 132-134.

²⁷⁰ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 103.

²⁷¹ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 123.

²⁷² İbnü'l-Cezerî, **Tayyibetü'n-Neşr fî'l-Kirâeti'l-Aşr**, s. 8.

ve tertil vardır. İbn. Âmir, Kisâi ve Halefû'l-Âşir orta (tedvir) okurlar. Çok egzersiz yap!"²⁷³ Müellif burada on kıraat âliminin okuyuşlarındaki sürat mertebelerini üçe ayırmıştır:

Birincisi; Hadr: Nâfi, İbn. Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kub. Bunlarla beraber bir yönüyle Hamza'dır.

İkincisi; Tertil: Âsım ve ikinci yönüyle Hamza.

Üçüncüsü; Tevessut (Tedvir): İbn. Âmir, Kisâi ve Halefû'l-Âşir.

Yani: Âsım, Hamza ve Verş'in okuyuşu tertildir; bu da yavaş okumaktır. İbn. Kesir ve Ebû Amr ve Kâlûn için hadr demişler, hızlı demektir. İbn. Âmir ve Kisâi bu iki durum arasında tevassuttur. Bu, onların genel okuyuşudur. Sonra şu sözüyle işaret etmiştir: Bütün kurraların hepsi üç kıraatı caiz görmüşlerdir.

Ca'berî, bu konuda Hemedânî ve Dâni'nin görüşlerine uygun olarak zikretmiştir. Ancak bu ikisi, Ebû Amr'ı tevassut ehlerinden saymıştır. Nasıl ki Dâni, kıraat imamlarının sayısını yedi dediği gibi, burada da farklı görüş belirtmiştir.²⁷⁴

Ca'berî: "Terkîs, tadrîb, telhîn ve tahzinden sakın ki bir iş sahibi olursun."²⁷⁵

Terkîs: Sakin harfte sükût ettikten sonra ona hareke vererek çabuk bir okuyuş olup, sesi oynatarak medlere hareke ilave etmektir.

Tadrîb: Sesi oynatarak, teğanni yaparak medleri çok uzatmak ya da uzatılmayacak yerleri uzatmaktır.

Telhîn: Müzikçilerin ve kasidecilerin uyguladığı bir sestir.

Tahzîn: Çok aşırı hüznü gibi davranarak tabii halden uzaklaşmaktır.²⁷⁶

²⁷³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 34, beyitler 7-8.

²⁷⁴ Dâni, *et-Tahtîd*, s. 93.

²⁷⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 34, beyit 9.

Ca'berî: “Verş'e ait olan **temdid** reddolundu. Hamza'dan rivayet edilen; sükunda, medde, şeddede yapılan ifrat ve hemzede takati kalmayıp kuralın tersini yapmasıdır. Hamza'ya sordular: O da dedi ki: Öğrenci burada kastedilen manayı anlasmı diye bu ifratları yaptırdım.”²⁷⁷

Yani burada müellifin kastı; Temdid'in Verş'e ait olduğunu reddetmek doğru değildir.

Temdid, fazlaca uzatmak demektir. Dâni; temdid, birçok tecvid usüllerini edâ etmede, zayıf olanların bazısının yaptığı şeylerdir, demiştir.²⁷⁸

Ca'berî: “Böylece bunu bize İbn. Mücâhid açıklamıştır.”²⁷⁹ Dâni'nin rivayet ettiği “Tecvid dışındaki tahkikte israf kötüdür. İbn. Mücâhid'den şunu duydum: Hemzeden önce sakın üzerine, meddeki ifratı ve bunun dışındakilerde Hamza'nın duruşu hakkında soruldu. İbn. Mücâhid: Hamza bunu öğrencilerine, harflerin haklarını tam olarak verebilmelerini sağlayabilmek için yaptırdı.”²⁸⁰

Ca'berî: “Diğer âlimlerin Hamza'yı eleştirmesi, yersizdir. Zira o sadece ağızda bir laftan ibarettir.”²⁸¹

Senhûrî (ö. 894/1489), Ca'berî'nin sözünü açarak; eleştiri, Hamza'dan nakleden kişi hakkındadır. Çünkü Hamza, o ithamlardan uzaktır. Zira Hamza, asla Kur'an'da bir şeyi artırmaz veya eksiltmez. Hamza, kurranın efendisi, edâ ehlinin örneği ve zahidlerin öncüsüdür.²⁸²

²⁷⁶ Bkz. Kurtubî, *el-Mûdih*, ss. 211-213.

²⁷⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 34, beyitler 10-12.

²⁷⁸ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 87.

²⁷⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 34, beyit 13.

²⁸⁰ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 89.

²⁸¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 34, beyit 13.

²⁸² Senhûrî, *el-Câmiu'l-Müfid fi Sınâi't-Tecvîd*, s. 120.

et-Tahdid'de bahsedilen Ubeydullah b. Musa: "Hamza bana dedi ki: Benim hakkımda söylenenleri doğru bulmuyorum."²⁸³ Yine Hamza ile ilgili: "Ey Ammâre'nin babası, senin arkadaşlarından birini taa ki nefesi kesilinceye kadar hemzeyi okuduğunu gördüm. Hamza: Ben onlara bunun hepsini emretmedim."²⁸⁴

Hamza, Kur'ân eğitimine ilk başlayanların dillerinin bolca egzersiz yapmaları için tahkikin üzerine biraz ifratı tavsiye etmiştir. Dâni, Hamza'nın yaptığı bu uygulama ile ilgili, bunun bir ruhsat olduğunu belirtmiştir ki mütekaddimun âlimlerinin bunu uyguladıklarını söylemiştir.²⁸⁵

"İbn. Mücahid ve Hamza: Bize talimde ifrat yapmayı; zorunlu olduğumuz, mecbur kaldığımız karşımıza çıkan her konuda mübah kıldı."²⁸⁶ Yani Kur'an tilavetinin taliminde; medlerde, şeddelerde ve hemzelerde ifrat yapmayı mübah kılmıştır.

2.6.1. İstiâze ve Besmele Bahsi

"Nahl Suresindeki gibi kıraate istiaze ile başla veya gelen hadislerden yola çıkarak bu ayete ilave olarak istiaze sığalarını artır! Onun gizli okunmasında iki vecih vardır."²⁸⁷ Müellif bu beyitte Nahl Suresi doksan sekizinci ayeti referans alarak istiazenin hükmüne değinmiştir. Kur'an okumaya niyetlendiği zaman bütün imamlar için Nahl Suresindeki hükme göre istiâze uygulanır.²⁸⁸ Yine değişik sığalarla söylenebildiğine işaret etmiştir. İstiazenin sessiz söylenmesi ile ilgili: Birincisi; açık olarak söylemek bütün kurraya göredir. İkincisi; gizli olarak söylemek

²⁸³ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 88.

²⁸⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 89.

²⁸⁵ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 89.

²⁸⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 34, beyit 14.

²⁸⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 15; İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kirâeti'l-Aşr*, s. 11.

²⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kirâeti'l-Aşr*, s. 11.

Nâfi ve Hamza'ya göredir. İstiaze sesi gizlemek demek, kendi duyacağı kadar sesi gizlemektir.²⁸⁹

Ca'berî: "Herhangi bir sureye kesinlikle besmele ile başla! Cüzlerine (herhangi bir ayete) de besmele ile başlamada iki mesele var."²⁹⁰ Bu iki meseleden kastedilen, herhangi bir zaruretten dolayı sure arasından okunacaksa besmele veya besmelesiz devam edilebilir.

"Ancak Tevbe Suresi hariç!" Kârî, Tevbe Suresinin evveline veya cüzlerine başladığında ona besmele gerekmez. Bütün kurra Tevbe Suresinin başında besmele olmadığına ittifak etmişlerdir. "Âsım'm tariklerinden olan A'sâ hariç"²⁹¹ Yani A'sâ, İbn. Mes'ud mushafına dayanarak Tevbe Suresinin başında besmele olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Cezerî bu görüşe katılmamaktadır. Tevbe Suresinin ortasında âlimlerin bir kısmı besmeleyi caiz görürken bir kısmı da men etmiştir.

"Übeyy dedi ki: Bu konuda bana bir rivayet gelmedi"²⁹² Yani burada kastedilen, Übeyy b. Ka'b, Peygamberimizden her surenin başında besmele çekilmesini emrettiği, ancak Tevbe Suresinde böyle bir emrin gelmediğidir. Übeyy'in bu ilk sebebinden sonra ikinci ve üçüncü sebebinin Ca'berî: "Kılıç veya benzerlikten dolayı ve arkadaşının arkasından gelmesinden dolayı"²⁹³ Yani 'Kılıç' ifadesiyle, bismelenin eman olduğu bu surede de eman olmadığına işaret eder. 'Benzerlik' ifadesiyle kendisinden önce gelen Enfâl Suresinin hükümlerinin Tevbe Suresine benzemesini kastetmiştir. "İstiaze ve besmele herhangi bir surenin sonunda da gelmez"²⁹⁴ Yani surenin sonunda okunursa sureyi diğer sureye birleştirmeye engel olur. O besmele, surenin sonundaki besmele değil, gelen surenin başındaki besmele

²⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtîl-Aşr*, c. 1, s. 252.

²⁹⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 16.

²⁹¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 17.

²⁹² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 17.

²⁹³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 18.

²⁹⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 18.

olursa bu caizdir. Aksi takdirde iki tane besmele ard arda gelmiş olur ki bu da terslik oluşturur.

2.6.2. Tekbir Bahsi

Ca'berî: "Tekbir, Mekke kurrasına aitti, umumi oldu. Tekbiri özellikle yapan Mekkelilerin dışındakiler ki onların adı bana, kurranın ihtilafını anlatan kitapta geldi."²⁹⁵ Yani burada Mekke kurrasından kastedilen İbn. Kesir'dir. Hatmin sonunda Duha Suresinin sonundan itibaren Nas Suresinin sonuna kadar her surenin sonunda tekbir lafzının söylenmesidir.

"Hams ve Seb'ü'l-Mesânî, Mekkelilerin hatim etme metodundadır."²⁹⁶ Burada Hams'den kastedilen Bakara Suresi'nin ilk beş ayetidir. Bu beş ayet oluşu Küfelilere göredir. Seb'ü'l-Mesânî'den kastedilen de Fatiha Suresidir. Bu beyitte Fatiha Suresinin tamamı ve Bakara Suresinin ilk beş ayetinin hatimden sonra okunması, hadislerde bahsedilen hal ve irtihalin faziletine binâen İbn. Kesir'in Kur'an'ı hatmetmedeki metodudur. Hal ve mürtehilin durumu, Peygamberimize sorulan en faziletli amellerin cevabı olarak, Kur'an'ı hatmetmeye 'Hal', tekrar başlamaya da 'Mürtehil', demiştir. Bunu Şâtıbî şöyle ifade etmiştir: "En faziletli ameller, hatimle beraber tekrar başlamaktır."²⁹⁷

"Ehvâzî, Taberî'den ihtiyar ederek diğer yedisini rivayet etti. Bana uyun!"²⁹⁸ Yani, Ehvâzî, hocası Taberî'den; hatim anında Fatiha Suresi ve Bakara Suresi'nin ilk beş ayetini okuma konusunda diğer yedi kıraat imamını, İbn. Kesir'e ekleyerek rivayet etmiştir. "İhlâs Suresini bir kere oku! İbn. Teymiyye üç kere okur ki bunun dayanağı yoktur."²⁹⁹

²⁹⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 19.

²⁹⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 20.

²⁹⁷ Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, c. 5, s. 63, hadis 2948; eş-Şâtıbî, *Hürzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, s. 90, beyit 1125.

²⁹⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 21.

²⁹⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 35, beyit 22.

İbnü'l-Cezeri: “İhlâs Suresinin birden fazla okunmasının bir dayanağının olmadığını söylemiştir. Kazvinî de kurrânın İhlas Suresini bir kere okuduğunu söylemiştir. Ancak A’şâ’dan rivayet eden Herevânî, üç kere okunmasını söylemiştir. Halbuki uygulama tektir.”³⁰⁰

2.6.3. Secde Ayetleri Bahsi

Ca’berî: “15 yerde secde vardır. Fukaha arasında Necm, Sad, Hacc’ın ikincisinde ve İnşıkak’ta ihtilaf vardır.”³⁰¹ Ca’berî’ye göre fukaha tilavet secdesinin yerleri hususunda dört yerde ihtilaf etmiştir. Fukaha beş yerde ihtilaf etmiştir. Ca’berî dört tanesini zikretmiştir:

- İmamı Azam Ebû Hanife’ye göre Hac Suresinin ikinci yerinde secde yoktur. Böylece ona göre secde ayeti on dört yededir.
- İmam Mâlik’e göre Sad Suresinde secde ayeti vardır. Ona göre ihtilaf edilen diğer yerlerde secde yoktur. Dolayısıyla ona göre secde ayeti on birdir.
- İmam Şâfi’ye göre Sad Suresinde secde ayeti yoktur. Böylece ona göre secde ayeti on dördtür.
- İmam Hanbeli’ye göre secde ayeti on beştir. Ca’berî bu bilgileri *Kenzü'l-Meânî*’de vermiştir.³⁰²

“Fukahanın bazılarına göre, Hicr Suresinin sonu da Numan’a dayandırılıyor.”³⁰³ Yani Hicr Suresinin doksan sekizinci ayetinde secde olduğu görüş Ebû Hanife’ye nispet edilmiştir.

³⁰⁰ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-Kırâât-il-Aşr*, c. 2, s. 451.

³⁰¹ Ca’berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 36, beyitler 23-24.

³⁰² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 286.

³⁰³ Ca’berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 36, beyit 24.

Ca'berî: "İnşıkak Suresi'ndeki secde **الْبِسْمِ** kelimesini içeren ayetin yanındadır ve ihtilafı en az olandır. **يَدُ الْمُؤْمِنِينَ** kelimesinin yanında ve iki yerde geçen **تَعْبُدُونَ** kelimesinin yanındadır."³⁰⁴ Müellif burada secde ayetlerinin birkaç tanesinin yerini; önünde veya arkasındaki kelimelere nispet ederek izah etmiştir. Bundan sonra tilavet secdesinin hangi durumda yapılması gerektiğine değinmiştir: "Kur'an okuyana ve duyana secde ayeti sünnettir, sözümü dinle!"³⁰⁵ Yani müellif burada namazın dışında tilavet secdesinin yapılmasının hükmünü, okuyana ve dinleyene sünnet olduğunu belirtmiştir. Bu da İmam Şâfi, Hanbelî ve Mâlikî'ye göredir. Ebû Hanife'ye göre ise vaciptir. Daha sonra Ca'berî: "Muktedî, tilavet secdesinde imama tâbîdir. Taberî'nin hocaları iki gruba ayrılmıştır. Birincisi: "Öncekiler, edâ anında kendilerine okunan secdeyi yapmadılar. Önceki âlimler; talebelerin hocalarına okuduğu tilavet secdelerinde secde yapmadılar. İkincisi de: İkinciye tercih edenler, yani bazı hocalar öğrencilerinin okuduğu tilavet secdesini yaptılar ve İbn. Mücahid'den bize, terki geldi. Onu bize Kettânî'den Ehvâzî nakletti."³⁰⁶ Ders esnasında tilavet secdesinin terk edilmesini (yapılmasına gerek olmadığını) kastetmiştir.

Müellif bu bâbı bitirirken ayetlerle ilgili: "Bu ayetlerin üzerinde düşünmek tedebbürdür. Hadr, harfleri çoğaltmaktır."³⁰⁷ Yani, ayetleri okurken düşünmeyle beraber harfleri çabuk okumak ve çoğaltmaktır. Zira harflerin çoğaltmasıyla, Kur'an daha çok okunacak ve sevabı çok olacaktır.³⁰⁸ "Kur'an okumaya devam et ki dilin fasih bir şekilde alışsın. Böylece onu güzel okumayı elde etmiş olursun."³⁰⁹ Ca'berî bu konuyu bitirirken şu son zikrettiğimiz iki beyitte, iyi bir okuyuşun elde edilmesinin tilavete devam etmekle mümkün olacağını vurgulamıştır.

³⁰⁴ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 36, beyit 25.

³⁰⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 36, beyit 26.

³⁰⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 36, beyitler 27-29.

³⁰⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 36, beyit 30.

³⁰⁸ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 70.

³⁰⁹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 37, beyit 31.

2.6.4. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu kısma, Kur'an'ın bize Peygamberimizden geliş yollarından bahsederek başlamıştır. Kur'an'ın, kurallarına riayet edilerek Arap lahni üzere okunması gerektiğine değinmiştir. Kur'an'ın edâ edilmiş yollarından olan hadr, tertil ve tevessut (tedvir) okuyuşlarının hangi imamlara ait olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca onu okurken seslendirme hususunda dikkat edilmesi gereken kavramlara işaret etmiştir. Verş ve Hamza ile ilgili birtakım okuyuş keyfiyetlerine dikkat çekmiştir. Daha sonra istiâze, besmele ve tekbirin hükmü hakkında bilgiler vermiştir. Secde ayetleri konusuna değinerek fukahanın ihtilaflarından bahsedip onun hangi durumlarda yapılacağını söylemiştir. Son olarak okuyuşta tedebbür, hadr ve dilin kıraate yatkın hale getirilmesine değinmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Dâni *Tahdid*'de; tecvid konularından öncelikle tahkik, müteharrik, müsekkin, müşem, mehmüz ve müsehhel gibi pek çok kavramı bir babda incelemiştir.

-Şâtibiyye'ye baktığımızda, yedi kıraat imamını rumuzları, ait oldukları yer ve ravileriyle tek tek saymıştır. Yine *Ukûdül-Cümân*'la arasındaki bir fark da, her beytin sonunun lam harfi ile bitmesidir. İstiâze ve besmeleye eserin başında kısaca temas etmiştir. Tekbir bahsine eserin en sonunda değinmiştir. Burada tekbirin faziletine değindikten sonra konuyu incelemiştir.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de, kitabın baş kısmında kurranın usûlü ile ilgili bir babda besmele, tesmiye, med, lin, kasr, tahfif, teşdid, imale, idca gibi birçok kavramı anlatmıştır. Ca'berî ise bu kavramları bazen sıfatların içerisinde, bazen başka konularda veya direkt o konuyla ilgili bir başlık açmak suretiyle işlemiştir. *Tayyibe*'de kıraat imamlarını Ca'berî'den farklı olarak tek tek sayarak nereye ait olduklarını söylemiştir. Ayrıca tariklerden bahsederek kıraat imamlarına rumuz vererek onları sınıflandırmıştır. Yine tıpkı Ca'berî gibi Kur'ân'ın, hız açısından okuyuş mertebelerine ve Arap lahni üzere okunmasına değinmiştir. İstiâze ve besmele bahsini Ca'berî gibi anlatmıştır.

Fakat Mekki, Dâni ve İbnü'l-Cezerî'de secde ayetleri ve tekbir bahsi ile ilgili bir konuya rastlayamadık.

بَابُ كَيْفِيَّةِ الْأَدَاءِ وَمَرَاتِبِ الْقُرَاءِ

وَعَنِ النَّبِيِّ مَذَاهِبٌ مَأْثُورَةٌ
 مَدٌّ بِتَّحْقِيقِ لَهُ وَالثَّانِي
 تَرْجِيعُ تَرْدِيدٍ وَجَا تَرْتِيلُهُ
 بِتَّرْسُلٍ تَقْطِيعُهُ لِبَيَانِ
 وَمُضِيفُ زَمَزَمَةِ أَرَابٍ وَصَوْتُهُ
 كَالْأَنْبِيَاءِ وَوَجْهُهُ حَسَنَانِ
 وَلِكُلِّ شَيْءٍ حِلْيَةٌ مَعَ زَيْئُوا
 أَوْ حَسُنُوا فِي فَسْرِهَا قَوْلَانِ
 وَاقْرَأْ بِالْخَانِ الْأَعَارِبِ لَا بِأَلِ
 حَانَ الْغِنَاءِ تَجِدُ عَنِ اللَّحَّانِ
 يَتَفَنَّ مَحْمُولٌ عَلَى مَقْصُورِهِ
 لِقَرَايِنِ أَوْ مُدَّ كَالرُّكْبَانِ

وَالْبُضْرِ يَحْدُرُ وَالْجِجَارِ مُبَيِّنًا
 وَلِغَاصِمٍ رَتَّلٌ بِغَيْرِ تَوَابِي
 وَلِخَمْزَةٍ زُوِيَا وَوَسَطٌ مَعَ عَلِي
 خَلْفٌ وَشَامٌ فَاعِلٌ بِالْإِذْمَانِ
 وَتَوَقُّ تَرْقِيصًا وَتَطْرِيبًا وَتَلْدُ
 حِينًا وَتَحْزِينًا تَكُنْ ذَا شَانِ
 وَلِوَرَشِ الثَّمْطِيطِ زُدَّ وَمَنْ رَوَى
 عَنْ حَمْزَةِ الْإِفْرَاطِ فِي الْإِسْكَانِ
 وَالْمَدِّ مَعَ شَدٍّ وَقَاطِعُ زَرِّهِ
 لِلْهَمْرِ عَنْهُ فَاهٌ بِالْبُهْتَانِ
 سَأَلُوهُ قَالَ أَزِيدُ كَيْمَا يَأْتِي الشَّ
 تِلْمِيذُ بِالْمَعْنَى الْمُرَادِ فَعَانَ
 وَكَذَلِكَ فَسَّرَهُ لَنَا ابْنُ مُجَاهِدٍ
 فَالطَّعْنُ فِيهِمْ لَيْسَ فِيهِ شَفَابِي
 وَأَبَاحٌ فِي التَّغْلِيمِ إِفْرَاطًا لَنَا
 فِي كُلِّ مَا نَضَطَّرُّهُ هَذَا

وَتَعَوُّذًا بَدءًا كَنَحْلٍ أَوْ فَرْدًا
 نَقْلًا وَفِي إِخْفَائِهِ الْوَجْهَانِ
 وَبِأَيِّ سُورَةٍ ابْتَدَأَتْ فَبَسْمَلْنِ
 لِلْكَوْثَرِ وَالْأَجْزَا بِهَا الْأَمْرَانِ
 إِلَّا بَرَاءَةً غَيْرَ أَعْمَشَى عَاصِمِ
 وَأَبِي قَالَ الْأَمْرُ مَا وَفَّائِي
 لِلسَّيْفِ أَوْ شَبَّهِ وَنَشَأَ خُلْفَهُمْ
 وَبِأَجْرٍ لِلْكَوْثَرِ يُنْتَعُ ذَانِ
 وَبِمَكَّةَ التَّكْبِيرِ عَمَّ وَغَيْرُهُمْ
 خَصُّوهُ عَنْ مَنْ فِي الْخِلَافِ أَتَانِي
 وَالْحَمْسُ وَالسَّبْعُ الْمَثَانِي نَصُّهَا
 فِي الْحَتْمِ لِلْمَكِّي لِحَلِّ هَانِي
 وَرَوَى لِبَاقِي السَّبْعِ لِأَهْوَازِي عَنِ الطِّ
 طَبْرِي اخْتِيَارًا مِنْهُ فَاتَّبَعَانِي
 وَلِسُورَةِ الْإِخْلَاصِ فَاقْرَأْ مَرَّةً
 وَتَثَلُّتُ التَّيْمِي وَلَيْسَ بِدَانِي

وَبِخَمْسَ عَشْرَةَ مَوْضِعًا سَجَدُوا وَلَدَّ
 فُقَهَا خِلَافَ النَّجْمِ صَادٍ وَثَانِي
 حَجَّ مَعَ انْشَقَّتْ وَأَخْرُ [جَجْرَهَا]
 عَنِ بَعْضِهِمْ يُعْزَى إِلَى الثُّعْمَانِ
 وَلَدَى أَلِيمِ الْإِنْشِقَاقِ أَقْلُهُمْ
 وَيَسْتَمُونَ وَتَعْبِدُونَ اثْنَانِ
 سُنْتُ لِقَالِ مَا اقْتَدَى وَكَذَا لِمُسَدِّ
 تَبِيعَ بِغَيْرِ صَلَاقٍ اسْتَمِعَانِي
 وَالْمُقْتَدِي يَثْلُو سُجُودَ إِمَامِهِ
 وَمَشَايخِ الطُّبْرِيِّ طَائِفَتَانِ
 الْأَفْضَلُونَ لَدَى الْأَذَاءِ عَلَيْهِمْ
 لَمْ يَسْجُدُوا وَبِالِاخْتِيَارِ الثَّانِي
 وَبِتَرْكِهِ قَدْ جَاءَنَا ابْنُ مُجَاهِدٍ
 وَحَكَاهُ لِأَهْوَازِيٍّ عَنِ الْكُثَّانِي
 وَالْمُسْكُ فِيهِ تَدْبِيرٌ وَالْحَذْرُ تَكْ
 شِيرُ الْحُرُوفِ فَقُلْ هُمَا بَيْتَانِ

وَأَذِينَ لِيَنْدَرِبَ اللِّسَانَ فَصَاحَةً
 وَتَحُورًا حُسْنًا تِلَاوَةَ الْقُرْآنِ

2.7. Harflerin Çıkış Yerleri, Aslı Sıfatları ve Pratikteki Yeri Bâbı

Bu ikinci baktır. Burada müellif harflerin mahreçlerinden başlayarak konuyu üç fasılda incelemiştir: Birinci fasıl mahreçler, ikincisi sıfatlar, üçüncüsü ise hareketlerin harflere nispetidir. Birinci fasıl için ayrıca bir başlık açmamış bu inceleyeceğimiz bab birinci fasıldır:

2.7.1. Mahreçler

Ca'berî, “Şimdi ilk olarak harflerin bilgisi ile ilgili maksadıma başlıyorum. Bu da binanın temeli gibidir.”³¹⁰ Bu konuda Dâni, tecvidin yıldızı ve onları sahiplenmek harflerin mahreç ve sıfatlarını bilmekle olur, demiştir.³¹¹ Yine müellif: “Sözle anlaşılmayı kolaylaştırmak için harfler konuldu. Orada gerçek olan, dil ile telaffuzdur. Söz, kalpte olan bir şeydir. Eşarî; telaffuz, kalpte tasavvur edilen bir şeydir, demiştir. O harfin yeri kelimededir. Kesin olarak bu harfler bina etmek isteyen (üst üste veya yan yana dizmek isteyen) kişi için çeşitlendirilmiştir. Burada maksadımız hece harfleridir. Harflerin manaları üzerine iştirak etmekle delalet etti. Ses: Harfler için havanın asılmasıdır. Şöyle ki iki tane cismin çarpışmasından çıkan sestir, bunu böyle tarif et!”³¹²

Müellif buraya kadar genel olarak; sözün dışavurumundan önce kalpte var olduğunu, harflerin dil vasıtasıyla çıktığını demiştir. Ağızdan çıkan sesin de, harflerin bir araya gelişinin hava ile oluşacağını anlatmıştır.

“Harf, boşlukta bir yer işgal eden sestir. Ancak ona bir zaman takdir edilir.”³¹³

Burada müellifin kastettiği hakiki ve takdiri mahreç bölgeleridir. Hakiki mahreç bölgeleri; halk, lisan ve şefeteyndir. Takdiri ise; med harfleridir.

³¹⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 38, beyit 1.

³¹¹ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 102.

³¹² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 38, beyitler 2-6.

³¹³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 39, beyit 7.

“Mahreçlerin görünmesi için hemze ile harfi sakın kıl! Onu harf olarak çağır! Çünkü onun iki tarafı vardır.”³¹⁴ Bu konuda İbnü'l-Cezerî, gerçek olarak harfin mahrecinden haber vermek; onu hemze-i vasl ile telaffuz etmektir. O hemzeden sonra sakın veya şeddeli bir harf getirmektir ki bu da harfin sıfatını anlamak için daha belirgindir.³¹⁵ Mekki, yirmi dokuz harften her birine harf diye isim verildiğini söylemiştir. Çünkü o harf, herhangi bir kelimenin evvelinde, ortasında ve sonunda taraftır. Bundan dolayı isim ve fiillerde de harflerin aslı, en az üçtür.³¹⁶

Ca'berî, “Yirmi dokuz harf, Âli İmran'da içinde نُغْسُ kelimesi bulunan ve Fetih'te مُحَمَّدٌ kelimesinin bulunduğu ayetlerde toplandı. Bu iki beyitte vasıflandır!”³¹⁷ Âli İmran Suresinin yüz elli dördüncü ve Fetih Suresinin yirmi dokuzuncu ayetinde yirmi dokuz harfin bir arada bulunduğunu söylemiştir. Burada iki beyitte ve iki ayetle bunu izah etmiştir. Hemedânî'ye göre ise birçok beyitte toplamıştır.

“İşte bu harflerin bir takım meziyetleri, ölçütleri vardır. Çünkü harfleri seslendirmek, bizi diğer canlılardan ayırır. Biz o harflerle, maksadımızı ve şariatımızı anladık. İmandaki zikri de içine aldı.”³¹⁸ Mekkî; yirmi dokuz harf yücedir. Çünkü onlar bize Allah'ın kitabını, tevhidi, sureleri vs. anlatır.³¹⁹ Harflerin mahreç, sıfat, hüküm, tabiatlarındaki ihtilaf olmasaydı Allah'ın kelamı anlaşılmazdı.³²⁰

Ca'berî bundan sonra harfleri, çıkış yerlerinden başlayarak sırasıyla anlatacaktır. Harflerin mahreçlerini on yedi olarak belirlemiştir. İbnü'l-Cezerî, Ca'berî'nin bu on yedi olarak belirtmesini daha önceden Halil b. Ahmed, Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Kâsım el-Hüzeli vb. âlimlerin de bu yönde görüş ifade ettiklerini

³¹⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 39, beyit 8.

³¹⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâtil-Aşr*, c. 3, s. 528.

³¹⁶ Bkz. Mekkî, *er-Riâye*, ss. 93-94.

³¹⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 39, beyit 9.

³¹⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 39, beyitler 10-11.

³¹⁹ Bkz. Mekkî, *er-Riâye*, s. 94.

³²⁰ Bkz. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 71.

söylemiştir.³²¹ Mekkî, başta Sîbeveyh ve nahivcilerin çoğunun mahreçleri on altı olarak belirleyip, üçü boğaza ait, on üçü de ağıza aittir, dediklerinden bahsetmiştir.³²²

Birinci Mahreç: “Boğazın evvelinden ء ve ها çıkar.”³²³

İkinci Mahreç: “Boğazın ortasından ع ve ح çıkar.”³²⁴

Üçüncü Mahreç: ع ve ح harflerinin noktalı halleridir ki boğazın sonundan çıkar.”³²⁵ Yani bunlar; Ğ ve خ harfleridir.

Dördüncü Mahreç: “Dilin başlangıç yeri ve üst çenenin evvelinden ق çıkar.”³²⁶

Beşinci Mahreç: “ق’tan sonra ك harfi çıkar.”³²⁷

Altıncı Mahreç: “Dil ve çenenin ortasından; ج ve ش harfleri ile harekeli ى harfi çıkar.”³²⁸

Yedinci Mahreç: “ض harfini çenenin yan taraflarında bulunan edras (azı dişlerinin) iki kenarından biri ile çıkar! Sol taraftan çıkarmak çoğunlukla uygundur. Soldan çıkarmaya gayret et!”³²⁹

Sekizinci Mahreç: “Dâhik (gülme) dişlerinin üst tarafı ve üst çenenin sonudur.”³³⁰ Buradan ل çıkar.

³²¹ Ğanim Kaddûrî el-Hamed, **ed-Dirâsetü’s-Savtiyye İnde Ulemâi’t-Tecvîd**, ikinci baskı, Dâru Ammâr, Amman, 2007, ss. 153-156.

³²² Bkz. Mekkî, **er-Riâye**, s. 243.

³²³ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 39, beyit 12.

³²⁴ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 39, beyit 12.

³²⁵ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 39, beyit 13.

³²⁶ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 39, beyit 14.

³²⁷ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 39, beyit 14.

³²⁸ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 39, beyit 14.

³²⁹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 40, beyit 15.

³³⁰ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 40, beyit 16.

Dokuzuncu Mahreç: “Dil ucunun üst ön diş etlerine temasıyla iki nun ن çıkar.”³³¹ Bu iki nundan kastedilen tenvin veya sakin nundur.

Onuncu Mahreç: “Dil ucu ile onun sırtı ve diş etlerine temasıyla beraber ر harfi çıkar.”³³²

Ca’berî: “Sîbeveyh ve Keysân’dan (en-Nahvî) nakledin!” Yani ل, ن ve ر harflerinin ölçülerinin bu zatlardan alınması gerektiğini söylemiştir. “Bu üç harfin dilin ucundan çıktığını Kutrub (Sîbeveyh’in öğrencisi) rivayet etti ve Cermî ile Ferrâ da ona tâbî oldular.”³³³ Bu beyit Şatıbî’nin beytine benzer: “Bu üç harf Kutrub, Yahya ve Cermî’ye göre dilin ucundan çıkar.”³³⁴

On Birinci Mahreç: “Üst ön dişlerin arkasından veya ortasından, dilin ucu ile ط, د ve ت harfleri çıkar.”³³⁵ Şatıbî de aynı görüştedir. Dâni, Kurtubî ve Cezerî’ye göre bu harfler aynı yerden çıkar. Bu da dilin ucu ve ön dişlerin arasında, dilin üst çeneye yükselmesiyle olur.³³⁶

On İkinci Mahreç: “ص, س ve ز harfleri, dil ucu ile alt ön dişlerin uçlarından çıkar.”³³⁷

On Üçüncü Mahreç: “ظ, ذ ve ث harfleri dil ucu ile ön dişlerden çıkar.”³³⁸

On Dördüncü Mahreç: “Üst ön dişlerin alt dudağın içine temasıyla ف harfi çıkar.”³³⁹

³³¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 16.

³³² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 17.

³³³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 18.

³³⁴ eş-Şatıbi, *Hırzû’l-Emânî*, s. 92, beyit 1144.

³³⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 19.

³³⁶ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 103; Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 79; İbnü’l-Cezeri, *en-Neşr fi’l-Kırââtil-Aşr*, c. 1, s. 200.

³³⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 20.

³³⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 20.

³³⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyitler 21-22.

On Beşinci Mahreç: “İki dudağın kapanmasıyla (birbirlerine mutabık bir şekilde) ب harfi çıkar. م harfinde bu kapanma az olur. و harfinde dudağın kapanması hiç olmaz.”³⁴⁰ Burada med olmayan vav, mim ve be harflerinin mahreci iki dudak arasındır. Bu kapanma, be harfinde tam, mimde az, vavda hiç olmaz. Bu görüşü daha önce Dâni de belirtmiştir.³⁴¹

On Altıncı Mahreç: “İzahı yapılmamış olan üç med harfidir. Lakin bunları ses ayırır. ا, sesi yükseltti. ع, sesi aşağı indirdi. و ise sesi genişletti. Benim delilimi al!”³⁴² Şöyle ki; vav, yâ ve elif harfleri belirli bir mahrece temas etmeyip ağız boşluğunda uzatma vazifesi gördükleri zaman bunların mahreci ağız boşluğu olur. Hakiki mahreç olmayıp takdiridir.

On Yedinci Mahreç: “Bu mahreç burundur. Harfi de ن.”³⁴³ Buradan kastedilen geniz boşluğu olan hayşûmdur. Ca’berî *Kenzü’l-Meâni*’de, buna ğunne ve gizli nun diyerek mim harfini de eklemiştir. Mekkî: “Hayşûm; bu ğunne oradan çıkar. O da ağız boşluğunun üst kısmıdır.”³⁴⁴ Dâni ise ağıza dahil olan bir boşluktur, demiştir.³⁴⁵

Ca’berî: “Basra ve Kûfelilere göre asıl harfler yirmi dokuzdur. Ancak Müberrid, elif harfini hemzeye yakın kıldı. Eğer öyle olursa hemze harfi hâ harfine dönüşür. Birbirlerine dönüşürler. Sen benim görüşümü değerlendir! Elif harfini boğaza nispet etmek şüpheye neden olur. Halil’den gelen rivayete göre, akıl sahibi olan kişi, elifin boğaza nispet edilmesini men eder.”³⁴⁶

³⁴⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 40, beyit 22.

³⁴¹ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 104.

³⁴² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 41, beyitler 23-24.

³⁴³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 41, beyit 25.

³⁴⁴ Mekkî, *er-Riâye*, s. 240.

³⁴⁵ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 115.

³⁴⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 41, beyitler 26-28.

Burada; Müberrid, Basra ve Kûfe nahivcilerinin arasında olduğu halde, asıl harflerden hemzeyi çıkararak yirmi sekiz olarak kabul edip onlardan ayrı bir görüş getirmiştir. Ca'berî de ona yukarıda belirttiğimiz cevabı vermiştir.

Ca'berî: “Fer-î harfler: İşte bu asıl harflerdir ki, onların ikisi arasından doğmuştur ve iki kısımdır.”³⁴⁷ Yani fer-î harfler: Asli (yirmi dokuz harf) olan bu harflerden, iki harf arasından meydana gelmiştir. Kaddûrî: “O ferî harfler; asli bir sestir ki, harfin sıfat sesinin değişmesidir veya o asli sesin mahrecinin kendine yakın bir sesin mahrecine nakledilmesidir.”³⁴⁸ İki kısımdan kastedilen: Birincisi, Kur'an'da bulunan fasih olan ferî harflerdir. Bu fasih olan fer-î harflerin bazıları hem Kur'an'da hem de başka kelimelerde bulunur. Bazıları da fasih olmayan kelimelerde bulunur. İkincisi, fasih olmayan ferî harflerdir ki bunlar Kur'an'da bulunmaz. Şimdi ferî harfler:

Ca'berî: “Kur'an'da fasih olan ferî harfler; yan yana gelen hemze, ze gibi olan birbirine geçirilmiş sad, imâle olunan eliftir.”³⁴⁹ Yani, Kur'an'da olan fer-i harfler:

Hemze-i Müsehhele: Kolaylaştırmak demektir. Hemze ile kendisinden sonra gelen hemzenin harekesi fetha olduğunda bu teshil, elif ile hemze arasında olur. Eğer kendisinden sonra ötreli olursa, hemze ile vav arasında olur. Kendisinden sonra esreli olursa hemze ile yâ arasında olur.

İşmam: İşmam olunan sad harfidir. Sad harfini ze harfine karıştırarak okumaktır ki bunu da Hamza'nın ilk ravisi olan Halef, Kur'an'daki bütün lam-ı tarifli ve lam-ı tarifsiz 'Sırât' kelimelerindeki sadları, ikinci ravisi Hallâd ise sadece Fatiha Suresindeki lam-ı tarifli 'es-Sırât' kelimesini işmamlı okumuşlardır. Ca'berî bu beyitte diğer işmamları anlatmamıştır. Bu konuyu ileride ele alacaktır.

³⁴⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 41, beyit 29.

³⁴⁸ Ğanim Kaddûrî, *ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd*, s. 149.

³⁴⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 30.

Elif-i Mümâle: Elif harfini meylettirmek demektir. Med olan elif harfini yâ arasında, fethayı da kesra gibi söylemektir ki bu meyletmede yâ tarafı baskın gelirse imâle-i kübra, elif tarafı baskın olursa imale-i suğra, beyne ve taklîl diye isimlendirilir.³⁵⁰

Ca'berî: "İtkan sahibi için elif, vav gibi olmadı."³⁵¹ Yani tecvid ve lügat âlimlerine göre, elifin durumu vav gibi değildir. Ca'berî burada, Mekkî'nin tefhim elifi adını verdiğiine işaret ediyor ki, onu Mekkî fer-î harf saymıştır. Elif-i mufahhame; vav lafzına yakın olan bir kalınlığın elif lafzına karışmış olmasıdır ki, elif-i mümale de, yâ lafzına yakın olan bir inceliğin elif lafzına karışması gibidir. Tefhim elifi, mümalenin zıddıdır. İşte bundan dolayı, Nafi'nin ravisi olan Verş, 'Essalât' vb. yerlerde kalın okur. İşte bu Hicaz ehlinin lügatına göre başarısızlıktır. Ancak onların buna çağrısı, orada imalenin caiz olmadığıdır. Bazı nahivciler: İşte bundan dolayı bu kelime, elifi kalın okuyanlara göre vav harfi ile yazıldı, demişlerdir.³⁵²

Ca'berî; elif harfinin ince olduğunu, tefhim elifi diye isimlendirilmiş ferî bir harf yoktur, demiştir. Elifin tefhimi konusuna med ve lin bahsinde değinilecektir.

Nûn-i Muhfat: Ca'berî "Nun ve tenvin de, ihfa oldukları zaman aynı şekilde fer-îdirler. Şöyle ki intikal ederler."³⁵³ Burada nun ve tenvin kendi asli mahreci olan dil ucundan geniz boşluğuna intikal eder. Daha sonra "Bu doğru olursa, vav ve yâ harfleri de şubelere (fer-î olur) ayrılmıştır."³⁵⁴ İhfadaki nun ve tenvinin fer-î olduğu söylenirse, asıl harf olan vav ve yâ harfleri med harfi olduklarında neden fer-î olarak söylenmesin? Bunu kastetmiştir. "Kur'an'ın dışındaki şın, cim gibidir."³⁵⁵ Yani, Kur'an'ın dışında olup, fasih ve fer-î harf olan şın harfi de, cim gibi fer-î bir harftir.

³⁵⁰ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 101.

³⁵¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 31.

³⁵² Bkz. Mekkî, *er-Riâye*, s. 109.

³⁵³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 32.

³⁵⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 33.

³⁵⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 34.

Mekkî, fer-î harflerinin altıncısı, Kur'an'da uygulanmayan bir harftir ki o da, cim ve şin harfleri arasında bir harftir. O da Arapların bazısının lugatındadır. Müennes olan kef harfini şin ile değiştiriyorlar. O şin lafzını da, cim lafzına karıştırıyorlar.³⁵⁶ Yukarıda Ca'berî'nin bahsettiği şın, Mekkî'nin bahsettiği şin değil, noktalı olan şın harfidir.

Ca'berî, "Fasih olmayan fer-î harfler"³⁵⁷ ifadesiyle bunları sekize ayırmıştır:

Birincisi; "cim harfi şin gibidir."³⁵⁸

İkincisi ve üçüncüsü; kaf harfi kef gibi, cim harfi de kef gibidir. "Kaf ve cim, iç içe geçirilmiş kef gibidir."³⁵⁹

Dördüncüsü; "dat harfi zâ gibidir."³⁶⁰

Beşincisi; "ze harfi se gibidir."³⁶¹

Altıncısı; "tâ harfi te gibidir."³⁶²

Yedincisi; "sad harfi sin gibidir."³⁶³

Sekizincisi; "Ahfeş'e göre zel harfi se gibidir." Daha sonra müellif: "Fer-î harflerin kalanı, imkan dahilinde iki harfin mahrecinde oluşan harftir."³⁶⁴ Yani burada fer-î harfler sınırlı değildir. Telaffuzun mümkün olması şartıyla, iki harfin arasında olan harflerdir.

³⁵⁶ Bkz. Mekkî, *er-Riâye*, s. 111.

³⁵⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 34.

³⁵⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 34.

³⁵⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 34.

³⁶⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 35.

³⁶¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 35.

³⁶² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 35.

³⁶³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 35.

³⁶⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 42, beyit 36.

Kurtubî aslî ve fer-î harflerle ilgili; fer-î harflerin sayısı, Sîbeveyh'in dediğine göre kırk üçten fazla oluyor. Bazı incelemelere göre bu sayının elli ikiye kadar çıktığı görülmüştür, demiştir.³⁶⁵

2.7.1.1. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu bölümde mahreçlere ilk olarak harfi anlatmakla daha sonra kelimenin harflerden terkip edildiğini ve sesin de rolüne değinerek başlamıştır. Harflerin bizi diğer canlılardan ayırdığını, onunla her türlü meramımızı dile getirdiğimizden bahsettikten sonra, boğazdan başlayarak sırasıyla harflerin mahreçlerini tek tek saymıştır. Daha sonra hece harflerinin toplam sayısına değindikten sonra işte bu asıl harflerden fer-î harfler oluşmuştur, diyerek ferî harfleri anlatmıştır. Elifi tefhim olarak kabul etmediği için onu fer-îlerden saymamıştır. Nun-i muhfat konusunda da önce tenvin ve nunun ihfa durumunda fer-î olduklarını söylemiş, daha sonra peki vav ve yâ harfleri de med harfi oldukları zaman, yani asıl mahreçlerinden kaydıkları zaman neden fer-î harflerden sayılmadıklarına itiraz etmiştir. Kur'an'da var olan fasih fer-î harflere ve Kur'an'da olmayanlara değinmiştir. Son olarak fasih olmayan fer-î harflerden bahsederek bunların Kur'an'da olmadığını söylemiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî'nin kasidesinde; harflerin ölçülerine dikkat çekilmiştir. İdğamsa idğam, ihfa ise ihfaya uyulmasını istemiştir. Harflerin hareketleri ve sükunlarından bahsettikten sonra kat' ve vasl hallerine de dikkat çekmiştir.

-Mekkî *Riâye*'de fer-î harfleri altı kısımda incelemiştir. Harflerin mahreçleriyle ilgili müstakil bir bab açmayıp, onları sıfatlar konusundan sonra, mahreç sırasına göre tek tek ayrı ayrı birer başlık açarak oldukça geniş bir şekilde incelemiştir. Ayrıca mahreçleri incelerken harfin sıfatına da değinmiş ve bazen o harfle ilgili fasıllar açarak incelemiştir.

³⁶⁵ Bkz. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 87.

-Dâni *Tahdid*'de, harflerin mahreçleriyle ilgili bir bab açmış ve harflerin mahreçlerini boğaz harflerinden başlayarak çok kısa bir şekilde üç sayfada anlatmıştır. Daha sonra harfleri mahreç sırasına göre geniş bir şekilde izah etmiştir.

-*Şâtıbiyye*'ye baktığımızda, aynı veya iki ayrı kelimedeki iki hemzenin teshili konusunu genişçe ele aldığını görürüz. Mahreçler bölümünü eserin en son kısmında ele aldığını görmekteyiz. Oysa Dâni, Ca'ber'i, Cezerî gibi birçok âlimin eserlerinin en başında harflerin mahreç ve sıfatlarını işlediklerini görürüz. İmam Şâtıbî, mahreçlerin mütekaddim âlimlerden alınması gerektiğini belirttikten sonra, boğaz harflerinden başlamak suretiyle sırayla harflerin mahreçlerini saydıktan sonra, yirmi dokuz harfi iki beyitte her kelimenin başına getirerek bir arada toplamıştır. Sadece ilk kelimedede üç harfi aynı kelimedede zikretmiştir.

-*Sehâvî Umdetü'l-Müfîd*'de, harfleri mahreç sırasına göre anlatmıştır. Bunu yaparken harflerin birbirine karışmaması için sıfatlarına da dikkat edilmesi gerektiğine, hata yapılabilecek muhtemel yerleri de örneklerle belirtmiştir. Harfleri birbirine karıştırınca lahn yapanların durumuna düşülebileceğini söylemiştir. Nitekim Ca'berî de bunu vurgulamıştır.

-İbnü'l-Cezerî de *Temhid*'de tıpkı Dâni gibi mahreçleri kısaca izah etmiştir. Daha sonra Mekki'de olduğu gibi harfleri tek tek incelemiştir. Harfleri alfabetik sıraya göre çok geniş bir şekilde fasıllar açmak suretiyle anlatmıştır. *Tayyibe*'de Ca'berî'den farklı olarak harflerin mahreçlerine direkt başlamıştır. Ayrıca Ca'berî, bu bölümde Cezerî'den farklı olarak asıl ve fer-î harfler konusunu işleyip fer-î harfleri de detaylı bir şekilde incelemiştir.

بَابُ مَقَاطِعِ الْحُرُوفِ الْمُسَمَّاءِ مَخَارِجَ ،
وَصِفَاتِهَا الطَّبِيعِيَّةِ وَالِاسْتِعْمَالِيَّةِ

الآن أشرع في المقاصد بادئاً
علم الحروف فذي أصول مباني
جعل التفاهم بالكلام سهلاً
والحق فيه تلفظ بلسان
إن الكلام لفي الفؤاد تجوُّز
والأشعري تصور بجان
ومدازه في كلمة وتنوعت
من أحرف قد ركبت للباني
ومرادنا حرف الهجاء هنا وذل
ل بالاشتراك على حروف معان
والصوت أصل للحروف هواء الح
مدده بحيث تصادم الجزنان

وَالْحَرْفُ صَوْتُ إِنْ يُخْصَّ بِحَيْرٍ
 لَكِنْ تُقَدَّرُهُ بِحَرْفٍ زَمَانٍ
 سَكَّنَهُ مَعَ هَمْزٍ لِتَسْبِيرِ مَخْرَجًا
 وَدَعَاؤُهُ حَرْفًا إِذْ لَهُ طَرَفَانِ
 وَنَعَّاسُ عِمْرَانَ مُحَمَّدٌ فَتَحُّهَا
 جَمْعًا وَصِفٌ قَدْ صَخَّ ذَا الْبَيْتَانِ
 وَلِذِي الْحُرُوفِ مَزِيَّةٌ إِذْ مَيَّرَتْ
 أَضْوَاتِنَا عَنْ سَائِرِ الْحَيَوَانِ
 وَبِهَا فَهَمُنَا شَرَعْنَا وَمُرَادَنَا
 وَلَقَدْ حَوَّاهَا الذُّكْرُ فِي الْإِيمَانِ
 فَالْحَلْقُ أَوْلُهُ لِهُمَزَتِهِ وَهِيَ
 وَبِوَسْطِهِ عَيْنٌ وَحَاءٌ وَذَانِ
 أَعْجَمُهُمَا فِي آخِرٍ وَبِأُولِ الْـ
 حَنْكَ الْعَلِيِّ وَمَعَهُ بَدَأُ لِسَانِ
 قَافٌ وَكَافٌ بَعْدَهُمَا وَسَطَاهُمَا
 جِيمٌ وَشَيْنٌ ثُمَّ يَاءٌ بَيَانِ

وَالضَّادُ إِخْدَى حَافَتَيْهِ وَمَا يَلِي أَلْ
 أَضْرَاسَ وَالْيُسْرَى الْكَثِيرُ فَعَانِ
 وَاللَّامُ آخِرُهَا وَأَعْلَى ضَاحِكِ
 وَالرَّأْسُ مَعَ لِيثَةِ أَتَى الثُّرْنَانِ
 وَلِظَهْرِهِ [مَعَهَا] لِرَاءٍ فَاثْقَلُوا
 عَنْ سَيْبَوِيهِ وَعَنْ فَتَى كَيْسَانَ
 وَرَأْسِهِ يَزْوِي الثَّلَاثَةَ قُطْرُبُ
 وَالْجَزْمُ وَالْفِرَاءُ مُتَّبِعَانِ
 أَضَلُّ الثَّنَائِيَا الْعُلُوِّ مَعَهُ لِيَطَا وَذَا
 لِ تُمَّ تَا أَوْ وَسَطُهَا فِثْقَانِي
 وَالضَّادُ مَعَ سَيْنِ وَزَايِ سَفْلَنْ
 مَعَهُ وَأَطْرَافُ الْعُلَى تَرِيَانِ
 لِلظُّا وَذَالِ تُمَّ تَا مَعَهُ وَمَعُ
 هَا بَاطِنُ السُّفْلَى هُمَا الشُّفْتَانِ
 لَلْفَا وَتَيْنَهُمَا لِبَاءٌ أُطْبِقَا
 وَالْمِيمُ قَلٌّ وَلَيْسَ يَنْطَبِقَانِ

فِي وَارِهَا وَحُرُوفُ مَدُّ لَمْ تَصِخْ
 لَكِنَّهَا وَالصَّوْتُ مُفْتَرِقَانِ
 فَتَصَعَّدَتْ أَلِفٌ وَسُقِلَ يَأُوهَا
 وَالزَّوْءُ مُعْتَرِضٌ فَحُذِّ بُرْهَانِ
 وَبِالْآتِفِ نُونٌ أُخْفِيَتْ فَأُصُولُهَا
 عِشْرُونَ مَعَ تِسْعِ رَوَى الْمِضْرَانِ
 إِلَّا الْمُبَرَّدَ حَيْثُ قَدْ جَعَلَ الْأَلِفُ
 هَمْزًا لِمَا فِي بَدْيِهِ يَا ذَانِي
 وَبِذَا يَصِيرُ الْهَمْزُ هَاءً فَاغْتَبِرْ
 نَظْرِي وَبِالْإِنْدَالِ يَخْتَلِفَانِ
 وَمُضِيفُهُ لِلْحَلْقِ شَائِعٌ شُبُهَةٌ
 وَعَنِ الْخَلِيلِ امْتَنَعَهُ ذَا إِذْعَانِ
 وَفُرُوعُ هَاتِيكَ الْأُصُولِ تَنْشَأَتْ
 مَا بَيْنَ أَضْلِيهِمَا وَذِي قِسْمَانِ
 فَفَصِّحْهَا فِي الذَّكْرِ هَمْزَةٌ بَيْنَ بَيْنِ
 سِنْ وَصَادُهَا كَالرَّيِّ مَمْزُوجَانِ

وَكَذَلِكَ الْأَلِفُ الْمَمَالُ وَلَيْسَ ذَا
 كَالرَّوِ مَوْجُودًا لِذِي الْإِثْقَانِ
 وَالْتُونُ وَالْتُونُ فِي الْإِخْفَاءِ قَبْلَ
 لَ هُمَا كَذَلِكَ حَيْثُ يَنْتَقِلَانِ
 لَوْ صَحَّ لِأَنْشَعَبَتْ إِذَا وَارٍ وَيَا
 وَيَغْيِرُهُ الشُّنُّنُ الَّتِي فِي الشَّانِ
 كَالجِيمِ وَالْعَكْسُ الرَّذِيلُ وَقَافُهَا
 وَالجِيمُ مِثْلُ الْكَافِ مَمْرُوجَانِ
 وَالضَّادُ كَالظَّاءِ وَهِيَ كَالثَّاءِ الطَّا كَتَا
 وَالضَّادُ مِثْلُ السُّنِّنِ لَا تَبْيَانِ
 وَلِلْإِخْفَاءِ الدَّالُّ الَّتِي كَالثَّاءِ وَبَيْدِ
 مِنْ اثْنَيْنِ بَاقِيهَا لَدَى الْإِمْكَانِ

2.7.2. Sıfatlar

أَمَّا الصِّفَاتُ فَمُيِّزَةٌ مُتَشَارِكَةٌ
وَحَلَا بِهَا فِي السَّمْعِ مُخْتَلِفَانِ

İkinci bölümün devamı olup ikinci fasıldır. Sıfât, sıfat kelimesinin çoğulu olup sözlükte: Nitelik, vasıf, özellik, hal, durum gibi anlamlara gelmektedir.³⁶⁶

Sıfatın terim anlamı, vasfedilenin üzerinde bir manaya delalet eden lafızdır, kendisi yahut başkası dışarıdan olabilir, ilki harfin lafzına bağlıdır. Bu tanım genel bir tanımdır, burada kastedilen, sıfatların dışındaki terimlerin girmesine engel değildir; hareke, sükun, hazf, ispat ve dışındakiler gibi.

‘Kendisi yahut başkası olabilir’ cümlesindeki sözü, bölümün tercümesindeki ‘kullanımlı ve doğal sıfatın manasıdır.

Tabîi (doğal) sıfat: Harfin kendi zatından ayrılmaz. Cehr, şiddet ve isti'la gibi.

Kullanımlı sıfat ise: Harfin kendisinin dışında, uygulandığı yerde meydana gelmiştir. **Ziyâdelik, Vasl, Zevlekiyye ve Ismat** gibi. Yine mahreçlere nispet edilen sıfatlar gibi. **Halkiyye, Leheviyye, Şeceriyye, Şefeviyye** vb.

İbn. Ümmü Kâsım (ö. 749/1348) şöyle demiştir: “Bilin ki: harflerin sıfatları iki kısımdır: Zâtî ve izâfîdir. İlkinde tecvid talebesinin bilmesi gerekliliği vardır ki idğam konusunda anlatılmıştır. İkincisi ise: Harflerin mahreçlerine nispetidir, ya da onun yanındakilerine ya da onun yanındakilere benzeyene nispetidir, harfin lafzında bir tesiri yoktur.”³⁶⁷

³⁶⁶ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 1298.

³⁶⁷ İbn. Ümmü Kâsım, (thk. Cemal Seyyid Rıfâî), **el-Müfîd fi Şerhi Umdeti'l-Mecîd**, 2001, s. 64.

Ca'berî'nin sıfat için en öncelikli tanımı terim anlamıdır ki âlimlerden bir grup da onu takip etmiştir: "Harfin sıfatı; mahreçte hâsıl olduğunda harfe ârız olan bir keyfiyettir, bu şekilde birlikte olan harflerin bazısı bazısından ayrılır."³⁶⁸

Bu tarif Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından biraz daha geliştirilerek: "Harflerde vukû bulan seslere ait olan belirtilerdir; **cehri olarak, yumuşak, fısıldayarak, şiddetli vb.**"³⁶⁹

Ca'berî: "Sıfata gelince birbirine ortak edilerek ayrılmıştır ve duymada kulağa hoş gelir, iki şekilde muhtelifir."³⁷⁰ Sıfatlara gelince, onlar belirlenir. Bu sıfatlar aynı zamanda birtakım faydalar verir. Bu beytin konusu sıfatın faydalarını anlatmıştır:

- İlki: Mahreçteki ortak harflerin birisini diğerinden ayırmaktır.
- İkincisi: Mahreçteki iki ayrı harfi, işitenin işitmesinde güzel olmasıdır.

Bu mana *Kenzü'l-Meânî*'de "Sıfatların Faydaları" sözleriyle ifade edilmiştir. Çıkış yerleri ortak olan harfleri ayırmaktır. Çünkü bu ayırma olmazsa tarif anlaşılmaz. Mekkî'nin Mâzinî'den rivayetiyle: "Fısıldadığım (hems) ve açık (cehr) söylediğim zaman, damağı kaplayıp (itbâk) ve damağı açtığım (infitâh) zaman bir mahreçteki harflerin sesleri değişir."³⁷¹ Sonra da başka faydaları gramerciler ve dilbilimcileri zikretmiştir:

Sîbeveyh: "Gerçekten noktalı harfleri sana bu sıfatlarla nitelendirdim; idğamda güzel olanı ve caiz olanı, güzel olmayanı ve caiz olmayanı, dahası idğamda

³⁶⁸ Ahmed b. Mustafâ b. Halil Taşköprizâde, (thk. Muhammed Seyyid el-Emîn), **Şerhü Mukaddimeti'l-Cezerî**, Suudi Arabistan, 2001, s. 87.

³⁶⁹ Aliyyü'l-Kârî, (thk. Ahmet Şükrü), **el-Minehü'l-Fikriyye fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye**, üçüncü baskı, Suriye, 2012, 96.

³⁷⁰ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 43, beyit 1.

³⁷¹ Mekkî, **er-Riâye**, s. 143.

olduğu gibi ağırlıktan dolayı değiştirileni ve gizleneni de bilmen içindir. O da harekenin süsüdür.”³⁷²

Ca’berî’nin sanatıyla ilgili naklettiğimiz şey (sıfatlara ait iki faydanın zikredildiği husus) açıktır. Onun sanatı hakkında; *Hudûdu’l-İtkân*’da harflerin sıfatlara ait iki kısmı vardır. Bu anlayışın işareti de sıfatları kısımlandırmada o iki faydayı zayıf ve kuvvetli diye sıfatlara atfetmiş olmasıdır. Bundan dolayı İbn. Ümmü Kâsım iki fayda ve iki kısmı bir araya getirerek şöyle demiştir: “Sıfatların kısımlandırılmasında, ayıran ve güzelleştiren, kuvvetli ve zayıf olandır. Bundan sonra şöyle demiştir:

İşte bu, sıfatların iki faydasından biridir. O da mahreçteki ortak harflerin ayrılmasıdır, diğer faydası ise değişik mahreçlerdeki harflerin lafızlarının güzelleştirilmesidir.”³⁷³ Anlaşılan o ki, o da iki amaca birden ihtimaldir; birincisi, öğrenciye ait olan iki fayda vardır. İkincisi de, harflerin aralarındaki dağılımın iki kısım olmasıdır.

Ca’berî: “Bir oluşum (yaratılış) ki kendi kuvvetiyle kuvvetli oldu, zayıflığıyla da zayıf oldu. İkisi de mevcuttur veya birdir. Zıddın sınırının kendi sınırından zengin olması ve iki zıddın da tahsis edilmiş olmasıdır.”³⁷⁴

Bu beyit, Ebû Osman el-Mâzinî’den (ö. 249/863) Mekkî’nin nakletmiş olduğuna işaret eder ki: “Bu harfler, Allah’ın Âdemoğullarının seslerinin özüne yüklediği hikmetidir ki; insan, bu sıfatlarla hayvan sesleri cinsinden ayrılınsın. Çünkü hayvanların seslerindeki sıfat ve mahreçlerde değişiklik yoktur, bundan dolayı anlaşılmazlar.”³⁷⁵

³⁷² Ebû Bişr b. Kanber Sîbeveyh, (thk. Abdüsselem Muhammed Harun), *el-Kitâb Kitâb-ü Sîbeveyh*, İkinci baskı, Mektebetü Hancı, 1982, s. 436.

³⁷³ İbn. Ümmü Kâsım, *el-Müfîd fi Şerhi Umdeti’l-Mecîd*, ss. 52-53.

³⁷⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 43, beyitler 2-3.

³⁷⁵ Mekkî, *er-Riâye*, s. 143.

Ca'berî'nin şu sözü: “Kuvvetli harfle kuvvetlenir, zayıfla da zayıf olur.”³⁷⁶
Yani: Harf; kuvvetli sıfatla kuvvetlenir, zayıfıyla zayıflanır. Bunun manası da harflerin sıfatları iki kısma ayrılır:

1. Kuvvet sıfatı; kuvvetle sıfatlanan harf kuvvetli olur.
2. Zayıf sıfatı; zayıfla sıfatlanan harf zayıf olur.

Kuvvet sıfatının zayıf sıfatla beraber iki hali vardır:

Birincisi: Her ikisinin var olmasıdır. Yani, harflerin her birinde bu sıfatlar vardır. Cehr kuvvet sıfatıdır, zıddı olan hems ise zayıf sıfatıdır. İsti'lâ kuvvet sıfatıdır, zıddı ise et-teseffül, zayıf sıfatıdır. İkincisi: Her ikisinden birinin var olması, diğerinin de olmamasıdır. Bu; safir, tefeşşî, istitâle, kalkale gibi sıfatların kuvvetli olmasıdır. Onlar kuvvetli sıfattır, kendisinin bilinen harfleri vardır, onun karşıtı ismi ancak olumsuzluktur; mesela safir karşıtı safir olmayandır.

Ca'berî'nin şu sözü ise: “Zıddın sınırının, kendi sınırından zengin olması”³⁷⁷ yani; zıt sıfatlarda, iki zıt harften birinin diğer harfi sınırlamaya ihtiyacı yoktur. Mesela isti'lâ harflerine sınır koyduğün zaman onun dışındakiler teseffül harfleri olur. Bu Ca'berî'nin metodudur ki zıt sıfatlarda onu işleyeceğine işaretler. Bu da iki zıttan birinin söylenmesi diğerine kâfi gelecektir. Ca'berî, burada iki zıt sıfatı içeren harfin bir tane sıfatının söylenmesi durumunda diğerinin söylenmesine gerek olmadığını kastetmiştir. Örneğin, hems sıfatından bahsetmiş, fakat onun zıddı olan cehr sıfatından bahsetmemiştir.

Ca'berî'nin şu sözü ise; “iki zıt özelleştirildi”³⁷⁸ deniliyor ki: Kişinin filan bir işle ihtisas etmesidir. Bunun manası: Herhangi bir sıfatı, zıddı olmayan harflerden meydana getirmektir. Mesela: Hems harflerinde cehr harflerinin bulunma imkânı yoktur, zıtların tümü bu şekildedir. Sıfatların zıddı vardır ve iki zıt sıfat bir araya gelmez. Zıddı olmayan

³⁷⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 43, beyit 2.

³⁷⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 43, beyit 3.

³⁷⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 43, beyit 3.

sıfatlar da vardır; iki veya daha çok sıfatın bir araya gelmesi mümkündür. Bunların her biri; kuvvet sıfatıdır ki nitelendirdiğini kuvvetlendirir, zayıf sıfatıdır ki zayıf sıfatı da zayıflştırır. Bundan sonra bu itibarla harfler üç kısma ayrıldı:

1. Mutlak kuvvet, kendisinde kuvvet sıfatı toplanmıştır. O harfte kuvvetli sıfatların en kuvvetlisi vardır.

2. Mutlak zayıflık, kendisinde sadece zayıf sıfatların bulunmasıdır. O harfte en zayıf diye bir sıfat yoktur.

3. Bir yönden kuvvetli diğer yönden zayıftır. O harfte sıfatların toplanması iki türlü olup buradaki (toplanmadaki) denklik geneldir.

Kuvvetli: Cehr, şiddet, isti'lâ, itbâk, safir, tefeşî, istitâle, kalkale, nefh, tefhim, zuhur, cers (zil sesi), hetf (çağrı) ve sutm (sessizlik).

Zayıf: Hems, rihvet, tesseffül, infitâh, terkîk, hafâ.”³⁷⁹

Zayıf ve kuvvetli sıfatları bil ki, onunla Allah Azze ve Celle'nin kitabını güzelleştirmeyi, senin lafzın kuvvetlendirir. Zayıf sıfatlardan biri harfte olursa harfte zayıflık olur, harfte zayıf sıfatlar toplanırsa o harf en zayıf olur. Meselâ ها harfi ki onda; hems, rihvet, infitah ve hafâ sıfatlarının hepsi vardır. Bu sıfatlardan her biri harfte en zayıf sıfatlardandır, bundan dolayı ها harfi, bir kere vavla, bir kere de yâ (zayıf ve gizli oluşlarından dolayı) ile oluşmuştur. Mesela رَمَا هُوَ , عَصَا هُوَ , بِي هُوَ , فِي هُوَ.³⁸⁰

Mekkî: “Aynı şekilde kuvvetli sıfatlar, herhangi biri kuvvetli harfte olursa bu kendisi için daha kuvvetli olur. Örneğin; Tâ harfinin içerisinde cehr, şiddet, itbak ve isti'lânın olması gibi. Sad harfi de aynı şekildedir; içerisinde safir, itbak ve isti'lanın olması gibi. Sad harfinde kuvvet açısından cehr ve şiddet olmadığından dolayı 'tâ' harfinden daha zayıftır. 'Dad' ise sad harfinden daha da kuvvetlidir; çünkü dad

³⁷⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 358.

³⁸⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, ss. 358-359.

harfinde cehr ile beraber itbak, isti'la, istitâle sıfatları da vardır ki dad harfindeki cehr, sad harfindeki safirden daha da kuvvetlidir. Bunu böyle bilesin.”³⁸¹

Daha sonra Ca'berî, sıfatlara başlamıştır. Müellif bazı sıfatların zıddını zikretmemiştir. Biz diğer eserler ışığında bahsetmediği sıfatları da ele alacağız:

Ca'berî: "Hems beytindeki harfler; شَخْصُكَ فَاسْتَحْتَهُ yani onunla nefes aktı, sekiz harf ise şiddet için: أَطَقْتُ جَذْبَكَ yani sesin hapsolması. لَمْ وَوَعْنَا beyniyye harfleridir ki, bu da iki gruptur. ص, ض, ط, ظ harfleri itbak harfleridir ki dilin üst damağa mutabık olmasıdır.”³⁸² Burada hems, şiddet ve itbak sıfatlarını söyleyip harflerini verirken zıtlarından bahsetmemiştir.

2.7.2.1. Hems

Şu sözü "شَخْصُكَ فَاسْتَحْتَهُ" yani hems harfleri bu cümlede toplanmıştır. Elif harfi hariçtir. Hems'in sözlükteki manası: Mırıldanma, fısıltı gibi manalara delalet eder.³⁸³ Allah'ü Teâla şöyle buyurdu: "Rahman'a karşı sesler kısılmıştır. Fısıltıdan başka bir şey işitemezsin.”³⁸⁴ Ayağın yere basma sesinden daha gizlidir.

Hems harflerinin on tane olduğunu yukarıdakinden farklı olarak değişik kalıplarla³⁸⁵ ifade edilmiştir. Harflerin tek tek ifade edilişi ise: خ, ث, ت, ق, س, ف, ش, ح, ص, ه.

Terim manası, kendi yerinde itimadı zayıflatan harftir, taa ki nefesle beraber akar. Eğer bu hems sıfatı, cehr sıfatı gibi yapılmak istenirse ona güç yetmez.

³⁸¹ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 119-120.

³⁸² Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 43, beyitler 4-6.

³⁸³ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 1252.

³⁸⁴ **Taha**, 108.

³⁸⁵ eş-Şâtıbî, **Hırzû'l-Emânî**, s. 92, beyit, 1153; Mekkî, **er-Riâye**, s. 116.

2.7.2.2. Cehr

Hemsin zıttı cehrdir. Cehr; bir şeyi ilan etmeye, açığa vurmaya, yükseltmeye delalet eder. Şöyle dersin: Açıkça söyledim. Lugatta bir şeyi ilan etmek ve sesin yükseltilmesidir.³⁸⁶

Terimde ise cehr sıfatını Sîbeveyh şöyle tanımlamıştır: “Kendi yerinde dayanağı doldurulmuştur ve nefesin akmasına engel olmakla beraber ki ona itimadı bozulsun ve ses aksın.”³⁸⁷

Üzerindeki mahrece itimadının kuvvetli olduğu için telaffuz anında nefesi hapsetmektir.

Cehr harfi için muhadese ve ses uzmanlarının seçmiş oldukları tanım şöyledir: “Konuşma anında sesleri titreten ve sarsan şeydir.”³⁸⁸

Ca’berî, “Hems harflerinin dışındaki on dokuz harfin cehr harfi olduğunu söyler ki bunlar: ظ, ل, ق, ی, د, ب, ط, ع, م, ر, ز, ض, ا, و, ء, ذ, ن, غ, ج.³⁸⁹ harfleridir.

2.7.2.3. Şiddet

Caberî; “وَشَدِيدَةٌ لِئَمَانٍ بِأَطْفَتُ جَدْبِكَ”³⁹⁰ sözüyle şiddet harflerinin sekiz tane olduğunu belirtip şu beyitte toplamıştır: “اطقت جدبك”.

Sîbeveyh (ö. 180/796): Harflerde şiddet sıfatı vardır ki o sıfat, sesin akmasına engel olur. O harfler: ج, ط, ت, د, ب, ء, ق, ك, ح, ط, ت, د, ب, ء, ق, ك, ح, ط, ت, د, ب, ء, ق, ك, ح, ط, ت, د, ب, ء, ق, ك, ح, ط, ت, د, ب, ء, ق, ك, ح, ط, ت, د, ب, ء, ق, ك, ح, ط, ت, د, Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 362.

³⁸⁶ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 185.

³⁸⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 434.

³⁸⁸ Ğanım Kaddûrî, *ed-Dirâsetü’s-Savtiyye İnde Ulemâi’t-Tecvîd*, ss. 110, 204.

³⁸⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 362.

³⁹⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 43, beyitler 4-5.

³⁹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 434.

sesi hapsetmektir.³⁹² Âlimler bu sekiz harfî değişik kalıplarla ifade etmişlerdir ki bunlar:

Şatıbi: “اجدت كقطب”³⁹³

Dânî, Mekkî, İbn. Hâcib: “اجدك قطبت”³⁹⁴

Ancak Mekkî, ğunneyi şiddetli harflerden saymıştır ve demiştir ki: “Ğunne, lisanın kendisinde bir etkisi olmayan şiddetli cehrî harftir. Hayşûm (geniz boşluğu), ğunnenin çıktığı yerdir ki boğazın en üstündeki boşluktur ve ğunne harfinin çıktığı yerdir.”³⁹⁵

Kaddûri el-Hamed: “Yukarıdaki tarif, tecvid ve Arap âlimlerinin, nun harfini orta bir harf olarak itibar etmelerini bozuyor. Ğunne, nun harfine tâbîdir, demişlerdir.”³⁹⁶ Mekkî, ‘ث’ harfini şiddetli harflerden saymıştır.³⁹⁷ Nitekim şiddet sıfatında ‘م’ harfini ‘ب’ harfinin kardeşi saydığı gibi.³⁹⁸

2.7.2.4. Beyniyye

Ca’berî: “عَمْرُ لَمْ يَرَوْ عَنَا قَالَ طَاءَفَتَانِ بَيْنِيَّةٌ”³⁹⁹ beytinde, şiddet ve rihvet arasındaki beyniye sıfatını taşıyan harfleri zikrederek, ayrıca عمر نل ve لم يرو عنا kalıplarındaki harflerin beyniye harfleri olmaları hususunda, âlimler arasında iki grubun olduğunu söyler. Beyniye’nin tarifi; o sıfatla beraber sesin bir kısmı akıyor,

³⁹² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 362.

³⁹³ eş-Şatıbi, **el-Hırzû’l-Emânî**, s. 92, beyit 1153.

³⁹⁴ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 105; Mekkî, **er-Riâye**, s. 117.

³⁹⁵ Mekkî, **er-Riâye**, s. 24.

³⁹⁶ Ğanim Kaddûrî, **ed-Dirâsetü’s-Savtiyye İnde Ulemâi’t-Tecvîd**, s. 267.

³⁹⁷ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 223- 227.

³⁹⁸ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 229-232.

³⁹⁹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 43, beyit 5.

bir kısmı da hapsoluyor veya harfin sesi, o sıfatla beraber zayıf olarak akıyor, demiştir. İki şeyin arasında olandır.⁴⁰⁰

Ca'berî, burada beyniye harflerinin sayılmasında iki ayrı görüşün olduğunu ifade ediyor. O iki görüşü, diğer iki görüşle değerlendiriyor. "Beyniye: Bazen şiddet, bazen rihvet olarak topladığım, Rummâniye (ö. 516/1122)'ye muvafık olarak ki o, نل عمر 'deki gibi beştir."⁴⁰¹

Yukarıda zikredilen iki görüşün dışında olanlara⁴⁰² ve İbn. Hâcib'e göre beyniye harfleri sekizdir. Bu da Sîbeveyh'in sözünde net olarak açıklanmıştır;⁴⁰³ o âlimler; beyniyye, لَمْ يَرَوْ عَنَا، لَمْ وَو عَنَا، لَمْ وَو عَنَا demişlerdir. Mekkî, نُولِي عَوُ، demiş ve elif harfini katmamıştır.⁴⁰⁴ Dâni, لَمْ نُرْعُ demiştir ki⁴⁰⁵ bu doğru değildir. Çünkü şiddet harfleri sekiz, rihvet harfleri on üç, beyniye harfleri beş sayılır. Böyle olunca Dâni, vav, yâ ve elif harflerini saymamıştır. Bundan dolayı doğru değildir.

Rummâni ve onunla beraber olanlar, İbn. Hâcib ve onunla beraber olanlar, Mekkî'den sonra Dâni'ye nispet edilen görüş, dördüncü görüştür. Dâni; vav, yâ ve elif harflerinin şiddet harflerinden olmadığını düşünüyor ki, şiddet harfleri sesin akmasını engeller. Bunları rihvet harflerinden saymamıştır ki, orada ses akıyor. Ayrıca beyniye harflerinden de saymamıştır. İşte bundan dolayı Ca'berî, onun tasnifini doğru bulmamıştır.

Kaddûrî el-Hamed, Dâni'nin görüşünü seçti ve orada bir açıklama yaptı; Zevâib (eriyen) harfleri tercih etti. Zira o harfler üç med harfidir ki, bazen bu harfler

⁴⁰⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 363.

⁴⁰¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 364.

⁴⁰² Ebü'l-Feth Osman İbn. Cinnî, (thk. Hasan Hendâvî), **Sirru Sanâti'l-İ'râb**, c. 1, s.75.

⁴⁰³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c. 4, s. 435.

⁴⁰⁴ Mekkî, **er-Riâye**, s. 119.

⁴⁰⁵ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 106.

câmid harflerin hepsine mukâbil olarak zâtları ile kâimdirler ve bazen de rihvet harflerinden olduğu halde med harfleri değillerdir.⁴⁰⁶

Ca'berî, beyniye harflerinin yerleri ve sayılarıyla ilgili *Ukûdü'l-Cümân*'da bir açıklama yapmamıştır. *Kenzü'l-Meânî*'de yukarıdaki dört görüşün sonuncusuna cevap vermiştir.

Ca'berî'nin beyniye harflerindeki görüşü beştir. Çünkü O, *Kenzü'l-Meânî*'nin son kısmında 'sıfatları harflere dağıtma başlığı' diye bir başlık atmış ve orada elif ile vav harflerine rihvet sıfatını vermiştir. Yâ harfine verilecek olan hükmü kaçırmış ve yâ harfine rihvet, şiddet ve beyniye sıfatlarını vermemiştir. Bu da açık bir şekilde unutkanlıktır. Yâ harfi de vav ile elifin kardeşidir.

2.7.2.5. Rihvet

Şiddet ile beyniye sıfatlarının zıddı rihvet sıfatıdır. Rihvet, lugatta yumuşaklıktır.⁴⁰⁷ İstilahta rihvet, sesin mahrece itimadı zayıf olmasından dolayı, lafzıyla beraber akmasıdır. Mekkî: "Rihvet harfinin manası; telaffuz anında mahrecinde kendine itimadın zayıf olduğu bir harftir. Kendisi ile beraber ses akar."⁴⁰⁸

Âlimler şiddet harflerinin sekiz sayısı üzerine icmâ etmişlerdir. Beyniye harflerinde ise ihtilaf etmişlerdir. Buna binâen rihvet harfinin sayılarında da ihtilaf etmişlerdir. Rihvet harfleri; Sîbeveyh, İbn. Cinnî, Mekkî, Dâni, Ebü'l-Alâ ve bir topluluğa göre on üçtür.⁴⁰⁹

Ebû Şâme'nin Rummânî'den naklettiği görüşte, İbn. Fehhâm, Şâtıbî, İbnü'l-Cezeri ve cumhûru müteahhirûna göre rihvet harfleri on altıdır. Elif, vav ve yâ

⁴⁰⁶ Ganim Kaddûrî, *ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd*, ss. 221-223.

⁴⁰⁷ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 460.

⁴⁰⁸ Mekkî, *er-Riâye*, s. 119.

⁴⁰⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 434; Mekkî, *er-Riâye*, s. 119; Dâni, *et-Tahtîd*, s. 106.

harflerini eklemişlerdir.⁴¹⁰ Mekkî ve İbn. Tahhân'a göre on beştir. Onlar da elifi saymamışlardır.

2.7.2.6. İtbâk

Ca'berî: "صَادُّ وَطَا وَ إِنِ اعْجَمًا لِاطْبَاقٍ"⁴¹¹ ifadesi ile ص,ض,ط,ظ harflerinin itbâk harfleri olduğu ifade etmiştir. Lugatta, bir şeyin bir şeye mutâbık olması, kapatmak, örtmek gibi anlamlara gelir.⁴¹²

İstilah manası, sözlük manasından alınarak; dilin üst damağı kaplamasıdır. Ca'berî buna şu ifadesi ile işaret etmiştir: "طَا بِقَتَانٍ" yani, itbâkta dili üst çenenin damağına yapıştırmaktır. Ayrıca yukarıdaki tanımla beraber itbâk, telaffuz anında dilin üst çeneyi kaplaması olup, bu da en mübâlağalı olandır.

Mekkî: "Bunlara itbâk harfleri adı verildi. Çünkü dilin bir kısmının, bu harfleri telaffuz anında çenenin üst tarafına havayla beraber olan bir mutabıklığıdır. Ayrıca ağızda; yükseklik olmakla beraber o harfleri telaffuz anında dil ile üst çene arasında havayı sınırlamaktır."⁴¹³

İtbâk harfleri; harflerin bazısını bazısından ayırmada önemli bir noktadır. Bu önemi Sîbeveyh (ö. 180/796): "Bu dört harfin dilde iki yeri vardır. Bu iki yer, sesin sınırlanmasıyla açıklandı. Eğer itbak sıfatı olmasaydı 'tâ' harfi 'del' harfine, 'sad' harfi 'sin' harfine, 'zâ' harfi 'zel' harfine dönüşüp, 'dad' harfi de telaffuzda olmamış olurdu. Çünkü 'dat' harfinin damaktan başka yeri yoktur."⁴¹⁴

⁴¹⁰ Şâtıbî, **Hırzû'l-Emânî**, s. 92, beyit 1154, İbnü'l-Cezeri, **en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr**, c. 3, s. 536; Muhammed Ebî Bekr el-Mer'âşî, (thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed), **Cühdü'l-Mukill**, ikinci baskı, Ürdün, 2008, s. 143.

⁴¹¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 43, beyit 6.

⁴¹² Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 717.

⁴¹³ Mekkî, **er-Riâye**, s. 122.

⁴¹⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c. 4, s. 436; Mekkî, **er-Riâye**, ss. 220-221.

Ca'berî: "Yukarıdaki beyitte ifade edilen itbak harflerinin, âlimler arasında ihtilaf olmaksızın kalın okunmasını ifade etmiştir."⁴¹⁵

2.7.2.7. İnfîâtâh

İtbâk sıfatının zıddı infitâhtır. Açmak anlamına gelir. Lugatta, ayırmaktır.⁴¹⁶ İstılahta; dilin üst kısmını ve üst çeneyi alt çeneden ayırmaktır. İnfıtah sıfatının harfleri itbak sıfatının dışında kalan harflerdir.

2.7.2.8 Tefhim

Tefhim, lugatta tazim anlamına gelir.⁴¹⁷ İstılahta; harfî şişirmektir, taa ki ses ile ağız doluyor.⁴¹⁸ Ca'berî, bunu 'tağliz' ve 'ishân' kelimeleri ile kullanmıştır.

Ca'berî: "وَ مَكِّيٌّ تَمَامُ الْعُلُوِّ بِالْإِتِّخَانِ مَفْتُوحَةً مَعَ ضَمِّ قَافٍ"⁴¹⁹ ibaresinde, Mekkî; dört itbak harfinden sonra isti'lâ harflerini tamamlamış olan harfler ki onlar; ğayn, hâ ve kaf harfleridir. Bunların üstün hareke almaları halinde ve kaf harfinin de damme halinde kalın olduğunu söyler.⁴²⁰ Ca'berî'nin kastettiğini Mekkî, harfleri hece hece söylerken anlatmıştır. Bunları ist'ilâ sıfatını veya tefhim harflerini anlatırken dememiştir.

Mekkî; Hâ harfini anlatırken, okuyucuya bu harften sonra elif gelirse kalın okuması gerektiğini ifade etmiştir. Ğayn harfinde de durum böyledir. Kaf harfini, kendisinden sonra elif gelmesi halinde daha mübalağalı kalın okunması gerektiğini

⁴¹⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyit 7.

⁴¹⁶ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 872.

⁴¹⁷ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 880.

⁴¹⁸ Ebi'l-Esbeğî's-Sümâtî İbn. Tahhân, (Hâtim Sâlih ed-Dâmin), *el-Enbâ fî Usûli'l-Edâ*, birinci baskı, Mektebetü's-Sahâbe, 2007, s. 39.

⁴¹⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyit 7.

⁴²⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyit 8.

söylemiştir. Böylece bu harfi özellikle üstün veya damme olduğunda kalın okunmasını belirtmiştir.⁴²¹

Buradan anlaşılıyor ki Mekkî; Hâ ile ğayn harflerinin kalın okunmalarını, kendilerinden sonra elif gelmesine ve haliyle meftuh olmasına bağlamıştır. Kaf harfinde ise, kalınlığı elife bağlamıştır. Kaf harfinin fethası, elifli veya elifsiz olabilir. Ayrıca kaf harfinin kalın okunmasını dammeye de bağlamıştır.

Anlaşılamayan da şudur ki Mekkî, bu üç harfi tefhim harflerini sayarken anlatmamıştır. Ama sıfatların sayılarını ifade ederken yirmidir, demiştir. Tefhim harfleri ki zikredilen itbak harfleridir. Bu itbak harflerinin kalın okunması, birçok sözde vardır. Mesela, râ, lâ, elif gibi.⁴²² Mekkî; ra, lam ve elif harflerini zikretti ki bunlar istifâledir. Halbuki zikri daha önemli olmakla beraber ğayn, hâ, kaf harflerini söylemedi, çünkü bu harfler isti'lâdır.⁴²³

2.7.2.9. Terkîk

Tefhimin zıddı terkiktir. Lugatta incelik demektir.⁴²⁴ İstilahta; sesi aşağı indirmektir, taa ki o ses ağızı doldurmuyor ve kapatmıyor. Ca'berî bu konuyu ileride '*Terkik ve Tefhim Babı*' başlığında ele alacaktır.⁴²⁵

2.7.2.10. İsti'lâ

Ca'berî, burada isti'lâ sıfatından bahsetmiştir. "Sonra, isti'la için dilin üst damağa doğru yükselmesidir. Kaf, hâ ve ğayn harfleri, itbak harfleriyle beraber

⁴²¹ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 168, 169, 171.

⁴²² Mekkî, **er-Riâye**, ss. 128-129

⁴²³ İbnü'l-Cezerî, (thk. Ğânim Kaddûrî), **et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd**, birinci baskı, Müessesetü'r-Risâle, 2001, ss. 104,127.

⁴²⁴ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 491.

⁴²⁵ Bkz. Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, ss. 65-66.

isti'la için toplandı.⁴²⁶ İsti'lâ lugatta, bir şeyin yüce olması, yüksekliktir.⁴²⁷ İstilahta; telaffuz anında dili üst damağa yükseltmektir.

Mer'âşî, isti'lâda ölçüden bahsetmiştir: “Telaffuz anında çenenin üst tarafına dilin en uzak tarafını (arkasını) yükseltmektir.”⁴²⁸

Dolayısıyla Ca'berî, itbak harflerine 'kaf, hâ ve ğayn' harflerini de ekleyerek isti'lâ harflerinin sayısını yedi olarak belirtmiştir.⁴²⁹

Kalıpları şu şekildedir:

Şâtıbî: “قظ خص ضغط”⁴³⁰

Dânî: “ضغظ خص قظ”⁴³¹

2.7.2.11. İstifâl

İsti'lâ sıfatının zıddı istifaldır. Ca'berî, Sîbeveyh'e uyararak ona tesseffül adını vermiştir.⁴³² Bazıları bu tesseffül kelimesini inhifad adıyla tanımlamıştır.⁴³³ İnhişad, yükselmenin zıddıdır.

Telaffuz anında dili alt çeneye indirmektir. Zira bu harflerin sayısı yirmi ikidir. İsti'la sıfatının dışındaki harfler istifal harfleridir.

⁴²⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyitler 8-9.

⁴²⁷ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 810.

⁴²⁸ Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukill*, s. 151.

⁴²⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyitler 8-9.

⁴³⁰ eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî*, s. 93, beyit 1155.

⁴³¹ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 106.

⁴³² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 130.

⁴³³ Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 90; Hemedânî, *Temhîd*, s. 281.

2.7.2.12. Kalkale

Ca'berî, kalkale harflerinden bahsederek onları **كُتِبُ كُ** kelimesinde toplamıştır. Harfin sesini çalkalayarak duruşunu yapmaktır. Vakf halinde onların en kuvvetlisi kaf harfidir,⁴³⁴ demiştir. Dâni: “Duruş anında sesi çarpaktır.”⁴³⁵ Mekkî: “Harfin üzerine kalkalesiz vakf olmaz.”⁴³⁶

Kalkale harflerinin beş tane olduğunu Ca'berî yukarıdaki kalıpta bahsetmişti. Dâni ve Mekkî: **كُ** kalıbıyla ifade etmişlerdir.⁴³⁷

Ca'berî: Kalkale harflerinin en kuvvetlisi kaf harfidir, demiştir. Ebü'l-Hasan es-Sehâvî (ö. 643): “Bunun için kalkalede kaf asıldır.”⁴³⁸

Meşhur olan tecvid ve lügat kitaplarında kalkale, zıddı olmayan sıfatlardandır.

2.7.2.13. İstikrar

Ca'berî de kalkaleye ait bir zıt sıfat bulup, onun da ‘istikrar sıfatı’ olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁹ Yani kalkale harflerinin dışındaki harflere bu ismi vermiştir. Öyleyse Ca'berî'ye göre on üçüncü sıfat ‘istikrar sıfatı’ olup, onun harfleri, beş harf olan kalkale harflerinin dışındaki harflerdir.

⁴³⁴ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 44, beyit 10.

⁴³⁵ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 109.

⁴³⁶ Mekkî, **er-Riâye**, s. 124.

⁴³⁷ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 109; Mekkî, **er-Riâye**, s. 124.

⁴³⁸ Alemüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sehâvî, (thk. Muhammed İdris Zâhirî), **Kitâbü Fethü'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd**, Mektebetü'r-Raşîd, s. 1360.

⁴³⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 380.

Hasan İbn. Şücâ et-Tevnî de kalkale sıfatının zıddının sükun olduğunu söylemiştir. Ona göre: “Kalkalenin zıddı sükundur, sakin harfler de kalkalenin dışındaki harflerdir.”⁴⁴⁰

2.7.2.14. Nefh

Ca’berî: “Nefh, kalkalede var olan baskı olmaksızın duruş halindeki bir durumdur.”⁴⁴¹ Harflere hakkını vermede gayret gösteren kişi için bu sıfat vardır. Nefh lugatta, üfleme, şişirme gibi manalara gelir.⁴⁴² Harfî telaffuz anında ağızdan nefes çıktığı zaman harf istirahatı kavuşmuş olur. Vakfa harfe katılan sestir. Harfe benzesin diye duruş anında çıkarılan sestir. Onun harfleri de şunlardır: ض, ظ, ذ, ز.

Nefh sıfatını Sîbeveyh, kalkaleden sonra zikretmiştir: “O harfte durduğun zaman, o duruşla beraber o harfte baskı olmadan nefhe benzeyen bir ses çıkar. Onlar, ض, ظ, ذ, ز dır. Çünkü bu harflerde ilk sesin çıkmasıyla beraber diğeri rahatlar ve nefhe benzeyen bir ses çıkar. Bazı Araplar bu harflerde şiddetli ses yaparlar ki, sanki harekeyi atmışlardır. ‘Dad’ harfinde edras dişleri arasında bir yer vardır.”⁴⁴³

Nefh sıfatının zıddı yoktur. Diğer yirmi beş harfte bu sıfatlar yoktur.

2.7.2.15. Safır

Ca’berî, “Safır harfleri her zaman ص, س, ز harfleridir.”⁴⁴⁴ Safır sıfatı, bu harflerin kendilerinde her zaman bulunan bir sıfattır. Safır sesi, ıslık sesi gibi bir sestir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Hasan İbn. Şücâ et-Tevnî, *el-Müfîd fi İlmi’t-Tecvîd*, s. 64; Ğanim Kaddûrî, *ed-Dirâsetü’s-Savtiyye İnde Ulemâi’t-Tecvîd*, s. 263.

⁴⁴¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 44, beyitler 10-11.

⁴⁴² Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 1194.

⁴⁴³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 4 s. 174; Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 93.

⁴⁴⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 44, beyit 11.

⁴⁴⁵ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 676.

Mekkî'ye göre safir harfleri; dilin ucu ile ön dişlerin arasından kuvvetli bir havayla beraber çıkar. Oradan açık bir ses duyulur.⁴⁴⁶

Bu da zıddı olmayan sıfatlardandır. Bundan dolayı yirmi altı harfin dışındaki harflerdir.

2.7.2.16. İstîtâle

Ca'berî, “ض harfinde istîtâle sıfatı vardır.”⁴⁴⁷ İstîtâle; uzatmak, çekmek, yükseklik gibi anlamlara gelir.⁴⁴⁸ Ca'berî: “İstîtâle dad harfidir. İstîtâlenin mahreci, sesi dilin ucundan arkaya doğru uzatılmasıdır. Tecvid âlimleri arasında istîtâle sıfatının dad harfine ait olduğu hakkında ittifak vardır. Ancak Sîbeveyh bu sıfatı şın harfi için de kullanmıştır.⁴⁴⁹ Ca'berî buna itiraz ederek, “o sıfatı vermek o harfin zatında onun var olduğunu göstermektir. Halbuki şın harfinde böyle bir şey yoktur, demiştir. Dad harfi Araplarda en zor söylenen harftir. Bunu da iki şekilde anlatmıştır:

- Mahreç açısından yeri en geniş olan bir harftir. Bundan dolayı telaffuzu zordur.
- Harfi çıkarırken sağ ve sol dişlerin biriyle çıkarılmış olmasından dolayı zordur.

Ca'berî'nin bu zorluğu aşmadaki tavsiyesi, iki taraftan birine yönlendirmesi şeklindedir. Bu harfi kolay söylemenin yolu; ona ait olan çıkış yerini mümkün kılarak ve ط harfinden ayıran sıfatı elde etmektir.”⁴⁵⁰

2.7.2.17. Kasr

İstîtâle sıfatının da zıddı yoktur. Fakat Ca'berî, ona ‘Kasr’ isminde bir zıt sıfat söyleyerek istitâle sıfatının dışındaki harflerin mahrecinin uzun olmamasını belirtmiştir.⁴⁵¹ Mer'âşî de bu görüşe katılmıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁶ Mekkî, **er-Riâye**, s. 212.

⁴⁴⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 44, beyit 12.

⁴⁴⁸ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 737.

⁴⁴⁹ Mekkî, **er-Riâye**, s. 244.

⁴⁵⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 383.

⁴⁵¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 384.

⁴⁵² Mer'âşî, **Cühdü'l-Mukill**, s. 161.

2.7.2.18. Tefeşşî

Ca'berî, “Ca harfi için tefeşşî sıfatı vardır.”⁴⁵³ Lugatta; yayılmak, çok olmak ve geniş olmak gibi anlamlara gelir. Terim olarak, harfi telaffuz anında sesi yaymaktır.⁴⁵⁴

Mekkî: “Tefeşşînin manası, telaffuz anında harfi yaymaktır. Çene ve dil arasında çıkan havayı yaymaktır.”⁴⁵⁵

Şın harfinin tefeşşî harfi olmasında âlimler ittifak ettikten sonra o harfin sınırlarında ihtilaf etmişlerdir. Bunun için Ca'berî: İşte bundan dolayı sen sadece şın harfini tefeşşî yap!⁴⁵⁶ demiştir.

Ca'berî: “Fe, se ve dad harflerinin yayılmasında iki yön vardır,”⁴⁵⁷ diyerek ihtilafa değinmiştir. O iki yön de, o harflerin yayılması veya yayılmamasıdır.

Ca'berî ve Dâni'ye göre tefeşşî harfi sadece şın harfidir.⁴⁵⁸ Mekkî, peltek se harfini ilave etmiştir.⁴⁵⁹ Mekkî, fe harfinin tefeşşî olduğunu açık olarak değil de hems ve rihvet sıfatlarını anlatırken, bu harfte tefeşşî sıfatının da olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁰

İbnü'l-Cezerî; bazılarının tefeşşî sıfatına fe ile dad harfini, bazılarının da; ra, sad, sin, yâ, se ve mim harflerini eklediğini söylemiştir.⁴⁶¹ Meşhur olan şu ki, tefeşşî şın harfinindir.

⁴⁵³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyit 12.

⁴⁵⁴ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 896.

⁴⁵⁵ Mekkî, *er-Riâye*, s. 135.

⁴⁵⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyit 12.

⁴⁵⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 44, beyit 13.

⁴⁵⁸ eş-Şâtübî, *Hırzû'l-Emânî*, s. 93, beyit 1156; Dâni, *et-Tahdîd*, s. 107.

⁴⁵⁹ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 134-135.

⁴⁶⁰ Mekkî, *er-Riâye*, s. 227.

⁴⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, c. 3, s. 543.

Mer'âşî: “Bir cümleyle: Yukarıda zikredilen harfler, havanın çıkışının yayılmasının çok olmasında ortaktırlar. Ancak bu yayılma şın harfinde daha çoktur. Onun için âlimler; şın harfine tefeşşi sıfatı verip, diğerlerine vermemişlerdir.”⁴⁶²

Tefeşşi sıfatının zıddı yoktur.

2.7.2.19. İnhiraf

Ca'berî; “ل ve ر harflerinde inhiraf sıfatları vardır.”⁴⁶³ İnhiraf, meylettirmek ve döndürmektir.⁴⁶⁴ Terim olarak; lam harfini dilin ucuna ve ra harfini dilin ucundan sırtına meyletmektir.

Mekkî: “İnhiraf harfleri lam ve ra olmak üzere ikidir. Onlara bu adın verilmesinin nedeni, mahreçlerinden başka bir tarafa dilin meyletmesidir.”⁴⁶⁵

İnhiraf sıfatının zıddı yoktur.

2.7.2.20. Tekrîr

“Ra harfinde tekrar sıfatı vardır. Onu tekrardan sakındır!”⁴⁶⁶ Tekrir, bir şeyi birkaç defa tekrar etmektir.⁴⁶⁷ Ca'berî: Tekrir; bir şeyi yenilemektir, o yenilemenin azı da bir kerede söylemektir. O harfin de tekrar sıfatını kabul etmesidir. Telaffuz anında sesin titremesidir. Ca'berî'nin, bu tarifinden anlaşılın, ra harfinin tekrarı kabul etmesidir. Nitekim tekrar yapılırken, fazla tekrardan sakındırmayı anlatmıştır: Bir şeyi bir şeyle vasıflandırmak, o şeyi bizzat işlemekten veya onda kuvvetin olmasından daha umumidir. O harfi tekrar etmek lahdır. Tekrir sıfatını harfte

⁴⁶² Mer'âşî, **Cühdü'l-Mukill**, s. 159.

⁴⁶³ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 44, beyit 13.

⁴⁶⁴ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 220.

⁴⁶⁵ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 131-132.

⁴⁶⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 44, beyit 14.

⁴⁶⁷ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 1009.

korumaktır, harfle söylemek değildir. Mesela, sihri bilmek gibidir ki, onu yapmaktan sakınmak için.⁴⁶⁸

Mekkî, harfteki tekrar sıfatının gizli söylenmesini ifade etmiştir. Ne zaman ki o sıfat açık yapılırsa, şeddeli bir harften birkaç harf yapılmış olur ve şeddesizden de iki harf yapılmış olur.⁴⁶⁹

Burada Mekkî tekrar sıfatının gizli olmasını onu terk etmek anlamında kullanmıyor. Açık yapılmasının zararlarını söylerken de açıkça onu yasaklamıyor.

Mer'âşî de bu konuda: “Tekrarı gizlemenin manası onu tamamen terk etmek değildir. Dil ucunun titremesini de tamamen terk etmek değildir. Böylece tekrar sıfatı tamamen terk edilmiş olmaz. Burada ses, dil ucunun titremesi ve harfin gizlenmesi arasında sınırlanıyor.”⁴⁷⁰ Bu konuda diğer âlimler de bunlara benzer izahlarda bulunmuşlardır. Bunlara binâen tekrar sıfatında tercih edilen tarif: Ra harfinin okunuşunda dilin ucunu titretmektir.

Tekrar sıfatının zıddı olan bir sıfat yoktur.

2.7.2.21. Hafî (Hafa)

Ca'berî, “Hafî harfler; he, elif, vav ve yâ olmak üzere dördtür.”⁴⁷¹ Lugatta örtmek, demektir.⁴⁷² Mer'âşî; terim olarak, “Harfin sesini gizlemektir,”⁴⁷³ demiştir.

Sîbeveyh: “Bu harfler, mahreçleri en gizli olan harflerdir. Onların mahreci geniş olmaz. Bunlar; elif, vav ve yâ'dır. He harfinden de bahsederek, bu harf

⁴⁶⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 390.

⁴⁶⁹ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 131, 196.

⁴⁷⁰ Mer'âşî, **Cühdü'l-Mukill**, ss. 157-158.

⁴⁷¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 44, beyit 14.

⁴⁷² Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 347.

⁴⁷³ Mer'âşî, **Cühdü'l-Mukill**, s. 161.

kendinden önceki kesra veya yâ harfi olursa meksur olur. Çünkü hâfi harftir.⁴⁷⁴ Bunlarla beraber ihfâ anındaki gizli nun harfini de eklemiştir.⁴⁷⁵

Ğânim Kaddûrî, hafî sıfatını duyumda ta'lil etmek sadece he harfinde olur. Dört harfe uygulanmış olan ta'lil ise, onların mahrecinin geniş olmasından dolayıdır. Ancak kef harfi için bu söylenmez, demiştir.⁴⁷⁶

2.7.2.22. Beyan

Hafâ sıfatının zıddı beyandır. Ca'berî, "Dört harfin dışında olan yirmi beş harftir"⁴⁷⁷ demiştir. Lugatta beyan, açık olmak demektir.⁴⁷⁸ Terim olarak, harfin sesinin açık olmasıdır.

2.7.2.23. İlet

Ca'berî, "iki illetli harf (vav ve yâ) ve kendisinde ihtilaf olan hemze"⁴⁷⁹ yani illetle vasıflanmış harflerdir ki onlar da; vav, yâ ve elifdir. Ayrıca üzerinde ihtilaf olmasına rağmen hemze de. İlet; lugatta hastalık demektir.⁴⁸⁰ İlet, lugatta harfin tabî konumunun değişmesidir. 'Eser' ve 'müessir' diye isimlendirilir. İstilahta: Onda öğrenilmiş bilginin değişmesiyle değişmesidir. Nahivcilere göre illet, irabı illetli olan harftir. Sarfçılara göre ise; illetli harflerin asıllarından birinin olmasıdır. Bundan dolayı sarfçılar; misal, ecvef, mangus vb. gibi bölümlere ayırmışlardır. Kurra bu iki terim üzerinedir.

⁴⁷⁴ Sibeveyh, **el-Kitâb**, c. 4, s. 436.

⁴⁷⁵ Sibeveyh, **el-Kitâb**, c. 4, s. 164.

⁴⁷⁶ Ğânim Kaddûrî, **ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd**, s. 280.

⁴⁷⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 396.

⁴⁷⁸ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 109.

⁴⁷⁹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 44, beytiler 14-15.

⁴⁸⁰ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 806.

Âlimler illetli harflerin sayısı hakkında ihtilaf ettiler. Ca'berî, bu ihtilafları şöyle özetledi: "Hemze, elif, vav ve yâ olmak üzere illet harfi dördtür."⁴⁸¹ Bazıları da he harfini ekledi.⁴⁸²

2.7.2.24. Sahîh

İllet sıfatının zıddı sahihtir. Lugatta manası, hastalığın gitmesidir.⁴⁸³ Bunun harfleri, illet harflerinin dışında olanlardır. Sahih, illetli olmayandır.

2.7.2.25. Med

Ca'berî: "Vav, yâ ve elif harfleri kendi cinslerinden olan hareketlerden sonra gelirse med olur."⁴⁸⁴ Med lugatta; uzatmak, çekmek, artırmak gibi anlamlara gelir.⁴⁸⁵ İstılahta, harfin sesinin zamanını uzatmaktır. Linde uzatma daha azdır. Kasırda ise hiç yoktur.

Ca'berî: "Med harflerine zevebân de!"⁴⁸⁶ demiştir. Med harflerine 'Zevâib' harfleri de denir. Zevâib kelimesi 'zevebân' kelimesinden türetilmiş olup câmid harflerin zıddı, yani eriyen harflerdir. Ca'berî bunu sıfat olarak kabul etmemiştir.

2.7.2.26. Lîn

Ca'berî: "Fethadan sonra vav ile yâ harfi sakin olursa lin olur."⁴⁸⁷ Lugatta sertliğin zıddı olan yumuşaklıktır.⁴⁸⁸ Lin, medden az olandır. Lin harfleri sakin olup kendilerinden önceki hareketin fetha olmaları halinde olur.

⁴⁸¹ Mekkî, *er-Riâye*, s. 128; Dâni, *et-Tahtîd*, s. 109; eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî*, s. 93, beyit 1158.

⁴⁸² Mekkî, *er-Riâye*, s. 128.

⁴⁸³ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 661.

⁴⁸⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit, 15.

⁴⁸⁵ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 1098.

⁴⁸⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit 17.

⁴⁸⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit 16.

⁴⁸⁸ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 1086.

Mekkî, bunlara bu ismin verilmesinin sebebi, telaffuz anında dildeki yumuşaklıktır, demiştir. Ancak bunların linde harekeleri değiştiği için elife ortaklıktan noksandırlar.⁴⁸⁹

2.7.2.27. Kasr

Ca'berî burada med ve lin için sadece tek bir zıt vardır demiştir ki, o da kasrdır.⁴⁹⁰ O halde 'Kasr' yirmi yedinci sıfattır.

2.7.2.28. Hâvî

Ca'berî: "Hâvî sıfatı; elifin kardeşleri olan vav ve yâ harflerinde olur. Ancak âlimlere göre vav ve yâ harflerindeki hâvî sıfatı azdır."⁴⁹¹ Bu sıfatta ağız boşluğunda sesin akmasıdır. Dâni'ye göre sadece elif harfidir.⁴⁹² Mekkî, hevâi harflerin med harfleri olduğunu söylemiştir.⁴⁹³

2.7.2.29. Tehayyuz

Hâvî sıfatının zıddı 'Tehayyüz' olup, bu da yirmi dokuzuncu sıfattır. Lugatta canlı olmak manasına gelir. İstılahtaki manası; lugattaki manaya dayanır. Sanki bu harfler belirli bir boşluğu kaplamıştır.

2.7.2.30. İmâle

Ca'berî: "İmâle harfi elif olup ve harekesi de mutlaka fethadır. Ra ve te'nis hâ'sında imâle gelmez."⁴⁹⁴ Manası bir şeyi bir şeye meylettirmektir. İstılahta, elif harfini yâ gibi ve fethayı kesra gibi okumaktır.⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Mekkî, **er-Riâye**, s. 126.

⁴⁹⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 399.

⁴⁹¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 45, beyitler, 16-17.

⁴⁹² Dâni, **et-Tahdîd**, s. 108.

⁴⁹³ Mekkî, **er-Riâye**, s. 126.

⁴⁹⁴ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 45, beyit 18.

⁴⁹⁵ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 1140.

Mekkî: “İmâle harfî; üç olup bunlar, elif, ra ve te’nis hâ’sıdır. İmâle sadece bunlarda olur. Ancak elif ve te’nis hâ’sındaki imâle, kendilerinden önce gelen harf ile olur. He ile olan imâle sadece vakıfta olur. Ra ve elif harflerindeki imâle, vakfta ve vaslda da olur.”⁴⁹⁶

2.7.2.31. İntisâb

İmâle’nin zıddı, ‘İntisâb’ sıfatıdır. Lugatta, doğru olmak, eşit olmak gibi anlamlara gelir.⁴⁹⁷ İntisâb: İmâle harfinin dışında olandır, o da yirmi sekizdir. Anlamı istikamettir.⁴⁹⁸

İntisâb, imâle babında adlandırılmış olan fethadır. O da meşhur bir terimdir.

2.7.2.32. İttisâl

Ca’berî: “Vav harfinde bitişme sıfatı vardır.”⁴⁹⁹ Yani, vav harfinin mahreci elif harfinin mahrecine bitişiktir. Dudakta lin ve hâviye sıfatları olduğu için.

Mekkî: “Muttasıl harf vavdır. Çünkü o, ağızdaki çıkış yeri olan hâvi sıfatına sahiptir. Lin sıfatı vardır ki, taa ki elifin mahrecine bitişir.”⁵⁰⁰ Kurtubî bu söze ilaveten: “Bundan dolayı cem-î vavından sonra elif yazılır,”⁵⁰¹ demiştir.

2.7.2.33. Ğunne

Ca’berî: “Nun ve mim harfinde ğunne sıfatı vardır.”⁵⁰² Ca’berî, “Ğunne: Hayşumdan çıkan bir sestir, diye tarif ederek bu da burun ileldir.”⁵⁰³ Dâni: “Mim ve nun harfleri lisani ağırlaştırıp ğunneye sevkederler.”⁵⁰⁴

⁴⁹⁶ Mekkî, *er-Riâye*, s. 129.

⁴⁹⁷ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 1176.

⁴⁹⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 403.

⁴⁹⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 45, beyit 19.

⁵⁰⁰ Mekkî, *er-Riâye*, s. 138.

⁵⁰¹ Kurtubî, *el-Mûdih*, ss. 95-96.

⁵⁰² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 45, beyit 19.

⁵⁰³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 45, beyit 20.

⁵⁰⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 106.

Ca'berî, "Bu harfler sakın olduklarında gunneyi kâmil yap! Ama harfleri açığa çıkarma!"⁵⁰⁵ Yani ğunnenin kâmil olması izharda değil, ihfadadır. Kurtubî: "Ğunne harfleri: Harekeli ve sakın olan nun ve mimdir."⁵⁰⁶

2.7.2.34. Ruc'ân

Ca'berî, "Mim harfinde 'ruc'ân' sıfatı vardır."⁵⁰⁷ Yani mim, ğunne ile genize çevrilmiştir.

Dânî: "Mim harfine 'Râci' demiş, çünkü onda ğunne olduğu için haysûma döner."⁵⁰⁸

Ca'berî mim harfini ruc'ân sıfatına tahsis etmeyi kabul etmedi. Bunun için "ğunne için nûn lazımdır,"⁵⁰⁹ demiştir. Eğer ğunneye isim verilecekse bu ismi hak eden nundur. Mekkî'nin görüşü de bu yöndedir.⁵¹⁰

Ca'berî 'ruc'ân' ile ilgili zıt bir sıfat zikretmemiştir.

2.7.2.35. Cers ve Mehtûf

Ca'berî, "Cers sıfatı için hemzeyi söyle!"⁵¹¹ Yani hemzenin şiddetli olarak net söylenmesidir. Lugatta çınlama, ses çıkarma gibi anlamlara gelir.⁵¹² İstılahta, telaffuz anında yüksek sesle söylenmesidir. Mekkî, bu görüşe katılıp bu sıfattan uzun bir şekilde bahsetmiştir. Ayrıca her harfte ses vardır, hemzede ise sesin olması ayrı bir meziyettir, demiştir.⁵¹³

⁵⁰⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyitle 19-20.

⁵⁰⁶ Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 97.

⁵⁰⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit 20.

⁵⁰⁸ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 109; Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 97.

⁵⁰⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit 20.

⁵¹⁰ Mekkî, *er-Riâye*, s. 138.

⁵¹¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit 21.

⁵¹² Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 153.

⁵¹³ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 133-134.

Kurtubî tam olarak maksadını söylemeden özetleyerek: “Cers sıfatının elif için olduğunu, vav için olmadığını söyleyerek; cers, elif sadece sakın olduğunda olur.”⁵¹⁴

Bu sıfatın zıddı yoktur. Bundan dolayı o iki sıfat (cers ve hetf) hemzeden başkasında yoktur.

Ca’berî, “Mehtûf”tür.”⁵¹⁵ Yani, bu sıfat az önce zikredilen hemzeye aittir. Buna hetf adı verilir. Şiddetli ses ve yüksek, titreyen ses anlamına gelir.⁵¹⁶

Mekkî: “Göğüsten çıktığı için bu isim verilmiştir. Şiddetli ses, demektir. Mehtûf, cers ile aynı sıfattır.”⁵¹⁷

Bu sıfatın zıddı yoktur.

2.7.2.36. Mehtût

Ca’berî, “He harfî gibi iki tane te harfî geldi.”⁵¹⁸ Yani, mehtût kelimesindeki he harfinden sonra iki te’li olan kelimededen oluşan bir sıfat daha vardır. O da ‘mehtût’ kelimesindeki sıfattır. Manası şiddetli basmak, kırmak vb.

Mehtût, hemze ve hâ’nın sıfatıdır. Hett sıfatı zayıftır. He harfinde hafif olduğu için zayıftır. Hemzede de (vav ve yâ harfine) hafifliğe meyli olduğu için zayıftır.⁵¹⁹

Bu sıfatın zıddı yoktur.

⁵¹⁴ Kurtubî, **el-Mûdih**, s. 96.

⁵¹⁵ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 45, beyit 21.

⁵¹⁶ Kadir Güneş, **el-Mu’cem**, s. 1231.

⁵¹⁷ Mekkî, **er-Riâye**, s. 139.

⁵¹⁸ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 45, beyit 21.

⁵¹⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 411.

2.7.2.37. Müşrabe

Ca'berî: “Sonra, Müşrabe ve Muhâleta sıfatlı harfler de vardır, bunlar iki gruptur.”⁵²⁰ Müşrabe; bir harfin, adeta diğer bir harfi içmesi gibi iç içe girdirilmesidir. Muhâleta; asli bir harfi fer'î bir harfe karıştırmaktır. Müşrabe ve muhâleta, aslî ve fer'î harflerde olur.

2.7.2.38. Sarâha

Bu sıfatın zıddı 'es-Sarâha'dır. “Sarîh: Harfin mahrecinin ve sıfatının şâibeden uzak olup, hâlis olması demektir.”⁵²¹

2.7.2.39. Zevâid (Zâid)

Ca'berî, “Bana zâid harfleri sordunuz. O, kelimeyi başka bir kelimeye katmak için eklenen harf değildir.”⁵²² Bu da aynı zamanda zâid harflerin “سالتمونيها” kelimesinde toplandığını ifade etmiştir. Ziyade olarak kelimeye eklenen harflerdir.

Zâid harfler aynı zamanda **müzebzebe** diye de isimlendirildi. Çünkü asıl ve zâid harfler arasında istikrara ihtimali vardır. Yani iki şey arasındaki tereddüttür. Mekkî, zâid harflerin sonunda, aynı zamanda bu harfler müzebzebe harfleridir, demiştir.⁵²³

2.7.2.40. Esâle

Zâid ve müzebzenin zıddı esâledir. Ca'berî; usûl, müzebzebe ve zâidin dışındaki on dokuz harftir. Esâle harfleri, kelimenin bir parçasıdır, demiştir. Mekkî bu harflerin sıfatlarından bahsetmeden önce onlara aslî harflerdir, demiştir.⁵²⁴

⁵²⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 45, beyit 22.

⁵²¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 413.

⁵²² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 46, beyit 23.

⁵²³ Mekkî, *er-Riâye*, s. 121.

⁵²⁴ Mekkî, *er-Riâye*, s. 121.

2.7.2.41. Noksan (Hazf)

Ca'berî, "أَبَا حَنِيفَةَ" harfleri, noksan harflerdir.⁵²⁵ Hazf diye isimlendirilip, bundan onların noksanlığı kastedilmiştir. Hazf, bir şeyde bir tarafını kesmektir.⁵²⁶ İstılahta, yerine başkasını koymaksızın harfin düşmesidir.

2.7.2.42. Sübût

Hazf sıfatının zıddı sübuttur. Harfin orada daim olmasıdır. Sabit harfler, hazf harflerinin dışındaki yirmi harftir.⁵²⁷

2.7.2.43. İbdâl

"İbdâl harfleri, "طَالَ يَوْمٌ أَنْجَدْتُهُ"⁵²⁸ Yani ibdâl harfleri bu terkiptedir. Manası bir şeyi, bir şeyle değiştirmektir.⁵²⁹ Sayısı hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Ca'berî, on iki harftir, ibdal her zaman değil gerektiğinde yapılır, demiştir.⁵³⁰ Mekkî de aynı yönde görüş belirtmiştir.⁵³¹

İbdâl harflerinin zıddı yoktur. Geriye kalan on yedi harfte ibdal olmaz.

2.7.2.44. Kalb

"Kalb; vav, yâ ve elif harflerindedir ve iki fırkadır."⁵³² Yani; kalb harflerinden birini diğerine değiştirmektir. İki fırkadan kastedilen, ibdâl ve hazftir. Bu da, bu iki terimin, sarfçılarla nahivciler arasında farklılıklar olduğuna işaretir.

⁵²⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 46, beyit 25.

⁵²⁶ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 213.

⁵²⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 417.

⁵²⁸ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 46, beyit 26.

⁵²⁹ Kadir Güneş, **el-Mu'cem**, s. 60.

⁵³⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 418.

⁵³¹ Mekkî, **er-Riâye**, s. 122.

⁵³² Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 46, beyit 26.

Ca'berî, ibdal ve hazf arasındaki farkı şöyle açıklamıştır: İbdâl; bir harfi diğer bir harfin yerine koymaktır, kalb ise; kalb harflerinden birini diğerine çevirmektir.

Ca'berî, kalb sıfatının zıddını belirtmemiştir.

2.7.2.45. Sutm (Ismat)

“Sutm, boğaz harflerinin dışında bir harfi sağlam yapmaktır.”⁵³³ Sağlam, tam ve muhkem olmak gibi anlamlara gelir. Yani harfi mahrecinden çıkarırken sağlam yapılmasıdır. Sîbeveyh, “Sutm kavramını, ilerde bahsi geçecek olan izlâk sıfatının zıddıdır,” demiştir.⁵³⁴

2.7.2.46. Halkiyye

Sutm sıfatının zıddı, halkiyye olup harfleri, sutm harflerinin dışında olan boğaz harfleridir. Bu da kırk altıncı sıfat olup halkiyye diye isimlendirilir. Çıkış yeri uzak olduğundan dolayı sesi muhkem olmamaktadır.

2.7.2.47. Zelekiyye (İzlak)

Ca'berî, “مَنْ لَبَّ فَوْ” harfleri izlâk harfleridir ve bunlar da iki taraftır.”⁵³⁵ İzlâk lugatta, bir şeyi keskin ve akıcı yapmaktır.⁵³⁶ Halîl b. Ahmed (ö.175/791)'e göre bu sıfat; mantıkta en hafif, sözde en çok ve esasta en güzel olandır.⁵³⁷ Âlimlerin çoğunluğuna göre, bu harflerin kolay olmasının sebebi, dil ve dudak kısmından çıkarılmalarıdır. Ca'berî'nin iki taraftan maksadı; dil ve dudaklardır, diyerek bu sıfatta bulunan harfleri mahreçlerine göre izah etmiştir.

⁵³³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 46, beyit 27.

⁵³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 7, s. 54.

⁵³⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 46, beyit 27.

⁵³⁶ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 429.

⁵³⁷ Mansur Muhammed b. el-Ezherî, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), *Tehzîbü'l-Lügat*, birinci baskı, Mektebetü'l-Hancı, 1967, c. 1, s. 50.

2.7.2.48. Musmete

“İzlâk sıfatının zıddı ısmattır.”⁵³⁸ Bunun harfleri izlâk sıfatının dışındaki yirmi üç harftir. Lugatta, susmak ve engel olmak gibi anlamlara gelir.⁵³⁹ Âlimler, bunun lugat anlamının delaletiyle terim anlamını açıklamaya çalışmışlardır. Bunlardan biri de Halîl’in sözüdür: “Musmete diye adlandırılmıştır. Çünkü bu harfler kelimenin tamamını kapsamamıştır. Arap keliminde sadece musmete harflerinden oluşan dört, beş harfli bir kelime bulunmaz.”⁵⁴⁰ Ahfeş de buna yakın bir görüş belirtmiştir. Mekkî, uzun bir kelimde tek başına oldukları zaman onun söylenmesine engel olan harflerdir. Harfleri çok olan kelimenin harfleri sadece ısmat harflerinden oluşamaz. Yani sadece bu harflerle uzun bir kelime yapılamaz, demiştir.⁵⁴¹ Ca’berî de bu yoruma uymuştur: “Üç harfin üzerindeki kelimeler sadece ısmat harfleriyle oluşmaz.”⁵⁴² İsmat harflerinin sayısında ihtilaf olup bazıları yirmi üç deyip, bazıları da illetli harfler ve hemzeyi çıkararak on dokuz harftir, demişlerdir. İletli harflerden hemze ve elif üzerinde değişik görüşler olmuştur. Bazısı hemzeyi illetli harf saymamış, bazıları da elifi illetli saymamıştır. Hemze ve elifi illetli harf saydığına, illetli harf dört oluyor. O zaman yirmi üç diyenlerin görüşü belirlenmiş oluyor.

2.7.2.48.1. Harflerin Lakapları

2.7.2.48.1.1. Zelekiyye

Ca’berî, “Zelekiyye (Zevlekiyye) sıfatı hem vavsız, hem de vavlı olarak zevlekiyye diye ismi yüce oldu.”⁵⁴³

Ca’berî, “Bilakis ‘Ayn’ kitabında, nun ve ra harflerinde, lam gibi iki görüş vardır.”⁵⁴⁴ Yani Halil b. Ahmed’e göre, zelekiyye harflerinin lakaplarını üç olarak

⁵³⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 46, beyit 28.

⁵³⁹ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 682.

⁵⁴⁰ el-Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğat*, c. 1, s. 42.

⁵⁴¹ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 135-136.

⁵⁴² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 46, beyit 28.

⁵⁴³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 46, beyit 29.

⁵⁴⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 46, beyit 29.

mutlak kılmada veya ondan başkasına bağlamamada lâm gibidir. Ca'berî ondan dolayı kırk dokuzuncu sıfattan 'zelkiyye' diye bahsetmiştir. Hece harflerine on tane lakabı dağıtma esnasında Halîl b. Ahmed'e (ö. 175/791) işaret ediyor: "Râ, lâm ve nûn zelekiyyedir; çünkü onun başlangıcı dilin ucudur. O da dilin ucunu sınırlamaktır."⁵⁴⁵

2.7.2.48.1.2. Leheviyye

"Gaf ve kef harfleri lehevi sıfatına aittir."⁵⁴⁶ Boğaz üzerinde çenede küçük dilin olduğu yer (lühât; kırmızı et). Mekkî, bu harflere çıkış yerlerine nispetle bu ismi vermiştir.⁵⁴⁷

2.7.2.48.1.3 Şeceriyye

"Cim, şin ve yâ harfleri şeceriyyedir."⁵⁴⁸ Mahreci, çene ortasıdır. Hemedânî de üç olduğunu ifade etmiş, Halîl ise yâ harfinin yerine dat harfini koymuştur. Mekkî, Halîl'in dat harfini şeceri harflerden saymasının nedenini, şin ve cim harflerinin yerinden çıkmasına bağlamıştır.⁵⁴⁹ Hüzeli ise; cim, şin, dat ve harekeli yâ olduğunu söylemiştir.

Ca'berî, "Cim ve şin harfleri birbirlerinin mahrecinden çıkabilirler, dat ise yâ harfinin mahrecinden çıkar."⁵⁵⁰ Bu sözyle iki görüşe işaret etmiş oldu.

2.7.2.48.1.4. Eseliyye

"Safir harfleri eseliyyedir."⁵⁵¹ Eseli, dil ucuna nispet edilen harflerdir. Halîl ve Hemedânî; eseli harflerin, sad, sin ve ze harflerinin olduğunu belirttikten sonra bu harflerin mahreçlerine binâen bu ismi vermişlerdir.⁵⁵²

⁵⁴⁵ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 424.

⁵⁴⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 46, beyit 30.

⁵⁴⁷ Mekkî, **er-Riâye**, s. 139.

⁵⁴⁸ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 46, beyit 30.

⁵⁴⁹ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 278.

⁵⁵⁰ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 47, beyit 31.

⁵⁵¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 47, beyit 31.

⁵⁵² Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 279.

2.7.2.48.1.5. Nit'iyye

“Ta, dâl ve te harfleri nit'iyyedir.”⁵⁵³ Ağız boşluğunda; dilin üst kısmının ucunun damağa temasıyla çıkar. Halîl, Mekkî, Hemedânî ve Hüzeli de aynı yönde görüş belirtmişlerdir.

2.7.2.48.1.6. Lisevîyye

“Zâ, zel ve se harfleri liseviyyedir.”⁵⁵⁴ Dil ucunun dişler arasına temasından dolayı bu isim verilmiştir. Bu sıfatta da âlimlerimiz aynı görüşte olup herhangi bir ihtilaf yoktur.

2.7.2.48.1.7. Şefehiyye (Şefeviyye)

“Mim, bâ ve fe harfleri, şefehiyye ve şefeviyyedir.”⁵⁵⁵ Müellif bu iki ismi Halîl'den almıştır. Bu isimlerin verilmesinin nedeni, ilgili olduğu harflerin dudaktan çıkmalarıdır. Bu konuda bazı âlimler vav harfini, med harfinin dışında dudak harflerinden saymamışlardır. Halîl, med harfi olsun veya olmasın, vav harfinin ağız boşluğundan çıktığını söylemiştir. Mekkî, bu lakapları Halîl'den nakletmiştir. Ancak Mekkî, onun görüşünde herhangi bir tasarrufta bulunmayıp, vav harfinin şefevî olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁶

Ca'berî, “fe ve mim harfleri dudağa aittir. Özellikle vav harfini düşürdüler.”⁵⁵⁷ Yani, fe harfi sadece alt dudaktan çıkar. Vav, meddin dışında iki dudağa has olmasıyla beraber; âlimler, onu dudak harfinden saymadılar. Burada Ca'berî, Halîl'in hilafına vav harfinin, med harfi oluşunun dışında dudak harfi olduğunu söylemiştir.

⁵⁵³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 47, beyitler 31-32.

⁵⁵⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 47, beyit 32.

⁵⁵⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 47, beyit 33.

⁵⁵⁶ Mekkî, *er-Riâye*, s. 235.

⁵⁵⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 47, beyitler 33-34.

2.7.2.48.1.8. Cevfiyye (Cevviyye)

“Med harfleri, cevfiyye ve cevviyedir. Bana uy!”⁵⁵⁸ Yani üç med harfi ya cevfiyyedir, ya da cevviyyedir. Bu isimler boşluğa nispet edilmektedir. İstilahta; ağız ve boğaz boşluğundan veya havasından çıkan harftir. Halîl b. Ahmed, Arap harflerinin yirmi beşine sahih, dördüne de hevâiyye demiştir.⁵⁵⁹ Kurtubî de Halîl’in görüşündedir. Mekkî, Halîl’e nispet edilmiş olan cevfiyye sıfatını med harflerine kasretmiştir. Onlar da elif, vav ve yâ’dır. Hemzeyi de cevfi harflerden saymıştır.⁵⁶⁰

Ca’berî, burada sıfatları harflere dağıtarak sıfatlar konusunu nihayete erdirmiştir. Şimdi harflerle ilgili bazı bilgiler verilecektir:

Ca’berî: “Tâ harfi, Araplara has kılınmıştır. Bununla beraber; Zâ, se, dat, gaf ve ayn harfleriyle de çoğaltmışlardır. Beni dinle! Sonra, acemlerin sözlerinin sadece başında hemze vardır.”⁵⁶¹ Burada metinde önce ‘ta’ harfinden bahsedilerek bir yanlışlık yapılmıştır. Nitekim aşağıda Mekkî’yi esas aldığımız göz önünde bulundurursak ‘za’ olması gerektiğini görürüz.

Hemze konusunda ise, Araplarda durum öyle değildir. Zira Arapların sözlerinin başında, ortasında ve sonunda hemze bulunur. “Araplarda acemlerin hilafına ha vardır. Sonra peltek se harfi de acemlerde yoktur. Rûmîlerde de yoktur. Süryânîlerde peltek zel harfi yoktur. Bütün dillerde ‘التنور’ kelimesi vardır.”⁵⁶² Yani, bu zikredilen kelimedeki bütün harfler, Araplarda ve acemlerde vardır.

Ca’berî, harflerin tahsisi bölümünde Mekkî gibi düşünmüştür. Mekkî: “Bil ki, meşhur yirmi dokuz harf, Arap ve acem lugatlarında ortak olarak kullanılmışlardır. Ancak ‘za’ harfi hariç, o araplara aittir. Denildi ki ha harfi de araplara aittir. Esmâî: Fars ve Rum dilinde peltek se harfi yoktur. Süryânîde de peltek zel harfi yoktur.

⁵⁵⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 47, beyit 34.

⁵⁵⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 435.

⁵⁶⁰ Bkz. Mekkî, *er-Riâye*, s. 142.

⁵⁶¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 47, beyitler 35-36.

⁵⁶² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 47, beyitler 36-38.

Böylece altı harfin çok kullanımı Araplara aittir. Bunlar: ع, ص, ض, ق, ط, ث harfleridir. 'التور'⁵⁶³ kelimesinde ise ittifak vardır.⁵⁶⁴

2.7.2.49 Özet ve Değerlendirme

Müellif bu bölümün başında sıfatın tanımını yaparak, kuvvetli zayıf şeklinde kısımlara ayırmıştır. Sonra sıfatları saymaya başladığında zıtlı sıfatların sadece bir tanesini söylemiştir. Örneğin hems sıfatına yer vermiş, fakat onun zıddı olan cehr sıfatını almamıştır. Biz cehr gibi sıfatları da konuya ilave ettik. Fakat birçok âlim her iki zıt sıfata da değinmiştir. Ayrıca Ca'berî, harflerin sıfatlarını oldukça geniş bir şekilde ele almıştır. Öyle ki tehayyuz, mehtut, imâle, ibdâl ve sarâha gibi pek çok kavramı sıfatlar konusunda incelemiştir. Ayrıca konunun son kısmında harflerin lakaplarını da sıfatlar konusunda ele almıştır. Biz de harflerin lakapları diye bir başlık altında onları zikrettik. Yine bazı sıfatlardan bahsederken onların harflerini bir kalıp içerisinde vermiştir. Bölümün sonunda Araplara has olan, olmayan, acemlerle ortak olan harflere temas etmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî kasidesinde; sıfatları tek tek anlatmamış, bazı uyarılarda bulunmuş. Mesela kalkaleye hemze katılmamasını söylemiştir. Yâ ve lam harfinin inceliğine dikkat çekmiştir.

-Mekkî *Riâye*'de, harflerin sıfatları ve lakapları diye bir bab açmış, sıfatları otuz dört tane, harflerin lakaplarını on tane olarak ayrı ayrı başlıklar açarak anlatmıştır. Yine Ca'berî'nin sıfatların sonunda ele aldığı gibi Arap ve acemlere has olan harflerle ilgili bir bab açarak bunları anlatmıştır. Bu konuda Ca'berî'nin izlediği yol Mekkî'ye yakındır.

-Dânî *Tahdid*'de sıfatları on altı adet olarak kısaca izah ettikten sonra müşrabe, zevâid vb. şeklinde bazı harflerden bahsetmiştir.

⁵⁶³ Mü'minûn, 27.

⁵⁶⁴ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 113-114.

-*Şâtıbiyye*'ye baktığımızda, eserin en son bölümünde harflerin mahreçlerinden hemen sonra sıfatlara değinilmiştir. Sıfatlarda önce cehr, rihvet, infitah ve istifal sıfatlarının adlarını vermiş daha sonra bunların zıtlarını harfleriyle beraber vermiştir.

-*Sehâvî Umdetü'l-Müfid*'de, he harfinin hafa sıfatını taşıdığını vurgulamış, örneklerle bu harfe dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Yine bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi harfleri mahreç sırasına göre anlatırken onların en belirgin sıfatlarını söylemiş ve ısrarla hatalı okunmaması hususunu örneklerle dile getirmiştir. Özellikle dat harfine dikkat edilmesi gerektiğini örneklerle söylemiştir. Onun lam ve peltek kalın za harfine benzememesini, kendisi sakın olup kendinden sonra te harfi geldiğinde idğam yapılmamasını veya kendisine bitişen başka harfleri örnek vermek suretiyle dikkat edilmesini söylemiştir. Ra harfinin tekririne dikkat çekmiştir. Eserin sonunda hems harflerini kalıbyla beraber vererek ve cehr sıfatlı harflere dikkat edilmesini söylemiştir.

Özet olarak Sehâvî bu eserinin tamamında harfleri mahreç sırasına göre anlatırken her bir harfte hem sıfatları, hem med konularını, hem de okuyuşta dikkat edilmesi gereken yerleri bol bol örnekler vermek suretiyle işlemiştir. Yine eserin sonunda nasihatlerde bulunmuş ve bütün yardımın Allah'tan olduğunu söylemiştir. Eserini gerdanlığa dizilen inci taneleri gibi yazdığını söylemiştir. Burada Ca'berî'ye adeta yön vermiştir. Nitekim Ca'berî, Sehâvî'den üç yıl sonra dünyaya gelmiştir. 'Bu şiire iyi bak, akranlarından üstündür,' diyerek eserini övmüştür. Eserini 'Hâkânî'nin kasidesiyle kıyaslarsan buna haksızlık edersin,' diyerek bitirmiştir. Burada iki şeyi anlayabiliriz: Bir, eserini ondan üstün tutmuştur. İki, Hâkânî'ye saygı duyup onu yüceltmıştır.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de harflerin lakapları diye bir bab açmış, bunu da iki fasıla ayırmıştır. Birinci fasılda, harflerin lakaplarını on kısma ayırarak saymıştır. İkinci fasılda, sıfatları otuz dört tane saymıştır. *Tayyibe*'de sıfatları on yedi olarak saymış ve harflerini kalıplar halinde vermiştir. Zıtlı sıfatları söylerken bir tanesinin sadece adını söylemiş, zıddını da harfleriyle beraber söylemiştir. Ca'berî ise zıtların sadece birini söylemiştir. İbnü'l-Cezerî zıtsız sıfatları da harfleriyle beraber söylemiştir. Ca'berî zıtsız sıfatlar ve birçok sıfatı, hatta harflerin lakaplarını da

‘sıfatlar’ başlığı altında anlatmıştır. İbnü’l-Cezerî sıfatlardan hemen sonra harflerin sahih okunmasıyla alakalı uyarılarda bulunmuştur. Ca’berî’nin de bu tarz uyarıları olmuştur. İbnü’l-Cezerî’nin sıfatları ele alış tarzında Şâtıbî’ye muvafakat ettiğini görüyoruz. Fakat sıfatların harflerinin mücmel olarak verilmesi hususunda birbirlerinden farklıdır. Örneğin İbnü’l-Cezerî şiddet harflerini; أَجْدُ قَطٍ بَكَتْ kalıbında, Şâtıbî ise اجدت كقطب kalıbında toplamıştır. Yine Şâtıbî sıfatları, Ca’berî kadar geniş almamıştır. Harflerin lakaplarını da almamıştır.

الصِّفَاتُ

أَمَّا الصِّفَاتُ فَمُمَيِّزَةٌ مُتَشَارِكَةٌ
 وَحَلَا بِهَا فِي السَّمْعِ مُخْتَلِفَانِ
 جَلْبِيَّةٌ قَوْتُ بِقَوَّتِهَا وَصَفٌ
 عَفٌ صَعْفُهَا وَهَمَا وَجُودِيَانِ
 أَوْ وَاجِدٌ وَالصَّدُّ أَعْنَى حَضْرَهُ
 عَنِ ضِدِّهِ وَتَخَصُّصِ الضُّدَانِ
 فَالْهَمُّ شَخْصُكَ فَاسْتَجِثْهُ أَي جَرَى
 نَفْسٌ بِهَا وَشَدِيدَةٌ لِثَمَانِ
 بِأَطَقْتُ جَدْبِكَ حَصْرُ صَوْتِكَ نَلَّ عَمْرُ
 لَمْ يَزُرْ عَنَّا قَالَ طَائِفَتَانِ
 بَيْنِيَّةٌ صَادٌّ وَطَا وَإِنْ اغْجَمَا
 لِأَطْبَاقٍ أُطْبِقُ فِيهِ طَائِفَتَانِ

هَدِي مَفْحَمَةً بِلَا خُلْفٍ وَمَكُ
 كِيِّي تَمَامُ الْعُلُوِّ بِالِإِثْحَانِ
 مَفْتُوحَةً مَعَ ضَمِّ قَافٍ ثُمَّ لِأَنَّ
 تَعْمَلًا اغْتِيلاً حَنَكٍ عَنِ اسْتِيْقَانِ
 قَافٍ وَخَا وَالْغَيْنُ مَعَهَا أُجْمِلَتْ
 وَحُرُوفُ قَلْقَلَةٍ وَقُدَمَ ثَانِي
 جُدُ قُطْبٍ لَأَقْوَى الْقَافُ وَقَفًا ضَغْطُ صَوِّ
 بِ التَّفْخُ فِيهِ دُونَهُ لِمَعَانِي
 ضَادٌ وَظَا وَالذَّالُّ وَالزَّايُ الصُّفِيُّ
 رُ الصَّادُ وَالزَّا السُّيْنُ فِي الْأَحْيَانِ
 صَوْتُ الثَّنَائِيَا الْمُسْتَطِيلُ الضَّادُ وَالْ
 مُتَفَشِّي الشُّيْنِ ائْتَلُ وَالْوَجْهَانِ
 قَا ثَا وَضَادٌ لِإِنْتِشَارِ حَلِّهَا
 وَاللَّامُ ثُمَّ الرَّاءُ مُنْخَرِفَانِ
 وَتَكَرَّرَتْ وَاحِدَتُهُ ثُمَّ هَا الْخَفِيُّ
 سِي كَذَلِكَ وَآيٍ وَالْعَبِيلُ الثَّانِي

وَالْهَمْزُ عَنْ خُلْفٍ وَمَدُّوا وَإِنَّا ان
 سَكَنْتَ وَلَا جَنَسٍ وَذَا الطَّرْفَانِ
 إِنْ [أُسْكِنَا] مِنْ بَعْدِ فَتْحِ لِيْنُهُ
 وَأَخْرَهُمَا الْهَارِي كَذَا الْأَخْرَانِ
 عِنْدَ الْقَلِيلِ وَبِالْهَوَائِي زَادِفًا
 وَهِيَ الذَّرَائِبُ قُلْ مِنَ الذَّرْبَانِ
 وَمَمَالِهَا أَلْفٌ وَقَفَّحٌ مُطْلَقٌ
 وَالرَّاءُ وَهِيَ التَّائِيثُ مُتَّبِعَانِ
 وَالرَّاءُ مُتَّصِلٌ وَلَيْسَ بِأَجْدَرِ
 وَالنُّونُ ثُمَّ الْمِيمُ غُنِّيَانِ
 وَأَكْمَلُ سُكُونُهُمَا وَلَا إِظْهَارَ وَهِيَ
 بِالْأَنْفِ وَاجِلُ الْمِيمِ لِلرُّجْعَانِ
 وَالنُّونُ لِأَزْمَةِ وَجَرِيْسِي فَقُلْ
 هَمْزٌ وَمَهْشُوفٌ وَجَا التَّاءَانِ
 فِيهِ كَهَاءٌ ثُمَّ مُشْرَبَةٌ مُخَا
 لِبَطَّةٍ فَقُلْ مَا عَنْ لَأُصُولِ ثَوَانِي

وَمَأْتُمُونِيهَا الزُّوَائِدُ لَا لِأَنَّ
 حَقَّاقِي وَمَا الْمَعْنَى بِكُلِّ مَكَانٍ
 زِيدَتْ لِمَعْنَى أَوْ لِمَدٍّ أَوْ لِشَكِّ
 شِيرٍ وَإِلْحَاقِي وَعَمَّ الْبَنَائِي
 ذَعِيَتْ مُذْنَبَةٌ لِمُحْتَمَلٍ بِهَا
 أَبَوًا [خَفِيئَةً] أَحْرَفُ النُّقْضَانِ
 وَلَطَّالَ يَوْمَ أَنْجَدْتُهُ مُبَدَّلٌ
 وَالْقَلْبُ فِي وَايٍ فَيَنْفَرِقَانِ
 [وَالصُّنْمُ] مُحْكَمَةٌ سَوَى حَلْقِيَّةٍ
 مَنْ لَبَّ فَرَّ لِذَلِكَ طَرَفَانِ
 وَالضُّدُّ مُضْمَتَةٌ وَمَا انْفَرَدَتْ بِمَا
 فَوْقَ الثَّلَاثَةِ وَاعْتَلَى لَقَبَانِ
 ذَلْقِيَّةٌ وَالْوَاوُ بَلْ فِي الْعَيْنِ نُورٌ
 نٌ ثُمَّ رَا كَاللَّامِ مَرْزِيَّانِ
 لِهَوِيَّةٍ قَافٌ وَكَافٌ عَنْهُ حُذٌّ
 شَجَرِيَّةٌ جَيْشٌ وَقُلُّ بَدَلَانِ

فَالضَّادُ مَوْضِعُ يَأْتِيهِ وَصَفِيرُهَا
 أَسْلِيَّةٌ وَالطَّاءُ وَالْحَرْفَانِ
 ذَالٌ وَتَا نَطْعِيَّةٌ ظَاءٌ وَتَا
 وَالذُّالُ قُلٌ لِثَوِيَّةٌ وَأَسْمَانِ
 شَفْهِيَّةٌ شَفْوِيَّةٌ مِيمٌ وَتَا
 وَالْفَا وَمَا اخْتَصَّتْ بِهَا شَفْتَانِ
 وَالرَّوَاؤُ خُصٌّ وَأَسْقَطُوهُ وَمَدُّهَا
 جَوْفِيَّةٌ جَوِّيَّةٌ فَلَإِيَانِ
 وَالْعُرْبُ خُصٌّ بِطَائِهَا وَتَكَثَّرَتْ
 بِالظَّاءِ وَتَا وَالضَّادِ فَاسْتَمِعَانِ
 [وَالضَّادِ] مَعَ قَافٍ وَعَيْنٍ ثُمَّ مَا
 لِلْعُجْمِ إِلَّا أَوَّلَ التُّبْيَانِ
 هَمْزٌ وَفِيهَا الْحَا بِخُلْفٍ ثُمَّ لَا
 ثَاءٌ كَمَا الرُّومِيُّ وَالسُّرْيَانِ
 الذُّالُ مَا تَبَيَّنَتْ بِهَا وَلكُلِّ [الش]

سُورِ [مُتَّفِقٌ] قَوْلِ بَيَانِ

2.7.3. Harekelerin Harflere Nispeti Hakkında Fası

Ca'berî bu bölümü 'Harflerin Çıkış Yerleri, Aslı Sıfatları ve Pratikteki Yeri Bâbı' ana başlığının altında üçüncü fasıl olarak ele almıştır. Harflerin harekelere olan nispetinde hareke mi daha çok etkili yoksa harf mi?

Hareke; fetha, damme ve kesra olmak üzere üçtür. Bunların zıddı sükûndur.

Sîbeveyh (ö. 180/796): "Fetha eliften, kesra yâ'dan, damme de vavdan çıkmıştır,"⁵⁶⁵ diyerek Ca'berî'ye bu konuda öncülük etmiştir.

Ca'berî: "Fetha geneldir, dammeyi iki dudakla söyle, sonra kesra da dilin ortasından gelir."⁵⁶⁶ Yani fethanın genel olmasının sırrını açıklıyor; fethanın mahreci eliftir, elifin mahreci ise boğaz ve ağız boşluğudur. Damme'nin mahrecinin iki dudak, kesra'nın da mahrecinin dilin ortası olduğunu belirtmiştir.

Kurtubi, (ö. 461/1061) dammeli ve merfû bir harf işmâma özeldir. Damme dışarıdan bakıldığında görülür, çünkü damme dudakla yapılır. Ama fetha ve kesra böyle değildir. Çünkü kesra dudaktan yapılmaz. Kesra, yâ'nın mahrecinden çıkar, ağızın içerisinden yapıldığından harekesi dışarıdan görülmez. Aynı şekilde fetha da elifin mahrecinden çıkar, bu da gözle görülmez, çünkü mahreci boğazdır.⁵⁶⁷ Bu görüş de yukarıdakileri destekler mahiyettedir.

Ebü'l-Alâ Hemedânî (ö. 569/1173) de vav ve yâ hakkında: "Bu iki harf sakin olup da mâ kablleri (kendilerinden önceki) meftuh olursa ve bunlar sakin bir harfle karşılaşır bu durumda yâ'nın harekesi dilin ortasından olmak üzere kesra, vav'ın harekesi ise dudaktan olmak üzere damme olur."⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c. 4, s. 242.

⁵⁶⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 48, beyit 1.

⁵⁶⁷ Bkz. Kurtubî, **el-Mûdih fi't-Tecvîd**, s. 209.

⁵⁶⁸ Hemedânî, **et-Temhîd fi Ma'rifeti't-Tecvîd**, s. 288.

Bu bilgiler ışığında, eğer hareketler med harflerinin çıktığı noktadan çıkıyorsa, o zaman hareketleri bu harflerden ayıran nedir?

Görünen o ki, ikisi arasındaki fark sadece bu üç harfin med sıfatlarını taşıyor olmasıdır. Bu konuda Dr. Kaddûrî el-Hamed, tecvid ulemasını takdir ederek şunları söylüyor: “Onların (âlimlerin); hareketlerin mahreçleriyle med harflerinin mahreçlerini birbiriyle ilintilendirmeleri doğru bir şeydir; çünkü hareketlerle med harfleri arasında kemiyetten başka bir fark yoktur, o da tek bir netice verir. Ancak med harflerinin telaffuz edilme süresi hareketlerin telaffuz edilme süresinin iki katıdır.”⁵⁶⁹

Bu görüşlere göre hareketlerin, med harflerinin mahreçlerinden çıktığı anlaşıldıktan sonra, med harflerinin mahreçlerinin sınırlarında bilinmiş olan ihtilaf üzerine bina ederek hareketlerin mahreçlerinin sınırlarını beyan etmek gerekir. Med harflerinin mahreci içeriden (boşluktan) diyenlere göre hareketlerin de mahreci aynıdır. Elifin mahreci boğazdır, yâ'nın mahreci dilin ortasıdır, vav'ın da iki dudaktır diyenlere göre hareketler de öyledir. İster bu iki grup; hareketler harflerin aslıdır demiş olsun veya hareketler harflerin fûrûdur demiş olsun, farketmez.⁵⁷⁰

Ca'berî: “Med harfleriyle hareketler arasındaki nispet konusunda âlimler üç görüşe ayrılmışlardır. Bunlar:

1. Üç hareke, üç med harfinin aslıdır. Fetha elifin aslıdır. Damma uzatma olan vav'ın aslıdır. Kesra da uzatma olan yâ'nın aslıdır. Manzumede **وَتَلَاثُهَا لَصَلٌ يَخْرُفُ** 'nin manası budur.

2. Birincinin tersidir. Yani; üç med harfi üç hareketin aslıdır. Bu da manzumede (وَاعْكُنْ) olarak ifade edilmiştir.

⁵⁶⁹ Çanim Kaddûrî, **ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd**, s. 315.

⁵⁷⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 442.

3. Her biri müstakil olarak asıldır. Elif asıldır, fetha asıldır. Diğerleri de bu şekildedir. Ca'berî bunu tercih etmiştir ve “üç görüşten en doğrusu ve tercihe şayan olanı budur” demiştir. *وَلَا عَدْلُ فِيهِمَا لَمَدَانِ* ifadesinde belirttiği gibi.⁵⁷¹

Bu konu tecvid uleması arasında ihtilafli olduğu gibi nahivciler (dilciler) arasında da tartışılmıştır. Mekkî, Dâni ve Kurtubî de bu konuyu tartışmışlardır. Ca'berî de Mekkî'den alarak birini tercih etmiştir. Ortada net olarak bir tercih olmadığından dolayı bu konuyu daha fazla uzatmıyoruz.

Ca'berî, kullanımda harf mi hareke mi öndedir meselesinde meydana gelen ihtilaflardan bahsetmiştir. Burada üç farklı görüşü zikreder:

1. “Harf harekesinin önündedir. (Onu geçmiştir) Onu da beyitte şu ibare ifade etmektedir: (وَالْحَوْفُ سَابِقُ شَكْلِهِ)

2. Hareke harfinin önündedir. Onu da beyitte şu ibareyle ifade etmiştir. (أَوْ بَعْدَهُ)

Ca'berî, bu iki görüşün zayıf olduğunu şu kelime ile ifade etmiştir: (وَهَيَا)

3. İkisi de bir diğerinin aynısıdır. Biri diğerine takaddüm etmez. Ca'berî, bu sözü ‘gerçek ve doğru olan budur’ diyerek şöyle ifade etmiştir: (وَقَوْلُ الْحَقِّ مُقْتَرِنَانِ)⁵⁷²

Anlaşıldığı kadarıyla bu beytin yazılmasının sebebi, Mekkî'nin bu konuyla ilgili attığı başlıktan dolayıdır: “Hareke mi harf mi öndedir meselesinin araştırılması ve sebepleri konusu” başlığı altında Mekkî, orada üç görüşü ve delillerini inceleyip ve Mekkî de orada Ca'berî'nin kendisinden aldığı üçüncü görüşü tercih etmiştir.⁵⁷³

⁵⁷¹ Bkz. Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 48, beyit 2.

⁵⁷² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 48, beyit 3.

⁵⁷³ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 98-102.

Dr. Kaddûrî el-Hamed bu konuyla ilgili şöyle demiştir: “Bana göre bu meselenin bu tarzda tartışılması dilbilgisi dersinde gereksiz yere dilin nasıl ortaya çıktığını tartışmaya benziyor.”⁵⁷⁴

Ca’berî, kemiyyet olarak harf mi daha çok yoksa hareke mi konusunda üç görüşten bahsetmiştir:

1. "İkisi eşittir. Bu da beyitteki (وَتَسَاوَى) kelimesi ile ifade edilmiştir.

2. Hareke harften daha fazladır. Buna da beyitte şöyle işaret edilmiştir: ‘ إِذْ فَضَّلَهَا عَرَضٌ بِلَا دَاتٍ ortada olmayan bir harfe hareke koymak demektir ki bu da mantıklı değildir. Çünkü zihin; duyulanmayı, duyulu bir kişi ortada yokken kabul etmez.

Ca’berî, harf zâttır, hareke de ona arız olan ve harfle kaim olan şeydir. İbn. Cinnî ve ona katılan Kurtûbî de, Ca’berî’nin aksini söylemişlerdir.⁵⁷⁵ Çünkü onlara göre harf de hareke de arazdır.

3. Harf harekeden daha fazladır. Buna da beyitte şöyle işaret edilmiştir: وَإِنْ تَقَصَّتْ أَى الضَّانِ⁵⁷⁶ yani: Harekenin harften noksan olduğunu söylemek iki zıttın bir araya gelmesini gerektirir. Yani harekenin var olması veya olmaması. Böylece harf, harekesiyle eşit olduğu kadarıyla harekeli olur ve harekesinden fazla olduğu kadar harekesiz olur. Bundan dolayı iki zıttın bir araya gelmesi kabul edilemez. Örneğin aynı anda bir şeyin hem var olması hem de yok olması gibi.⁵⁷⁷

Ca’berî, bazıları ‘harf harekeden daha fazladır,’ demiştir. Bu iki zıttın bir araya gelmesini gerektirir. Bazıları da şöyle demiştir: Hareke daha çoktur. Bu da

⁵⁷⁴ Ganim Kaddûrî, **ed-Dirâsetü’s-Savtiyye İnde Ulemâi’t-Tecvîd**, s. 417.

⁵⁷⁵ Bkz. Kurtubî, **el-Mûdih**, s. 76.

⁵⁷⁶ Bkz. Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 48, beyit 4; Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, ss. 446-447.

⁵⁷⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 447.

arazın bağımsız olduğunu gerektirir. Ehli hak ise şöyle der: Onlar tam olarak eşittirler.⁵⁷⁸

Buradan anlaşılan yalın harflerdir, çünkü hareketleri onlar kabul eder. Med harfleri ise hareke kabul etmez, bunlar zaten konumuzun dışındadır.

Harekenin ölçüsü tevellüt ettiği harfin yarısıdır. Bundan dolayı fethaya küçük elif, kesraya küçük yâ, dammeye de küçük vâv denmiştir.⁵⁷⁹ Sonra hareke harfin yarısı olarak takdir edilir. Fetha elifin yarısı, kesra yâ'nın yarısı, damme de vâv'ın yarısıdır. Yine; elif, yâ ve vav harfleri miktarından fazla uzatılmaz, miktarı da iki hareke miktarıdır. Elif iki fetha, yâ iki kesra, vav iki damme miktarıdır. Ancak bir sakin veya hemze ile bitişmemişse.⁵⁸⁰

Bu bölümde hareketlerin; çıktıkları yer olan elif, vav ve yâ harflerine yaklaştırılmalarından bahsedilmiştir. Bahsedilen câmid harfler değildir. Zira âlimlere göre hareke, med harflerinin yarısıdır.

2.7.3.1. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu bölümde aslında Kur'an okunurken çok da fazla tecvidi ilgilendirmeyen nazarî bir konudan bahsetmiştir. Harekelerden bahsetmiş, hareketlerin oluşumunda med harfleriyle ilintilendirilip üç görüşten bahsetmiştir. Harf mi yoksa hareke mi daha önce? diye üç görüşe yer vermiştir. Son olarak harf mi yoksa hareke mi daha fazla? şeklinde yine üç görüş beyan etmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Bu babı Mekkî, *Riâye*'de kitabın en başında harflerin bilgisine değindikten sonra ayrı ayrı bablar açmak suretiyle konuyu işlemiştir.

-Dâni'nin *Tahdidi*'nde müstakil olarak böyle bir konuya rastlamadık.

⁵⁷⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 447.

⁵⁷⁹ İbn. Tahhân, (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), *el-Enbâ fî Usûli'l-Edâ*, s. 24.

⁵⁸⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 447.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de, harekeler ve harfler diye bir bab açmış ve bunları iki fasılda incelemiştir. Birinci fasılda harf mi yoksa hareke mi önce sorusuna cevap aramış, ikinci fasılda ise med ve lin harflerinin harekeleriyle alakalı görüşleri incelemiştir.

عُقُودُ الْجُمَانِ فِي تَجْوِيدِ الْقُرْآنِ

٤٨

فَصْلٌ فِي نِسْبَةِ الْحَرَكَاتِ إِلَى الْحُرُوفِ

وَالْفَتْحُ عَمَّ وَقُلُّ مِنَ الشَّفَتَيْنِ ضَمٌّ
 ثُمَّ ثُمَّ كَسْرٌ جَا بِوَسْطِ لِسَانِ
 وَثَلَاثُهَا أَضَلُّ لِأَحْرَفِ مَدَّهَا
 وَاعْكِسْ وَلَاغْدَلُ فِيهِمَا أَضْلَانِ
 وَالْحَرْفُ سَابِقُ شَكْلِهِ أَوْ بَعْدَهُ
 وَهُمَا وَقَوْلُ الْحَقِّ مُفْتَرِنَانِ
 وَتَسَاوَى إِذْ فَضَّلَهَا عَرَضٌ بِلَا
 ذَاتِ وَإِنْ نَقَصَتْ أَتَى الضُّدَّانِ

2.8. Sükûn, Hareke ve İki Sakinin Karşılaşması Babı

وَالْأَضْلُ فِي الْحَرْفِ السُّكُونُ وَعِنْدَ تَزْ
كَيْبِ أَتَى التُّحْرِيكَ لِإِمْكَانِ

Bu bâb, bu eserin üçüncü bâbıdır. Ca'berî bu bâbı harekenin ve sükunun ahkâmını anlatmak için yazmıştır. Ca'berî: “Harfte aslanan sakin olmasıdır.”⁵⁸¹ Yani harekeli olması değildir. Çünkü hareke harfe ilave yapmaktır. Hareke ektir.

Ca'berî: “Hareke kelime içerisinde harflerin birbirleriyle birleştiklerinde gelir. Bu da harflerin seslendirilmesi ve birbirine bağlanması içindir. Harf asıl olarak sâkin ve bir sebebe has kılınarak sakin kılınmış olur. Sakin veya müsekkin (sükûn yapan) kelimenin başında görünmez.”⁵⁸² Müellif daha sonra uyarılarına başlıyor: “Hakkı sükûn olan harfleri telaffuz ederken tam olarak veya kısmî harekelendirmekten sakın!”⁵⁸³ Çünkü o, lahn yapmaktır. Bundan kastedilen şudur: Sakin harfe sükûnun hakkı verilmelidir. Onun tam bir hareke ile harekelenmesi veya harekenin bir parçasıyla harekelenmesi câiz değildir.

Dânî şöyle demiştir: “Harflerden sakin olanın hakkı, üç harekeden veya bu harekelerin bir kısmından tamamen âri olmasıdır.”⁵⁸⁴

Ca'berî: “Mahallinde izhar edilen sakini az yap!”⁵⁸⁵ Bununla İmam Dâni'nin şu sözüne işaret etmektedir: “Harflerden sakin kılınanın hakkı; üç harekeden ve bu harekelerin bir kısmından boş olmasıdır. Ancak sakin harfin üzerinde beklerken

⁵⁸¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 1.

⁵⁸² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 2.

⁵⁸³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 3.

⁵⁸⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 95.

⁵⁸⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 3.

şiddetli olmamalı, sekte gibi de olmamalı, sakın harfi kendinden sonraki harfe vasl halinde ise, dil sakın harfin yerinde biraz bekler.”⁵⁸⁶

Müellif hapsedme meselesini sesin çıktığı yer diyerek genellemiş bunun içine boğazı, dili ve iki dudağı almıştır. Dâni de onu dile özel kılmıştır. Öyle görünüyor ki bunu, baskınlık kuralına göre yapmıştır. Çünkü dil harflerin çıkış noktasıdır.

Dâni'nin demek istediği şey de budur. O şöyle demiştir: “Harflerden idğamlı olanların hakkı, sakın olduğu halde misliyle veya yakın benzeriyle beraber bulunduğu bunlara kuvvetli bir şekilde girdirilmesi, bununla da dilin bu iki harfle beraber yükselerek aralarında vakfla veya başka bir şeyle bir fasılanın olmamasıdır. Ayrıca sonrakine tam bir dayanmayla dayanır ki bununla ikisi tek bir harfmış gibi olur, aralarında hiçbir açıklık (zaman farkı) yoktur. Harf şeddelenir ve dil tek noktaya odaklanır. Ancak harfin yerinde hapsedilmesi, orada zayıflığın fazla olmasından dolayı, onun hapsedilmesi bir harften çok olur.”⁵⁸⁷

Ca'berî: “Harekelenmiş olan harekeliden daha geneldir. Eğer harekelenme tam olduysa, bu ikisi orta bir telaffuzdur de!”⁵⁸⁸ Bir harf, önce sakın iken herhangi bir sebeple harekelendirilmiştir. Mesela, iki sâkinin bir araya gelmesinden kurtarılması gibi. Bu kısım وَالْوَفُّ يَأْتِي سَاكِنًا sözüne atfedilmiştir. Sanki şöyle demektedir: Harf sakın de olur, harekeli de olur.

“فَالْمُدُّ يَنْشَأُ بَعْدَهُ”⁵⁸⁹ sözü: Bir harfin harekesinin işbâ'ı, o harekenin cinsinden bir med harfinin ortaya çıkmasının sebebidir.

Müellif, Dâni'nin şu sözüne dikkat kesilmektedir: “Harflerden üç harekeyle (fetha, kesra ve damme) harekelenmiş olanların hakkı; ihtilassız, ses

⁵⁸⁶ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 95.

⁵⁸⁷ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 99.

⁵⁸⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 4.

⁵⁸⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 5.

zayıflatılmaksızın, fazla işbâ yapılmakla kendisinden sonra, aslında olmayan elif, vav ve yâ'nın getirilmesine sebep olacak bir aşırılık olmaksızın icra edilmesidir.”⁵⁹⁰

Müellifin sözünde geçen işbâ, fazla yapılan işbâ ve imam Dâni'nin ibaresindeki fazla uzatmadır. Aynı şekilde İbn. Şureyh'in ibaresinde geçen uzatmadır. Dâni'nin yukarıda, “onun hakkı, işbâ ile telaffuz edilmesidir” sözündeki işbâ ise, müellifin ibaresindeki orta yoldur.

İşte Kurtubî'nin uyararak harekelerin ve sükûnların edasının keyfiyeti ile ilgili: “Ondan dolayı kârinin, harekelerin ve sükûnların miktarlarını ezberlemesi gerekir. Fethayı elife, dammeyi vav'a, kesreyi de yâ'ya döndürecek kadar işbâ yapmaz ki harfi harekenin yerine koymuş olmasın, mübalağa yapmasın, kesip kırpmasın ve zayıflatmasın ki sesi zayıflatarak edasına engel olmasın. O zaman telaffuzda dağılmalar ve savrulmalar olur ve sükuna dönüşür.”⁵⁹¹

İhtilâs: Sözlük anlamı bir şeyin çalınması, gasp etme, hızlıca alıp kaçmaktır.⁵⁹² Terimsel olarak harekenin üçte ikisini icra etmektir. Ravm'in aksine harekenin çoğunu yapmaktır.

Tecvid âlimleri arasında yaygın olarak bilinen sözlük anlamına göre الإختلاس, بالسرعة 'ın tanımı şudur: O da, müellifin burada ortaya koyduğu söz (لَسْرَعٍ بغيرِ تَوَانٍ) “Ara vermeden süratlice yap!”⁵⁹³

Dâni şöyle demiştir: “Harflerden harekesi ihtilasa uğrayanın hakkı, telaffuz esnasında çok hızlı davranmak; öyle ki duyan kişi bu telaffuzun süratinden harekenin kaybolduğunu zanneder. O aslında vezin olarak tamdır, ancak uzatılmamış ve

⁵⁹⁰ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 95.

⁵⁹¹ Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 191.

⁵⁹² Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 350.

⁵⁹³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 49, beyit 5.

sarkıtılmamıştır. Bundan dolayı işbâ-ı gizlenmiş olup uygulaması (tahkiki) ortaya çıkmamıştır.”⁵⁹⁴

Ca’berî burada bu iki meseleyi bir araya getirmiştir ve şöyle demiştir:

(وَ فِي الْإِخْتِلَاسِ لِدِرْعٍ بَعِيرٍ تَوَانٍ إِذْ بُعِضَتْ) “İhtilâsı ara vermeden çabuk yap! Çünkü parçalanmıştır.”⁵⁹⁵ Burada; çünkü hareke parçalanmış ve cüzlere (kısımlara) ayrılmıştır. Bundan dolayı Dâni’nin ve onunla beraber olanların işaret ettiği gibi harekeyi hızlı söylemek emredilmiştir.

وَكَذَلِكَ إِخْفَاهَا sözü yani: “İhfa da ihtilas gibidir.”⁵⁹⁶ Harekenin ihfâsı (gizlenmesi), telaffuzunun hızlı yapılması anında ihtilas ve parçalanması gibidir. Burada ihfâdan kasıt, harekenin ihfâsıdır. Görünen o ki, müellif bu benzetmede Dâni’ye tabi olmuştur. Ancak Dâni, ihfâyı ravma benzetmiştir. Çünkü ihfâyı, ravmdan sonra zikretmiştir. Müellif de ihtilasa benzetmiştir.

Dâni şöyle demiştir: “Harflerden vakf ve vasl halinde harekesi ravm yapılanlar: Onun hakkı, sesi hangi hareke olursa olsun o harekede zayıflatmaktır ve tam olarak çıkarmamaktır. Bununla çoğunluğu kaybolur, âmâ bir kişinin hissedebileceği kadar zayıf ve gizli bir ses duyulur. Bununla beraber o, vezinde harekelidir. Böylece harekesi gizli (ihfâlî) olan harfler eşittir.”⁵⁹⁷

Harekelerin ihfâsı, onun ihtilas ve aslında zayıflatmaya gitmeden telaffuzunun hızlı yapılmasıdır. Misal olarak (بَارِكُمْ) ve buna benzer olan (وَأَرِنَا) (نِعْمًا) (وَلَا تَأْمَنَّا).

Ca’berî: (لِي فِي النَّقْلِ يَزْدَجْمَان) sözü: “Bilakis ikisinin dar bir yerde sıkışmasıdır.”⁵⁹⁸ Yani, ihfa ile ihtilâsın sıkışmasıdır. Bu sıkışmadaki ağırlıktan

⁵⁹⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, ss. 95-96.

⁵⁹⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 49, beyit 5.

⁵⁹⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 49, beyit 6.

⁵⁹⁷ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 96.

⁵⁹⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 49, beyit 6.

kastedilen; Ebû Amr'a ait olan idğamı kebirde bahsedilen müdğamdan önce sahih sakinin olmasıdır. İhtilastan ayrı ve ondan başka bir ihfânın olduğuna delalet eder.

İmamı Şâtıbî: “Kendinden önce sahih sakin gelen bir harfin idğamı zordur. İhfayı da ayrı olarak tatbik etmiştir.” Burada ihfadan maksat idğamın ta kendisidir.

İhtilas ve ihfâ vasla özeldir. O (vasl) da onu ravmdan ayıran şeydir. Ca'berî ravmı vakf babında anlatacak, bundan dolayı burada (وَخَصًّا الْوَصْلَ) demiştir.

(وَحَوَتْ ثَلَاثَ مُحَرَّكَاتٍ كَلِمَةً) sözü, yani: “Kelime üç harekeli harfi ihtiva eder.”⁵⁹⁹ Bu, tek kelimedede bir araya gelebilecek en öncelikli şeydir.

(وَيَزِيدُ حَذْفٌ وَمَفْصُولَانِ) sözü, “Zaidle hareketlerin hazfedilmesinde iki mesele vardır.”⁶⁰⁰ İşin görünen kısmında zevâid diye adlandırılan üç hareke üzerine olan fazlalıkların iki meseleye ihtimali vardır:

1. Dört hareketin bir araya gelmesini gerektiren bir hazfın (kesmenin) kendisinde vaki olması. Onlar gramerciler tarafından bilinen şu kelimelerde bulunur. "عَرْتُنُّ" veya "عَرْتُنُّ"

2. Lafız olarak birleşik olsalar bile hükmen ayrı olan iki kelimedede bulunması. Bunlar çoktur ve bilindir. Örneğin: "فَهْمَكُ" veya "سَمِعَةُ" gibi. Bunların her ikisi de kendisine nasb zamiri bitişmiş fiildir. Bundan dolayı iki ayrı kelime hükmündedir.⁶⁰¹

(وَالسَّائِكَيْنِ اجْمَعُ بِوَقْفِكَ مُطْلَقًا) sözü yani: “Mutlaka vakf halinde iki sakini bir araya getir!”⁶⁰² Bir başka deyişle vakf halinde ikisinin bir araya gelmesine cevaz ver. Burada birinci sakin ister mu'tel olsun isterse sahih olsun. "كَيْبُ" ve "يَيْبُ" gibi veya "سَعْدُ" de olduğu gibi.

⁵⁹⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 50, beyit 7.

⁶⁰⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 50, beyit 7.

⁶⁰¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 457.

⁶⁰² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 50, beyit 8.

(وَبِمُدْغَمٍ مِنْ بَعْدِ حَوْفِ زَمَانٍ) sözü yani: “Yine iki sakini, harfi zamandan sonra vaki olan idğamda da bir araya getir!”⁶⁰³ Başka bir deyişle harfi med ve lînden sonra veya sadece lîn harfinden sonra; bu isterse bir kelimedede olsun; örneğin “لَضَّالِّينَ”de olduğu gibi, isterse iki kelimedede olsun; bu da mudğam(idğamlı)dan önce med ve lîn harfleri vaki olan büyük idğamda olur. Şu örnekte lâmin idğamında olduğu gibi (قَالَ لَهُمْ)⁶⁰⁴ veya sadece harfi lînden önce; şu örnekteki fe’nin idğamı gibi (كَيْفَ فَعَلَ).⁶⁰⁵

Dânî (ö. 444/1053) şöyle demiştir: “Mudğamdan önce vâki olan sakın, eğer med ve lîn harfi ise veya sadece lîn harfi ise orada idğam güzel ve akıcıdır. Çünkü kendinden önce fethalı olan vav ve yâ’da zayıf olsa da med harekeden ivazdır (onun yerine gelmiştir). Zira onun ikisi külfetten uzak değildir. İdğamı fazlaca yaparak onları yerine oturtmak gerekir. Med harflerinden öncekinin harekesinin değişmemesinde yapıldığı gibi. Bununla iki sakinin birbirinden ayrışması ve bir araya gelmemesi sağlanır.”⁶⁰⁶

‘Med ve lîn harflerinden sonra gelmesi’ sözü ile müdğamı sınırlandırmasından sonra, Ca’berî: (وَحَرَكًا أَوْلَاهُمَا مَا لَمْ يُمَدَّ) “Med olmadıkları sürece o sakinlerden ilkini harekele!”⁶⁰⁷ Bundan, sahîh sakinden sonra idğam yoktur anlaşılır. Fakat gelecek babda onun caiz olduğunu açıklayacak.

Bunun manası şudur: İki sakın yukarıda zikredilenlerin dışında karşılaştıklarında onların bir araya gelmesine engel olmak için birincisi med harfi değilse, (onu) birincisini vacip olarak harekelendir. Eğer harfi med ise ilerideki beyitte geleceği şekilde onun hükmü hazfedilmektir.

⁶⁰³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 8.

⁶⁰⁴ *Âli İmrân*, 173.

⁶⁰⁵ *Fil*, 1.

⁶⁰⁶ Dâni, (thk. Abruhhman Hasan Arif), *Kitâbü’l-İdğâmi’l-Kebîr*, birinci baskı, Mısır, 2003, ss. 123-124.

⁶⁰⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 9.

(وَكَذَا الْهَجَاءِ) sözü yani: “Ve hece harfleri de böyledir,”⁶⁰⁸ yani iki sakinin bir araya gelmesinin caiz olması konusunda idğam ve vakf gibi hece harfleri de sayılır. تَأْتِ، نُؤْنُ، جِيمٌ gibi. Aynı şekilde (favatih diye bilinen) surelerdeki hece harfleri, med harfinden sonra ikinci sakin harf ister izhar harfi olsun “كف”daki⁶⁰⁹ “كاف” gibi veya lin harfinden sonra olsun, biraz önce verdiğimiz misaldeki “ayn” gibi veya ister ikinci sakin idğamlı olsun, ⁶¹⁰الم”deki lâmin mime idğamı gibi.

İdğam ve vakfın dışında iki sakinin karşılaşılabileceği iki durum müellifin gözünden kaçmıştır. Onlar:

- 1- Vasl hemzesinin elife dönüşmesi halinde istifham hemzesi ile bir araya gelmeleri durumu; orada vasl hemzesinden dönüşen elif, sakin lâmi tarifile buluşur, ⁶¹¹ءَالْتَنَ olduğu gibi.
- 2- ⁶¹²“وَمَدُّ يَأِي” Nâfi ve Ebü Ca’fer’in kıraatine göre Ezrak’ın hilâfına olarak vakf ve vasl halinde yâ’nın sükununda.⁶¹³

(وَقَدْ يُحْرَكُ تَائِي) sözü: “İkincisi harekelenir.”⁶¹⁴ Yani ikinci sakin harf bazı sebeplerden dolayı nadiren harekelenir. Bunu (أَيْنَ الْمَثَالِ) sözüyle örneklendirmiştir. Yani onun misali أَيْنَ ‘dir. Yine onun benzeri كَيْفَ ‘dir. Burada ikisinin de sonu sükun üzerine mebnidir. Orada iki sakin bir araya gelmiştir, bundan dolayı ikincisi harekelendirilerek kıyasa aykırı hareket edilmiştir. Çünkü birincisi harekelendirilseydi o da yâ harfi. Bilinen sarf kaidesine göre, harekeli olmasından ve mâ kablinin fetha olmasından dolayı elife dönüşürdü. Elife dönüştürüldüğünde ise kendinden önceki elifin sakin olmasından ve kendisinin de sakin olmasından dolayı

⁶⁰⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 9.

⁶⁰⁹ **Meryem**, 1.

⁶¹⁰ **Bakara**, 1.

⁶¹¹ **Yunus**, 51, 91.

⁶¹² **Enâm**, 162.

⁶¹³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 459.

⁶¹⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 9.

son harfin harekelendirilmesi gerekirdi. Birincinin harekelendirilmesi değişimden değişime götüreceğinden işin başından ikinciye harekelendirdiler.

(وَقِيلَ يَتَّقِهِ لِحَفْصٍ) sözü yani: “Bazıları şöyle demişlerdir: İkincinin harekelendirilmesinin misaline benzer olarak Cenab-ı Hakk’ın şu sözüdür. “ويتقّه” Asım’dan Hafs’ın rivayetine göre.”⁶¹⁵

Ca’berî (وَقِيلَ) sözü ile bu meselede daha güçlü başka bir görüşün olduğunun anlaşılmasını istemiştir. Kısaca özeti şudur: Hê sekiz hê’si değildir, kesreli kafdı sonra gelmesinden dolayı ancak kesreli bir kinaye hê’sidir. Sonra تَقَهُ ve كَتَفُ’e benzetildiğinden gaf sâkin yapıldı ve hê harfi olduğu gibi kesreli olarak kaldı.

(أَنْشَدُوا لَمْ يَلِدْهُ أَبَوَانِ) sözü yani: “Ana babası olmayan çocuğu büyüttüler.”⁶¹⁶ Yani ikinci sakinin harekelendirilmesinin örneği, şairin aşağıdaki sözünde geçtiği gibi nahivcilerin çok zikrettikleri şeydir:

“Babası olmayan çocuğa şaşırdım ve çocukları olup da kendisi bir ana ve babadan dünyaya gelmeyene de şaşırdım.”⁶¹⁷ Burada birinci mısırda babası olmayandan kastedilen Hz. İsa’dır. İkinci mısırda hem anası hem de babası olmayandan kastedilen Hz. Âdem’dır.

Bu beyitte Ca’berî’nin kasdı (لَمْ يَلِدْهُ)’dur. Yine ketife كَتَفُ benzetmek için ve kesreyi serbest bırakmak için lâm sakin yapılmış, iki sakinin bir araya gelmesine engel olmak için dâl da sakin iken harekelendirilmiştir.

(وَالْكَدْرُ نَهْضَانِ) sözü “Aslanan kesredir.”⁶¹⁸ Yani hemzenin harekesinin lâma nakli ile hemze hazfedilmiştir ve hemze-i vasl da yazıdan kaldırılmıştır. Manası ise:

⁶¹⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 10.

⁶¹⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 10.

⁶¹⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, c. 4, s. 115.

⁶¹⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 50, beyit 11.

İki sakinin bir araya gelmesine engel olmak için onlardan birinin harekelendirilmesinde aslolan kesredir. (قَلِ اللهُ)⁶¹⁹ ‘de olduğu gibi.

(وَفَتَحَ مِيمَ اللَّهِ حَتْمَ حَفَّ لَا لِلنَّقْلِ لِلْأَعْيَانِ) haffe (خف) cümlesi, izafetle marife yapılan فتح ‘in nasb mahallindeki halidir.

لا sözündeki لا atıf harfidir, üzerine atıf yapılan hazfedilmiştir. Takdiri: Nakil için değil, iki sakinin bir araya gelmesine engel olmak içindir.

لِلْأَعْيَانِ sözü: Buradaki câr ve mecrûr nakilden hal olan mahzufa mütealliktir. Takdiri: Eşrafa göre onun durumu nakil için değildir.

Manası: “(الم اللهُ)⁶²⁰ deki ميم ‘in fethası; anlayabilenler için nakilden dolayı değil hafif olduğundan dolayı vaciptir.”⁶²¹ Burada mimin fethasının durumu, hafif olduğundan dolayı iki sakinin bir araya gelmesine engel olmak içindir. Yoksa bazı büyük zâtların zannettiği gibi lafza-i celaldeki hemzenin harekesinin الم‘deki mime nakli için değildir.

Müellif burada iki meseleyi tartışmaya açmıştır:

1. Burada mimin fethası vaciptir. Bazılarının zannettiği gibi tercihe açık bir mesele değildir.

2. Bu fethanın meydana gelişi iki sakinin bir araya gelmesini önlemek içindir. Yoksa hemzenin harekesini kendinden önceki sakin harfe nakletmek için değildir.

Bu konuda Sîbeveyh (ö. 180/796) vasl elifi hazfedildiği zaman sonu sakin olan kelimelerin harekelenmesi konusunda şöyle demiştir: “İki harfteki fetha: birincisi; (الم اللهُ) sözüdür. ‘İki sakinin bir araya gelmesinden dolayı fetha yapılması gerekir’ sözünden çıkararak bunu fetha yapmışlardır. Onunla hece harflerinden olmayanın arasını ayırmışlardır.

⁶¹⁹ Nisâ, 127.

⁶²⁰ Âli İmrân, 1,2.

⁶²¹ Ca’berî, Ukûdü’l-Cümân, s. 50, beyit 11.

Bunun benzeri onların sözlerinde çokça geçen (مِنَ اللَّهِ) ve (مِنَ الرَّسُولِ) ve (مِنَ) sözleridir. Fiil olmadığından fetha onlara hafif gelmiştir, ondan dolayı fetha yapmışlardır. Bunu da كَيْفٌ ve أَيْنٌ'ye benzetmişlerdir.

Araplardan bazı insanlar da şunu iddia ettiler. (مِنَ اللَّهِ) kıyasa göre kesre ile cer olur, dediler.

Ama الم'e gelince o kesreli olmaz; çünkü Araplar vasl elifini başkasının derecesinde görmediler. Fakat onlar, o hemzeyi iki sakinin bir araya gelmesinden dolayı bazı harekeliler gibi yaptılar.⁶²²

Ebu Saidî es-Sîrâfî (ö. 368/979) şöyle demiştir: “(الم الله) meselesinde Ahfeş kesreyi caiz görürdü. (الم الله) şeklinde. Ancak Sîbeveyh ona bunu yasakladı.

Mim'in fetha olmasında iki vecih vardır: Birincisi; iki sakinin bir araya gelmesi: Mim ve الله lafzındaki ilk lâmi kesreli yapmadılar. Çünkü mimden önce yâ var ve yâ'dan önce kesre var. أين ve كيف'de kesreyi (kerih gördükleri) uygun görmedikleri gibi orada da kesreyi uygun görmemişlerdir. Mim daha ağırdır, çünkü yâ'dan önce de kesre vardır.

İkinci vecih; الله lafzındaki lamın fethası mimin üzerine konmuştur. Çünkü bu mim mevküfdir (durulması gerekir). Ondan sonraki elifin fethayla başlaması gerekir. Burada vasl yapılıncaya hemze elif yapıldı (muhafter olarak). Böyle olunca hemzenin tahfifinde yapıldığı gibi onun harekesi mime verildi.⁶²³

(لَا تَنْسُوا الْفَضْلَ لِمُمْ) sözü yani: “Birinci sakini harekelendir, o da vâvdir.”⁶²⁴ Cenâb-ı Hakk'ın şu sözündeki⁶²⁵ (وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ) vavın dammesi ile vb.

⁶²² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c. 4, s. 154.

⁶²³ Ebû Saîdî es-Sîrâfî, (thk. Ahmet Hasan Mahdali), **Şerhü Kitâbü Sîbeveyh**, birinci baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2008, c. 5, s. 23.

⁶²⁴ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 50, beyit 12.

⁶²⁵ **Bakara**, 237.

اضم sözü yani kıraati aşereye göre Kur'an'ı Kerim'de vacip olarak (dammeli yap).

(اتَّبِعْ ضُمَّ ثَلَاثَةٌ اتَّصَالِ وَاللُّزُومِ فَعَانَ) “Dammeyi bitişik üçüncü harfin dammesine takib ettir. اتَّبِعْ Etbea fiilinin emir kipidir. Hemzesi kat’ hemzesidir. Harekesi kendinden önceki sakin harfe nakledilerek hazfedilmiştir. Bu fiil iki meful alır. Onlardan birincisi hazfedilmiştir, ikincisi de (ضم ثلاثة اتصال)dir. (Cümlelerin) takdiri şöyledir: “Birinci sakinin dammesine ikinci sakine bağlı olan üçüncünün dammesini takip ettir!”⁶²⁶

Müellif şunu kastetmiştir: İki kelimedede iki sakin bir araya gelirse, bunlar da لا تنسوا الفضل'deki kurala tabii değillerse orada aslolan birinci sakinin kesre ile harekelendirilmesidir. Damme ile de harekelendirilmesi caizdir. Fakat dört şart gerekir:

1. Birinci sakinin sahih harf olması; (قُلْ انظُرُوا)⁶²⁷ ve (يَرِدْ مِمَّا ادْخُلُوا)⁶²⁸de olduğu gibi, veya lîn harfi olması (واَنْهَسُ)⁶²⁹da olduğu gibi. Bunlar diğer kıraatlerde olur. Eğer med harfi ise (اَمَّنُوا انظُرُونَا)⁶³⁰de olduğu gibi, orada hazfedilir ki ileride bu, Ca'berî'nin (وَلِلْمَدِّ لِذِفَا) sözünün açıklamasında gelecektir.

2. İkinci kelimenin üçüncü harfi dammeli olması gerekir.

3. İki misalde geçtiği gibi ikinci kelimenin üçüncü harfi, kendinden önceki bir sakinle muttasıl (bağlı) olması gerekir. Eğer (munfasıl) ayrı ise (فِي الرُّوحِ)⁶³¹de olduğu gibi, o zaman damme olmaz. Çünkü (ال) bir kelime ve (روح) ayrı bir kelimedir.

⁶²⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 50, beyit 12.

⁶²⁷ **Yunus**, 101.

⁶²⁸ **A'râf**, 49.

⁶²⁹ **Müzzemmil**, 3.

⁶³⁰ **Hadîd**, 13.

⁶³¹ **İsrâ**, 85.

Bu iki şart (2. ve 3.) (ضم ثالثة اتصال) sözünden anlaşılmaktadır.

4. Üçüncünün dammesi lâzîmî (kendinden) olması gerekir. Eğer ârizî (sonradan oluşturulmuş) ise (أَنْ اَمْتَشُوا)⁶³²deki gibi, onun aslı (اِمْتَشُوا)dur. Yine (بِغُلَامٍ) (سَدْمَةٌ)⁶³³ burada damme i'rab alametidir, orada damme yoktur. (وَاللَّزُومُ فَعَانُ)'nin manası da budur.

(وَكَذَا مُقَدَّرَةٌ) sözü yani: “Lazîmî dammenin mukadderi (takdir olunanı) lazîmî (kendisi) gibi var olmaktır.”⁶³⁴ 635 kelimesinde takdir olunan damme nun üzerinde kast olunur. Ebû Ca'fer'in kıraatine göre râ'nın harekesi tâ'ya nakledilerek tâ harfi kesra ile okunur. Daha önce bu dammenin vacip olmadığına işaret edilmişti. Onda kesre de caizdir. Bununla ilgili kurra-u aşereden rivayetler vardır. Tafsili için yerine bakılabilir.⁶³⁶

(وَالْمَدُّ لِحَذْفِهَا) sözü: Burada lâm harfi ziyadedir. Müteahhir (geciktirilmiş) amili güçlendirmek için gelmiştir. Takdir olunan cümle şöyledir: (وَالْمَدُّ لِحَذْفِهَا) “Meddi hazfet!”⁶³⁷

Sonra hazf için farklı örnekler verdi ve şöyle dedi: (فِي خَفِّ وَيُوتِي اللَّهُ ذُو الْإِدْسَانِ) Bazen med harfi iki sakinin bir araya gelmesi sebebi ile tek kelimedede olsa hazfedilir.⁶³⁸ Hazfedilen o harf bazen vâv olur. (فِي) gibi, bazen de elif olur (خَفِّ) gibi, bazen de yâ olur (رِدِّ) gibi. Bazen med harfi iki sakinin bir araya gelmesi sebebi ile iki kelimedede olduğunda hazfedilir. O yine; ya, yâ harfi olur (وَيُوتِي اللَّهُ) gibi ya da vâv olur (ذُو الْإِدْسَانِ) gibi, ya da elif olur. (صَاحِبًا الْكَرَمِ) gibi.

⁶³² Sâd, 6.

⁶³³ Meryem, 7.

⁶³⁴ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 50 beyit 13.

⁶³⁵ Bakara, 173.

⁶³⁶ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr fî Kırââti'l-Aşr, c. 5, ss. 1623-1624.

⁶³⁷ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 50, beyit 13.

⁶³⁸ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 50, beyit 13.

2.8.1. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu konuya başlarken günümüzde de birçok okuyucunun düştüğü hataya dikkat çekmek istemiştir. Şöyle ki, sakın harflere hareke verilmemesi gerekir. Ancak şartlar uygun olduğunda hareke verildiği görülmüştür. İki sakinin bir araya gelmesi gibi. Aynı kelimedede veya farklı iki kelimedeki harekeler verilirken sakinden önceki veya sonraki hareke gözönünde bulundurulmuştur. Müellif harekede ihtilas ve ihfaya değinmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî'nin kasidesinde; harflerin sükunlu hallerine ve harekelerine değinilmiştir. Yine harekeli olanı harekeli, sakın olanı ise sakın okuma hususunda ikaz etmiştir. Dammedeki vav harfine dikkat çekmiştir. Mimi sakinin izharına temas etmiştir.

Bu konuyu müelliflerin *Tahdid*, *Riâye* ve İbnü'l-Cezerî'nin *Temhidi*'nde müstakil olarak ele aldıklarına rastlayamadık.

-Sehâvî *Umdetü'l-Müfîd*'de, harfleri anlatırken sakın harflere dikkat edilmesini gereğini vurgulamıştır. Sakin mim'in izharına dikkat çekmiştir.

بَابُ تَحْرِيرِ السُّكُونِ وَالْحَرَكَةِ وَالتَّقَاءِ
السَّاكِنِينَ

وَالْأَضْلُ فِي الْحَرْفِ السُّكُونُ وَعِنْدَ تَرْ
كَيْبِ أَتَى التُّخْرِيكَ لِإِمْكَانِ
وَالْحَرْفِ يَأْتِي سَاكِنًا وَمَسْكُونًا
خَصُّوا وَتَبَدُّوا اللَّفْظَ لَا يُرَيَانِ
فَأَخَذُوا مِنَ الْحَرَكَاتِ أَوْ إِنْعَاضِهَا
وَيُظْهِرُ قَدْ قَلَّ حُبُّ مَكَانِ
وَمُحَرِّكَ وَيَعْمَهُ مُتَحَرِّكَ
تَمَا فَعُلَ لَفْظَاهُمَا وَسَطَانِ
أَوْ مُشْبَعٌ فَالْمَدُّ يَنْشَأُ بَعْدَهُ
وَفِي إِخْتِلَاسِ اسْرِعِ بِغَيْرِ تَوَانِي
إِذْ بَعْضَتِ وَكَذَلِكَ إِخْفَاهَا وَخَصُّ
صَا الْوُضَلِ بَلْ فِي الثُّقَلِ يَزْدَجَمَانِ

وَحَوَتْ ثَلَاثَ مُحَرَّكَاتٍ كَلِمَةً
 وَبِزَائِدٍ حَذْفٍ وَمَقْضُولَانِ
 وَالشَّاكِنِينَ اجْمَعِ بِوَقْفِكَ مُطْلَقًا
 وَبِمُدْغَمٍ مِنْ بَعْدِ حَرْفِ زَمَانٍ
 وَكَذَا الْهَجَاءُ وَحَرَّكَتِ أَوْلَاهُمَا
 مَا لَمْ يُمَدَّ وَقَدْ يُحَرِّكُ ثَانِي
 أَيْنَ الْمِثَالُ وَقِيلَ يَثْقِفُ لِحَفِ
 صِ أَنْشَدُوا لَمْ يَلِدْهُ أَبْوَانِ
 وَالْكَسْرُ لِأَضْلُ وَفَتْحٌ مِيمَ اللَّهِ حَثِ
 مَ خَفٌ لَا لِلنَّقْلِ لِلْأَغْيَانِ
 لَا تَنْسُوا الْفَضْلَ اضْمُمِ اتَّبِعْ ضُمَّ ثَا
 لِثَّةُ اتَّصَابِ وَاللُّزُومِ فَعَانِ
 وَكَذَا مُقَدَّرَةٌ وَلِلْمَدِّ اخْذِفْنِ
 قُلْ خَفٌ وَيُؤْتِي اللَّهُ ذُرَّ الْإِحْسَانِ

2.9. İzhar, İdğam, İhfâ ve Şeddenin Sınırları Bâbı

Bu bâb, bu manzum metnin bâbları içerisinde dördüncü bâbtır. Ca'berî, bu bâbı izhar, idğam, ihfâ ve şeddelemenin ahkâmını beyan etmek için yazmıştır. Bunu da üç fasıla ayırmıştır:

1. Fasıl: Buna özel bir isim vermemiş, burada izhardan bahsetmiş ve idğâmın hükümlerinden küçüğünden büyüğüne uzunca bahsetmiştir. İhfâ'ya da hızlıca temas edip geçmiştir.

2. Fasıl: Bu fasıl 'şeddenin çeşitleri' olarak isimlendirmiş ve burada şeddeyi tarif edip çeşitlerinden bahsetmiştir. Derecelerini ve edâ keyfiyetini açıklamıştır.

3. Fasıl: Bunu da 'iki nûnun kısımları faslı' olarak adlandırmıştır. Bu faslı sakın nûn ve tenvinin hükümlerine ayırmıştır.

2.9.1. İzhar, İdğam, İhfa ve Şedde Ahkâmı

İzhar'ın sözlük anlamı mastar olup, bir şeyi ortaya (açığa) çıkarmaktır. Bir şeyi beyan etme veya aleni olarak ortaya koymaya da denir.⁶³⁹

Terimsel olarak, Dânî (ö. 444/1053) söyle tarif etmiştir: "İzhar ve beyan aynı (tek) manaya gelen iki isimdir. أَظْهَرَ'nın manası: Bir kişi sözünü açıkladı, hikâyesini anlattı, ortaya koydu, onun üzerindeki sır perdesini kaldırdı ve bildirdi ve konu ortaya çıkmıştır. Bunun bu babdaki hakikati şudur: İki değişik harfin bir araya gelmesi bunlardan birincisi sakın ikincisi harekelidir. Birincisi ikinciden ayrılır ve ondan kesilir ve uzaklaştırılır. Böylece onun altında saklanması ve içine girmesi engellenmiş olur."⁶⁴⁰

⁶³⁹ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 747.

⁶⁴⁰ Dânî, *et-Tahtîd*, s. 99.

(الْإِظْهَارُ الْخَصْلُ) sözünün manası: “Harflerde aslanan izhardır.”⁶⁴¹ Bundan dolayı sebebi sorulmaz. İdğam ve ihfâ ondan bir şubedir.

Mekkî (ö. 437/1045) bu konuda şöyle demiştir: “Bil ki harflerde aslanan izhardır, idğam ise bir sebepten dolayı (konuya) sonradan girmiştir. İleride anlatılacaktır. Biz ‘izhar asıldır’ dedik çünkü o daha çoktur. Çünkü vakfa iki harfin telaffuzunun muhtelif olacağından izhara mecbur olunur.”⁶⁴²

Buraya kadar anlaşılan, izhar asıl olduğundan dolayı Ca’berî, onu anlatırken detaylara girmeyip ondan özetle bahsetmiştir.

(وَأَدْعُمُوا لِيَخِفَّ مِثْلُ مُشَارِكٍ وَمُجَانِسٍ وَمُدَانِي) İdğamın sözlük anlamı; girdirmek, harfleri kaynaştırma vb.⁶⁴³ Terim olarak ise; sakinden sonra harekeliyi fasılasız olarak teleffuz etmektir. Bu onların ölçüsüdür. Buraya ihfâ da girer. Ancak ihfa, idğamdan değildir. Daha doğrusu, sakinden sonra harekelinin fasılasız olarak tek mahreçten telaffuz edilmesidir.

Dânî (ö. 444/1045): “İdğam, sakın bir harfi harekeli bir harfle, ikisinin arasını bir harekeyle veya bir vakfla ayırmadan bağlamandır. Böylece ikisinin birbirine girmesiyle tek harf gibi olur. Dil, o anda ikisi için tek vurguyla yükselir ve tek noktaya yapışır ve harf de şeddelenir.”⁶⁴⁴

(وَأَدْعُمُوا لِيَخِفَّ...) sözü: “Hafifletmek için idğam yapın!”⁶⁴⁵ Burada idğâmın faydasına işaret vardır. Faydası: Dilin mahrece veya yakınına dönüşündeki ağırlıktan dolayı telaffuzu hafifletmek. Yine ayakları prangalının yürüyüşündeki yöntemi devamlı uygulamak gibidir.

⁶⁴¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 51, beyit 1.

⁶⁴² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)* s. 468.

⁶⁴³ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 397.

⁶⁴⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 99.

⁶⁴⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 51, beyit 1.

Bil ki idğâmda aslolan mümasil (misleyn) iki harfte olmasıdır. Bunun sebebi de hafifletme isteğidir. Çünkü dil bir harfi mahrecinden telaffuz eder, sonra o aynı mahrece başka benzer bir harfi telaffuz etmek için tekrar dönerse bu ona zor gelir. Nahivciler bunu prangalının yürüyüşüne benzetmişlerdir. Çünkü ayağını kaldırır ya aynı yere koyar veya ona yakın bir yere koyar. Bazıları da bir sözü iki kez tekrar etmeye benzetmişlerdir, o da dinleyenlere ağır gelir.⁶⁴⁶ Dâni de bu tarzda bir görüş belirtmiştir.

(مِثْلُ مُشَارِكٍ وَمُجَانِسٍ وَمَدَانِي) “Aynı, ortak, cins ve denk olmaları”⁶⁴⁷ sözü ile idğâmın sebeplerini sayıyor. Burada sadece dörde indirgemıştır. Buna *Kenzü'l-Meânî*'de iki tane daha ilave etmiştir. Bu sebepler, idğâm olunanla idğâm olanı bir araya getiren alakaların çeşitlerine râcîdir:

-İkisinin misil olması: Sıfat ve mahreç olarak bir olmasıdır. İki lâm ve iki nun gibi.

-İkisinin müşâreketi: Sıfatları farklı olmasına rağmen aynı mahreçten çıkmalarıdır. Tâ ve Te gibi.

-İkisinin bitişikliği: Birinin, bir diğerinin mahrecine bitişik (yapışık) olmasıdır. Lâm ve nûn gibi.

-İkisinin yakın olması: Mahreçte komşu olmaktır. Gâf ve kâf gibi.

-İkisinin aynı cinsten olması: Sıfatlarının birbirine muvafık (uygun) olmasıdır. Dâl ve cîm gibi.

-İkisinin eşit olması: Kuvvet ve zayıflık yönünden sıfatlarının eşit olmasıdır. Zel ve te gibi. Çünkü bunlar bütün sıfatlarda birleşmişlerdir. Te'nin gizli ve kısık olduğu durumlarda zel'in açık ve net olma durumu güçlüdür. Zel'in yumuşak veya gevşek olduğu durumlarda da te'nin şiddetinin güçlü olduğu gibi. Böylece aralarında

⁶⁴⁶ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 470.

⁶⁴⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 51, beyit 1.

eşitlik sağlanmış olur. İbn. Abdüsselâm el-Fâsî ve Şeyh Ebû Abdullah b. Ğâzî de bu yönde görüş ifade etmişlerdir.

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) şöyle demiştir: “Onun sebebi; misil, aynı cinsten ve yakın olmadır. Şöyle de denmiştir: Müşareket, bitişiklik ve eşit olma. Çoğunluk temâsül ve takârubla yetinmiştir.” Yine İbnü'l-Cezerî'nin ikiye indirgemesini çoğunluğa dayandırmasıyla beraber ancak o, sebepleri üç yapmayı tercih etmiştir ve şu sözüyle tanımlamıştır: “Temâsül (misli olma): Sıfat ve mahreç olarak uyumlu olma demektir. Bâ'nın bâ'da, Te'nin de te'de (yani mahreçlerinde olduğu gibi) ve diğer mütemasillerde de böyledir. Tecânüs (aynı cinsten olma): İkisinin mahreçte uyumlu, sıfatta farklı olmaları demektir. Zel'in peltek se'de, peltek se'nin ze'de, te'nin dâl'da (mahreçlerinde) olduğu gibi. Tekârub (yakın olma): İkisinin mahreç olarak yakın olmaları veya sıfat olarak yakın olmaları veya hem sıfat hem de mahreç olarak yakın olmalarıdır.”⁶⁴⁸

İdğam, iki harf arasındaki nispete bakarak kısımlara ayrılır: “Vacip idğam, racih idğam, mercuh idğâm, izharla eşit idğâm.”⁶⁴⁹

Birinci kısım vacip olan idğâmdır. Onun da iki durumda olacağını beyan etmiştir:

1. Misleyn'de: Onlardan birincisi med harfî olmayıp, sakın olursa.
2. Yakın olanıyla beraber lâmı tarifte ve yine şinle beraber.

2.9.1.1. Vacip İdğam

(فَوْجُوبُهُ فِي الْمِثْلِ إِنْ يَسْكُنُ وَلَا مَدًّا) sözüyle şunu kastetmektedir: “Mümasil harfte idğâmın vacip olması; kendinden sonraki med harfî olmayıp, kendisi sakın gelince olur.”⁶⁵⁰ Bu, ister tek kelimedede olsun, ra'nın ra ile buluşması gibi, (فَعْلَةٌ) veznindeki

⁶⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtîl-Aşr*, c. 4, s. 702.

⁶⁴⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 51, beyit 2.

⁶⁵⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 51, beyit 3.

(فَمَا رَبِحْتُ) ⁶⁵¹ gibi. İsterse iki kelimedede olsun, te'nin te ile buluşması gibi (تَجَارَتْهُمْ) ⁶⁵² gibi.

Birincisi med harfi olursa o zaman idğâm mümteni olur. (أَمَنُوا وَعَمِلُوا) ⁶⁵³ da ve (فِي يُوسُفَ) ⁶⁵⁴ de olduğu gibi.

(وَجَاءَ بِمَالِيَةِ وَجْهَانِ) sözü, vacip olandan başka bir istisnadır. (مَالِيَةِ هَالِكِ) ⁶⁵⁵ ayetine değinmektedir. Çünkü he'de, izhar da idğâm da caizdir. İkisinin de caiz olmasının sebebini de şu sözüyle açıklar: (إِذْ كُنْتَ تَتَوَى وَفَفَهَا) yani: “Çünkü sen üzerinde vakfa niyetlendiğin birinci he'yi, ikincisine vasl yaptın.” ⁶⁵⁶ Başka bir deyişle, üzerinde vakf yapılacak olana vasl yaptın. Çünkü o, aslında sekiz he'sidir, vakf halinde gelir ve vasl halinde hazfedilir.

(وَلِإِجْلِ ذَا بِكْتَابِيهِ فِي النَّقْلِ جَا الْأَمْرَانِ) sözü yani: “Vakf niyeti için ayeti kerimede geçen (كِنَا بِيهِ إِنِّي) de iki mesele vardır.” ⁶⁵⁷ Verş'e göre nakil ve naklin olmamasıdır. ⁶⁵⁸

(وَاللَّامِ لِلتَّعْرِيفِ فِي الْوُجُوبِ التَّرْمِ) sözü yani: “Lam, harfi tarif için olduğunda ona yakın harflerde daima idğâm yap!” ⁶⁵⁹ O harfler de ileride geleceği şekilde on iki tanedir.

(وَالشَّيْنِ إِذْ فِيهِ انْتِشَارُ تَدَانِ) sözü: “Lamı tarifi, aynı şekilde şinde de daima idğâm yap!” ⁶⁶⁰ Çünkü onda öyle bir yayılma vardır ki onun mahreciyle lamın mahreci yakınlaşır. Böylece lamı tarifi idğâm yapıldığı harf on üçtür. Az önce geçtiği üzere

⁶⁵¹ Enâm, 94.

⁶⁵² Bakara, 16.

⁶⁵³ Bakara, 25.

⁶⁵⁴ Yusuf, 7, 80.

⁶⁵⁵ Hakka, 28,29.

⁶⁵⁶ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 51, beyitler 3-4.

⁶⁵⁷ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 51, beyit 4.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr fî Kırââti'l-Aşr, c. 3, ss. 981-982.

⁶⁵⁹ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 51, beyit 5.

⁶⁶⁰ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 51, beyit 5.

misil olma kaidesine göre lamın lamla idğamı da buna ilave edilir. Onun (lamın) bahsedilen harflerle idğamında âlimler ittifak etmişlerdir.

2.9.1.2. Râcih İdğam

Birinci kısımda vacip idğâmı zikrettikten sonra, burada idğâmın diğer kısımlarından bahsetmeye devam ederek: (وَاخْتِيزَ إِذْ كَثُرَ التَّنَاسُبُ) “İki harfin tenasubunun çok olduğu yerde idğam tercih edilir,”⁶⁶¹ sözü ile ikinci kısmı kastediyor. O da râcih idğâmdır. O, iki harfin tenasübünün çok olduğu yerde olur. Daha önce tenasüb kelimesinden kastının, karşılaşan iki harfi toplayan dört nispete işaret olduğu geçmişti. Onlar da; müşareket, bitişiklik, yakın olma ve aynı cinsten olmadır.

Bu kısma örnek olarak (إِذْ نَخَلْتِ)⁶⁶² kelimesindeki zel harfinin dâl harfiyle karşılaşması misal olarak verilebilir. Aralarındaki aşırı yakınlığa ilaveten ayrıca aralarında aynı cinsten olmanın, infitah, istifal, cehr (seslilik), ismat, tam ve asıl olma sıfatları da vardır. Bu cihetle dil yönünden onun idğâmı izharından daha güçlüdür. Kıraatler yönünden ise her kârinin rivayetine göre farklılıklar vardır.⁶⁶³

2.9.1.3. Mercûh İdğam

(وَالْقَلِيلُ يَنْبُ مِنْهُ) “İki harf arasında münasebet azdır,”⁶⁶⁴ sözü: Buradan üçüncü kısmı kastediyor, o da iki harf arasında tenasübün az olduğu mercuh idğâmdır.

Bu kısma örnek olarak (إِذْ جَاءَ)⁶⁶⁵ ayetindeki zel harfinin cîm harfiyle karşılaşması misal olarak verilebilir. Birbirinin mahrecindeki uzaklığa ilaveten şeddede ve kalkalede cim kuvvetli olur. Yine aralarında aynı cinsten olmanın tenasübünün; infitah, istifal, cehr (seslilik), ismat, tam ve asıl olma sıfatları kalır.

⁶⁶¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 51, beyit 6.

⁶⁶² *Kehf*, 39.

⁶⁶³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 476.

⁶⁶⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 51, beyit 6.

⁶⁶⁵ *Sâffât*, 84.

Bundan dolayı dil yönünden onun izharı daha güçlüdür. Belki de kurrânın çoğuna göre izhar yapılmasının sebebi de budur.⁶⁶⁶

2.9.1.4. Eşit İdğam

(وَمَا بَقِيَ سِيَّانٍ) “Geri kalanlar”⁶⁶⁷ sözü: Buradan dördüncü kısmı kastediyor, o da izharla aynı seviyede olan idğâmdır. İki harfin arasında tenasübün orta olduğu idğâmdır, ne o kuvvetlidir ki idğam tercih edilsin ve ne öteki zayıftır ki izhar tercih edilsin.

Bu kısma örnek olarak (فَقَدْ ظَلَمَ)⁶⁶⁸ kelimesindeki del harfinin zâ harfiyle karşılaşması misal olarak verilebilir. İki arasında mahreçte yakınlık, seslilikte de (cehr) aynı cinsten olma vardır. Ancak dâl harfinde şiddet ve kalkale sıfatı kuvvetlidir. Zâ'nın da itbak ve isti'lâda kuvvetli olduğu gibi. İki arasındaki tenasüp öyle çok güçlü veya çok zayıf da değildir. Bundan dolayı idğam yapılmaları ve izhar yapılmaları aynı seviyededir. (eşittir)⁶⁶⁹

Müellif şimdi de idğamın keyfiyeti üzerine bahsetmiştir:

(وَاسْتَوْهَ فِي التَّالِي بِقَلْبِ مُغَايِرٍ) sözü: “İdğâm yapılmak istenen harfi, kendinden sonraki gelen harfe değiştirerek girdir! Bu da çoktur.”⁶⁷⁰ Şöyle ki: Eğer birinci harf kendinden sonra gelen harfe mümasil ise, orada idğâm yapmak istendiğinde yapılacak iş tektir. O da, birincisini kendinden sonrakine girdirmektir. Eğer kendinden sonra gelene muğayir (farklı) ise, orada yapılacak iş ikidir: Birincisi, ikinciye mümasil bir harfe dönüştürmek, sonra onu diğerinin içine girdirmektir.

(هَذَا الْكَثِيرُ) sözü: Birinci harfi, ikinciye mümasil bir harfe dönüştürmekir. Bu da dilde çok kullanılmaktadır.

⁶⁶⁶ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 477.

⁶⁶⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 51, beyit 6.

⁶⁶⁸ **Talâk**, 1.

⁶⁶⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 477.

⁶⁷⁰ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 52, beyit 7.

(وَجَاءَ قَلْبُ الثَّانِي) sözü “İkinciye birinciye kalbetmek geldi”⁶⁷¹ yani: Dilde bu çok az gelmiştir. Kur’an-ı Kerim’de yoktur. İkincinin, birinci harfe mümasil olana dönüştürülmesi, sonra birinciye ona girdirmektir.

Sonra örnek olarak (وَمِثْلَهُ إِذْبَدَّهِ) yi vermiştir. Aslında o, (ذَبْحٌ هَدِي) idi. Hâ harfi he harfinden daha yüksek olduğundan o he harfi, ondan daha hafif olduğundan sonuncusu birincisinin lafzına dönüştürüldü.⁶⁷²

(وَبِمَدِّمْ حَائِينَ) sözü, ikincinin kalbedilmesinin başka bir şeklini ihtiva ediyor. O da yine onun birinciyle beraber kalbedilmesidir. Çünkü aslolan : “مَعَهُمْ” he, ayndan daha düşük olduğundan, ayn harfi de ondan daha ağır olduğundan he’nin ayn’a kalbedilmesi gerekirdi. Fakat iki ayn harfinin bir araya gelmesi de onların nazarında ağır kabul edilir. Bundan dolayı ikisini de, ikisine münasip bir harfe dönüştürdüler. O da hâ’dır. Böylece Benî Temim diline göre “مَدِّمْ” olmuştur.⁶⁷³

(وَالْتَدْرِيكَ ذَوْلِكَان) “harekeyi sakin kılmak”⁶⁷⁴ sözü yani harekelinin sakinle idğâmının durumu: Birinci harfin harekeli olması durumunda, ikinci harfe idğâm yapılırken mutlaka sakin yapılması gerekir. Eğer o, kendinden sonraki gelene mümasil ise (aynı) orada iki amele ihtiyaç vardır; sükûn yapmak, sonra idğâm. Eğer kendinden sonraki gelene aykırı ise; orada üç amele ihtiyaç vardır, dönüştürme, sonra sükûn, daha sonra idğâm.

(وَهُوَ الْكَبِيرُ وَسَاكِينُ لِصَغِيرِهِ) sözü “Birinci harfi müteharrik olan idğâm, büyük idğâmdır, sakin olan ise küçük idğâmdır.”⁶⁷⁵

(وَالصَّوْتُ أَظْهُرُ طَالِبِ اسْتِعْلَانِ كَأَحَطْتُ فَوَظْنَمُ) gibilerde isti’lanın sesini açığa çıkar!⁶⁷⁶ Manası: İdğâm yapılmış harfin sesini ilan edip, açığa çıkarmak

⁶⁷¹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 52, beyit 7.

⁶⁷² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 478.

⁶⁷³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 478.

⁶⁷⁴ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 52, beyit 8.

⁶⁷⁵ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 52, beyit 9.

⁶⁷⁶ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 52, beyit 10.

istediğın zaman izhar yap! Tabi bu her idğam için geçerli değildir. Ancak كَأَحَطُّ فَوْطُتُمْ daki gibi itbak harflerinde olur. Bu da Kur'an-ı Kerim'de beş yerde vardır. Bunların dördü bir kelimedede küçük idğam öncesinde, beşincisi de iki kelimedede büyük idğam öncesindedir. O dördü şunlardır: ⁶⁷⁷(بَسَطْتُ), ⁶⁷⁸(فَوْطُتُمْ), ⁶⁷⁹(أَحَطُّتُ), ⁶⁸⁰(فَوْطُتُ) buradaki idğam konusunda kurrâ ittifak etmişlerdir. İtbâk sıfatının izharında da ittifak etmişlerdir.

İbnü'l-Cezerî şöyle demiştir: “Tâ harfi tefhîm olarak harflerin en güçlüsüdür, hakkı verilmelidir. Kendisi sakin olup kendisinden sonra te harfî gelirse, tam olmayan bir idğâmle idğam yapılması vacip olur. Orada tâ'nın güçlü, te'nin zayıf olmasından dolayı itbak ve istilâ sıfatı onda baki kalır. Tecânüs (aynı cinsten olma) olmasaydı idğâm ona yol bulamazdı. (بسطت), (أحطت), (فرطت) da olduğu gibi.”⁶⁸¹

Beşincisi, büyük idğâm ahabının kıraatinde (لبعض شأنهم) dir. Çünkü müellif, bu idğamı es-Sûsî'ye göre tam olmayan idğâm olarak görmektedir. Bilakis onda itbakın sesi kalmıştır.

Ca'berî'nin (كَأَحَطُّتُ, فَوْطُتُمْ) sözü bizim nüshanın dışında başka nüshada (كَأَحَطُّتُ) şeklinde gelmiştir. O doğrudur, çünkü kâriker nazarında ⁶⁸²(أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ) deki gâf harfinde iki yön vardır; tam idğâm ve kaf'ın isti'lâsından ibkâ yapılarak nakıs idğâm.⁶⁸³

(وَلَيْسَ مُتَمَمًّا) sözünden kastı şudur: (بَسَطْتُ) gibi idğamlar tamamlanmış (tam) idğamlar değildir. Bilakis onlar itbâk ve isti'la sesinin kalmasıyla nakıstırlar.

⁶⁷⁷ Mâide, 28.

⁶⁷⁸ Yusuf, 80.

⁶⁷⁹ Naml, 22.

⁶⁸⁰ Zümer, 56.

⁶⁸¹ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-Kırââtîl-Aşr, c. 3, s. 576.

⁶⁸² Mürselât, 20.

⁶⁸³ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-Kırââtîl-Aşr, c. 3, ss. 577-578.

(وَالْقَلْبُ لَمْ يُوجَدْ بِقَوْلِ الدَّانِي) sözü: yani: İmam Dâni (بَسَطَتْ) deki idğamda tâ'nın te'ye kalb edilmesini reddediyor ve bilakis itbakın kalmasını söylüyor.⁶⁸⁴

Dâni'nin şu sözüne işaret ediyor: “Tâ sakın olarak te ile karşılaşırsa ona kolay bir şekilde idğâm edilir. İdğâmla beraber itbâkı da ortaya konur. İtbakı ortaya konunca onun artık halis te'ye dönüşmesi mümkün değildir. Çünkü o, nun ve tenvin mesabesindedir. İkisi idğâm edildikleri zaman ğunneleri baki kalır. Bu, kurrânın görüşüdür. Nûn ve tenvinde caiz olduğu gibi onların da idğamı (bazen) caiz olabilir ve sesi yok edilebilir. Bu da (أَحَطَّتْ), (بَسَطَتْ), (فَوَّطَّتْ) ve benzerlerinde olduğu gibidir.”⁶⁸⁵

Dâni'nin ‘Bu Kurranın görüşüdür’ sözü onun tercihidir. İkinci görüşü zikretmesi ise bazı Arapların dil hikâyesidir. Bundan dolayı Ca'berî kesin bir ifadeyle (وَالْقَلْبُ لَمْ يُوجَدْ بِقَوْلِ الدَّانِي) “Dâni'nin sözünde katma yoktur,”⁶⁸⁶ demiştir.

Mer'âşî (ö. 1145/1732) idğâmın bölümlerini şöyle özetlemiş ve şöyle demiştir: “Sonra idğâm, tam ve nakıs olarak ikiye ayrılır. Çünkü birinci harf zat ve sıfat olarak ikinciye girdirilirse o durumda ya aynı olur veya yakın olur. Fakat birincinin zatı ve sıfatı, ikincinin zatına ve sıfatına dönüşür. O zaman idğâm tam olur, (مَدَّ) nin idğâmında ve (إِذْ ظَلَمُوا)⁶⁸⁷ deki zêl'in zâ'ya idğâmında olduğu gibi. Birbirine yakın olan harflerde eğer birinci harf ikinciye zat olarak girdirilir, sıfat olarak girdirilmezse, birinci harfin zatı ikinci harfin zatına dönüşür. Fakat sıfatı, onun sıfatına dönüşmez, ancak telaffuzda kalır. Bu durumda idğâm nakıs olur.

Birinci harften baki kalan sıfat:

- Ya ğunnedir; o da sakın nûnun ve tenvinin vav ve yâ ile idğâmındadır.
- Ya da itbaktır, o da tâ'nın te'ye idğâmındadır. (أَحَطَّتْ)'de olduğu gibi.

⁶⁸⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 52, beyit 10.

⁶⁸⁵ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 138.

⁶⁸⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 52, beyit 10.

⁶⁸⁷ *Nisâ*, 64.

- Ya da isti'ladır; o da (أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ) 'deki kaf harfinin kefle idğâmındadır. Hepsinin açıklaması gelecektir.

- Tam idğâmdaki şedde, o da tamdır. Nakıs idğâmdaki şedde de nakıstır.”⁶⁸⁸

(وَالسَّاتِرَ اشْدُدُّ) “Örtülen harfi şeddele!”⁶⁸⁹ sözü kendisinde idğâm yapılan harfin şeddelenmesinin emridir. Onu السَّاتِرَ diye isimlendirdi. Çünkü idğâm yapılan harfi, tam idğâmda tamamen, nakıs idğâmda da kısmen örter ve kapatır. O bütün durumlarda şeddelidir.

(وَإِكْمِلَنَّ بِمَدِّهِ) “Şeddeyi tam yap!”⁶⁹⁰ Sözü, şeddenin tam yapılmasının emridir. (السَّاتِرَ) katkısız idğâmda yani tam idğâmda: Kendisinde idğâm yapılan harf, nakıs idğâm durumunda iken onun şeddesi orta olur, tam idğâm durumunda iken şeddesi ileri seviyede (fazlaca) olur.

(وَوَرَّانُهُ مَعَ شَدِّهِ حَوَّانٌ) sözüyle “Şeddelyken harfin ölçüsü, iki harftir.”⁶⁹¹ Şunu kastetmektedir: Kendisinde idğâm yapılmış harf şeddeli halde iken iki harf vezinde olur, sakinden sonra harekeli.

Mekkî (ö. 437/1045): “Her şeddeli harf, telaffuzda ve vezinde iki harf makamındadır. Onlardan ilki sakin, ikincisi harekeli.”⁶⁹²

Kurtûbî (ö. 461/1061) şeddeyi zaman bakımından ele alarak; şeddeli harfin nasıl nutk edileceği ve telaffuz sıfatının bilinmesindeki gereken; sakin ve harekeli iki harfin telaffuz zamanının miktarı kadardır. Bundan fazla yapılmamalıdır ki sanki iki harften daha fazlaymış gibi olmasın. Ondan daha kısa da yapılmasın ki sanki bir sözden bir harf eksik kalmış gibi olmasın. Bilakis fazlalık ve noksanlığa düşmemek için yeterli miktarı kolla ve böylece ihsan ve güzellikten en parlak, şekilde

⁶⁸⁸ Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukill*, ss. 184-185.

⁶⁸⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 52, beyit 11.

⁶⁹⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 52, beyit 11.

⁶⁹¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 52, beyit 11.

⁶⁹² Mekkî, *er-Riâye*, ss. 245, 247, 251.

maksadına ulaşmış olursun.⁶⁹³ Yine şöyle dedi: “Günnesiz şeddede, açığa çıkmış iki harfin ölçüsü olmalıdır. Günne ile beraber açığa çıkmış iki harfin ölçüsünden daha az olmalıdır...”⁶⁹⁴

(وَاشْمِمْ لِذِي الْإِشْمَامِ ذَا ضَمٍّ) “Dammeli harfi işmamla oku!”⁶⁹⁵ Manası: Dammeli harfi büyük idğâm babında işmamı nakledenlere göre işmam yap. Burada kastedilen şudur: İdğamlı harfin dammesine iki dudakla işaret etmektir.

(ذَا ضَمٍّ) sözü dammeli harfi kapsar, (حَيْثُ سَكَنْتُمْ)⁶⁹⁶ de olduğu gibi veya (يَشْفَعُ) ⁶⁹⁷ de olduğu gibi, her ikisi de idğamlarından önce dammelidirler.

(وَمَعَ مَدٍّ وَمِثْلِ جَاءَنَا الْقَوْلَانِ) bu işmamı bize nakledenlerden geldiğine göre, dammeli harfin kendinden önce med vavı ile beraber gelmesi durumunda (وَسَقْفُ) ⁶⁹⁸ da olduğu gibidir. Yine kendisinden önce, onun gibi dammeli bir harfle beraber olduğunda (وَيَنْسُرُ رَدْمَتَهُ)⁶⁹⁹ gibi veya kendisinden sonra, (نَفَقُ صَوَاعِ)⁷⁰⁰ da olduğu gibi, (burada) iki görüş vardır: Biri işmamın caiz olduğu, diğeri ise olmadığı.⁷⁰¹

(وَأَمْنَعُ مَعَ الشَّفَوِيِّ) sözü şunu ifade eder: “Şefehî (dudak harfleri) harflerle işmamı yapma!”⁷⁰² Onlar: Bâ, bâ ve mim ile ve mim, mim ve bâ ile ve fê, fê ile, vav dammeli gelmedi ki istisna yapılınsın.⁷⁰³

Şâtîbî (ö. 590/1194) şöyle demiştir: “Mimin ve bâ’nın dışında işmam ve ravm yap! Bâ ile veya mim ile iyi düşünen ol!”⁷⁰⁴

⁶⁹³ Bkz. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 141.

⁶⁹⁴ Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 145.

⁶⁹⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 52, beyit 12.

⁶⁹⁶ *Talâk*, 6.

⁶⁹⁷ *Bakara*, 255.

⁶⁹⁸ *Kehf*, 88.

⁶⁹⁹ *Şûrâ*, 28.

⁷⁰⁰ *Yusuf*, 72.

⁷⁰¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 486.

⁷⁰² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 52, beyit 13.

⁷⁰³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 487.

(وَأَرُدُّ رَوْمَهُمْ إِذْ لَيْسَ يَدْعُمُ غَيْرُ ذِي الْإِسْكَانِ) sözü: “Ravmlerini reddet! Çünkü sakın olmayanda idğam yoktur.”⁷⁰⁵ Ravm’in sözlük anlamı: Râme fiilinin mastarıdır. Lugatta dilemek, istemek vb. anlamlara gelir.⁷⁰⁶ Birisi bir şeyi ravm etti dendiği zaman onun o şeyi talep ettiği manasına gelir. İstılahta ise: Vakfa harekenin en azını yapmaktır. Ca’berî bundan gelecek konular içerisinde (vakf ve ibtidânın açıklanması babında) bahsedecektir. Kârîlerin burada bahsettikleri ravmdan maksat, büyük idğamın yapılması meselesinde kesre ve dammenin bir kısmının uygulanmasıdır. Bu, ihtilâs diye bilinir, bazen de ihfa diye tabir edilir, geçen babda bunun detayı, ihfa ve ihtilas konusunda geçmiştir.

Dânî (ö. 444/1053) şöyle demiştir: “Nahiv (dil) ve kıraat âlimlerimiz idğamlının harekesine işaretin nasıl yapılacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları şöyle demişlerdir: Harfin cisminde (kendisinde) yeni bir şey ihdas etmeden, iki dudakla ona ima olur. Böylece onu sahih bir idğâm yaparlar. Çünkü uzuvla ima ancak baştan harfi sakın yapmakla olur. Diğer bir kısım da şöyle demiştir: Orada işaretin hakikati, uzuvla değil de harekeyle harfe işaretin olmasıdır. Çünkü o, niteliğinin beyanı için daha kesindir. Böylece onu gizlemiş oluyorlar, sahih idğâm değil. Çünkü harfe işaret edildiği zaman harekesi hemen gitmiyor, bilakis ses apaçık zayıflıyor, başka bir şey değil. Anlatılanlarla beraber o, lafzı uzatılmış harekesi tam bir ses veznindedir. Bütün ehli edâ bu yolu tercih etmişlerdir.”⁷⁰⁷

İster ravm buraya, vakf babında bilindiği üzere hamledilsin veya ihtilasa hamledilsin aynıdır. Bundan dolayı Ca’berî buna karşı çıkıyor. Şöyle diyor: (وَأَرُدُّ رَوْمَهُمْ) onların ravmini reddet, bu reddinin sebebini de şu sözünü açıklamıştır: (إِذْ لَيْسَ يَدْعُمُ غَيْرُ ذِي الْإِسْكَانِ) yani, “sakın olmayanda idğam olmaz.”⁷⁰⁸ Harfin idğamı ya sakın veya sakın kılındığında doğru olur. Ravma ve kendisinde ihtilâs olana gelince o ikisi de hakiki harekelidir.

⁷⁰⁴ Şatıbî, **Hırzû’l-Emânî**, s. 13, beyit 155,

⁷⁰⁵ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 52, beyit 13.

⁷⁰⁶ Kadir Güneş, **el-Mu’cem**, s. 511.

⁷⁰⁷ Dâni, **İdğâmü’l-Kebîr**, s. 188

⁷⁰⁸ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 52, beyit 13.

İbnü'l-Cezerî: Hemedânî'den rivayet edilen, işaretten kastedilenin sınırlandırılması konusunda, imamların ihtilaflarından bahsedildikten sonra şöyle demiştir: “Cumhurun hepsi işareti, ravm ve işmama hamletmişlerdir. Dâni şöyle demiştir: “Bizim nazarımızda işaret ravm ve işmam olur, ravm beyanda harekenin niteliğinden daha kesindir, çünkü o kulağa daha çok etki eder. Ancak sahih idğâm ve tam şeddeleme onunla beraber ortaya çıkmaz, ama işmamla sahih olur. Çünkü uzvun amel ettirilmesi ve onun telaffuza intikal etmeden sessiz olarak hazırlanması, kulağa etki etmez. Kesrada o uzvun, kesranın mahrecinden uzak olmasından dolayı mümteni olur. Birinci harf eğer mansup olursa hafifliğinden dolayı harekesine işaret edilmez.

Bize göre bu, işaretin manasına daha yakındır. Çünkü o, lafızda daha genel ve ibarede de daha doğrudur. Buna yedi imamdan üzerinde icmâ edilmiş iki sahih kıraat (تَأْمَنًا)⁷⁰⁹ de şهادet eder ve başkaları da. O, ileride geleceği gibi büyük idğamdır. O ikisi, cumhurun sözünde işaret edilen Ebû Amr'ın idğamının ta kendisidir.⁷¹⁰

Bunun sağlıklı olduğuna delalet eden şey, idğâm için sakın kılınan harfin sükûnu, vakf için sakın edilen harfin sükûnuna, ikisinin de sükûnlarının arızı olması cihetiyle benzemektedir. Bundan dolayı onda vakfin sükûnunda cari olan med ve zıddı icra edilmiştir.

Evet, sahih idğâm işmamda değil, ravmda mümteni olur. (uygulanmaz). Çünkü o, burada ihfadan ibarettir ve harekenin bir kısmıyla nutk olunur. Böylece (تَأْمَنًا)'de olduğu gibi izhardan başka, idğamdan başka ayrı bir görüş olur...’’⁷¹¹

“Veliyyullah (Şâtıbî) ravmi rivayet etti. Sonra orada dudak harflerinden olan fe harfini söylemedi.”⁷¹²

⁷⁰⁹ Yusuf, 11.

⁷¹⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 489.

⁷¹¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâât-il-Aşr*, c. 3, s. 747.

⁷¹² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 52, beyit 14.

Bu ifade İmam Şâtıbî'ye ravm hakkındaki itirazıdır. Ca'berî'ye göre Şâtıbî'nin tarifi özürdür. Ravm ve işmamdan müstesna olanları saydığı yerde fe'nin fe ile olmasını zikretmedi. Bu da Şâtıbî'nin şu sözünün tasdikidir: "Mimin ve bâ'nın dışında işmam ve ravm yap! Bâ ile veya mim ile iyi düşünen ol!"⁷¹³

İmam Şâtıbî'nin fe'yi müstesnalarda zikretmemesi sadece ona mahsus değildir, bilakis o, büyük imamlara tabi olmuştur. Bunların başında imam Dâni gelir.⁷¹⁴

Bu dört beyitte idğâma mani olanlardan bahsetmektedir. Onları on altıya çıkarmıştır. Örnekleriyle beraber şunlardır:

1. (تَى) bununla birincisinin şeddesini kastediyor. (خَرَّ رَاكِعًا)⁷¹⁵ gibi.
2. Üç şeddenin bir araya gelmesi o da şu ayettedir. (طَلَّقَنَّ)⁷¹⁶.
3. (مُدُّ) bununla ilk harfin med harfi olmasını kastediyor. (فِي يَوْمٍ)⁷¹⁷ de olduğu gibi.
4. (أَضَعْفُ) bununla, birinci harfin kapalılık, gizlilik ve güçsüzlükle zayıflatılmasını kastediyor. O da (هُوَ وَمَنْ)⁷¹⁸'nin vâvında, dammeli olan he'dir. (هُوَ وَمَنْ)⁷¹⁸ gibi.
5. (فُوَّةٌ حَاجِرٍ) yani, kuvvetli bir engel. Bununla tenvini kastediyor, o bir mana için getirilen kuvvetli bir engeldir. O, (tenvin) ismin daha sağlam olduğu durumdur. (رِزْقًا قَالُوا)⁷¹⁹ gibi.

⁷¹³ Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî*, s. 13, beyit 155.

⁷¹⁴ Dâni, *et-Teyşîr fi'l-Kırââtî's-Seb'*, Lübnan, 1984, s. 127.

⁷¹⁵ *Sâd*, 24.

⁷¹⁶ *Tahrîm*, 5.

⁷¹⁷ *İbrâhim*, 18.

⁷¹⁸ *Nahl*, 76.

⁷¹⁹ *Bakara*, 25.

6. (وَتَحْرُوكٌ فَصْدُوهُ) yani, kastedilen hareke, onunla ⁷²⁰أَنَا نَذِيرٌ in (أَنَا)'sindeki nun'un fethasını kastediyor. İsimle harfin arasındaki belirleyici ayraç olmasından dolayı kastedilenden sayıldı.

7. (مِثْلُ وَزَانٍ) kastedilen vezin (veya kastedilen yapı). O da (مِثْلُ وَزَانٍ)'le anlattığıdır. Belirli bir vezni yakalayabilmek için kelimeye eklenen harfi kastediyor. (قَرَدٍ)ne eklenen (Ca'fer)e ilave edilen lam gibi, bu maniye Kur'an'dan bir misal yoktur.

8. (وَتَعْدُدُ الْإِعْلَالَ) O, ⁷²¹(عَالٌ لُوطٍ) kelimesindedir. Çünkü müellif burada Sûsî ye göre iki vecih görmektedir.

9. (أَوْحَدْفُ سَرَى) yani, harflerinden birinin hazfi ile birinci kelimenin zayıflatılması. ⁷²²(يَخْلُ لَكُمْ) gibi. Engel olan harflerden aşağıda gelenler de vardır:

10. Noksanlık. O da fiilin aynı'nın (orta harfinin) hazfedilmesi ⁷²³(جِبْتٌ شَيْنًا) de olduğu gibi.

11. ⁷²⁴(فَلَا يَذُرُّكَ كُفْرُهُ) yani, birinci harften önce ihfanın olmasıdır. (أَوْسَبِقُ مُحْفَى) gibi. (عَمَّتِ النَّاءَانِ) sözüyle, mütekellimin te'si ve muhatap te'sinin geçtiğinde bazı engelleri kapsadığını kastediyor. Çünkü o ikisi, şeddeli olarak gelmelerinin ve idğâmlarının engeli olabilir, ⁷²⁵(كِدَّتْ تَرَكَنُ) de olduğu gibi. Bazen de engel nakıs olabilir, ⁷²⁶(كُنْتُ تُرَابًا) de olduğu gibi, bazen de engel önden gizli olabilir, (أَفَأَنْتَ) ⁷²⁷(تُكْرَهُ) de olduğu gibi.

⁷²⁰ Mülk, 26.

⁷²¹ Hicr, 59.

⁷²² Yusuf, 9.

⁷²³ Meryem, 27.

⁷²⁴ Lokman, 23.

⁷²⁵ İsrâ, 74.

⁷²⁶ Nebe, 40.

⁷²⁷ Yunus, 99.

12.(أَوْلَانِصَالٍ) yani, orada iki harf arasında hazfedilmiş bir harfin olmasıdır. İdğam edilmesi istenen harfler de yan yana gelmiş oluyor. O da daha önce geçen (يَخُلُّ) (لَكُم) de olduğu gibi.

13.(وَلَيْسُهُ) yani, binasının başkasıyla karışmasıdır. Örneğin (سُرُرٍ)⁷²⁸, kelimesindeki iki ra'nın idğâmı, sevinç manasındaki (سر) kelimesiyle iltibasa (karıştırmaya) düşürür.

14.(وَعُرُوضُهُ) yani, birinci harfin arizî olması, örneğin: (وَلَيْي يَسُدُّنَ)⁷²⁹

15.(وَإِنْ يَلْزَمُ سَكُونُ التَّانِي) yani: Eğer ikinci harf sabit bir sükun ile sakin ise; örneğin (قَالَ اللهُ)⁷³⁰ gibi.

16.Birinci harfin ikinci harften daha güçlü olması, bu engel Basrîlere özeldir. Bundan dolayı müellif (وَالْبَصْدُ قُوَّةٌ أَوْلٍ) (Basrîlere göre birincinin kuvveti) dedi. Basrîlere göre birinci harfin kuvvetli olması, idğâmın engellerindendir. Sonra bu özeti şu sözüyle açtı: (ضَعْفٌ سِوَى مُتَكَافِئٍ) yani: Birinci harf, ikinciye kuvvet yönünden eşit değilse, idğâmın kuvvetli birinci harfini zayıflat. Böylece onlardan her biri kuvvetli olmuş olur, o zaman onlara göre problemsiz idğâm olur.⁷³¹

(وَالْكُوفِ عَمَّ) sözü yani: Kûfeli dilbilimcilerine göre kuvvetli harfin idğâmı geneldir. İster kendinden sonra kuvvet cihetiyle kendine denk bir harf olsun, isterse de ondan daha zayıf olsun.

(فَدَانٍ) sözünün manası: Kûfelilerin görüşüne yaklaş, ondan uzaklaşma; doğru olan odur. İşte bu söz, Ca'berî'nin Kûfelilerin sözünü tercih etmesidir. O da kuvvetliyle zayıfın idğâmı konusunda kâriyelerden vârid olana göredir. Örneğin: (لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ)⁷³⁴, (أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ)⁷³³, (فَوَطَّئْتَ)⁷³² daha önce de geçmişti.

⁷²⁸ Hicr, 47.

⁷²⁹ Talâk, 4.

⁷³⁰ Âli İmrân, 55.

⁷³¹ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 53, beyitler 15-18.

⁷³² Zümer, 56.

(وَالْحَوْفُ عِنْدَ أَخٍ نَأَى أَوْ قَدْ وَهَى يُخْفَى) sözünde, sakın nun ve tenvinin ilgili harfleriyle ihfasını, harekeli ve sakın mimin de bâ ile ihfasını gerektirmesi hakkında bahsetmiştir. Çünkü “ihfa sadece ğunne harfleri olan nun ve mimde olur.”⁷³⁵

Bu ihfâ, geçen babda açıklaması geçen harekenin ihfasından farklıdır. Buradaki ihfâ, harfin ihfâsıdır. Yani ihfanın idğâmla izhar arasındaki telaffuzudur.

(وَالْحَوْفُ عِنْدَ أَخٍ نَأَى) sözü, “sakın nun ve tenvinin, sayısı on beş olan ihfâ harflerinin yanındaki”⁷³⁶ durumunu kastetmektedir. Çünkü o ikisinin mahreçleri o harflerden az uzaktır. Fakat o ikisi, o harflerden, boğaz harflerinin uzaklığı kadar uzak değildir ki izhar yapılsın, bilakis o ikisinin uzaklığı daha azdır. Bundan dolayı izharla idğâm arası bir durumdur ki, o da ihfâdır.

Dânî şöyle demiştir: “O ikisi (tenvin veya sakın nun), onların (ihfa harflerinin) yanında iken ihfâ yapılmışlardır. Çünkü o ikisi, bunlardan, boğaz harflerinden uzaklığı gibi uzak değildirler ki boşluktan dolayı izhar gereksin. Aynı zamanda onlara, (لم يرو) harflerinin yakınlığı gibi yakın da değildirler ki o darlık ve sıkışmadan dolayı idğâm gereksin, böylece ihfâ olundu. Yine onların yanında ne idğâmlı, ne de izharlı oldular. Bununla beraber ğunneleri de baki kalır. O ikisinin mahreci özellikle genizdendir, dilin onlarla işi yoktur.”⁷³⁷

Sakin nunun ve tenvinin hükümleri hakkında daha fazla bilgi, iki nunun kısımları bölümünde nun harfinin ele alınmasında gelecektir.

(أَوْ قَدْ وَهَى) sözüyle mimin bâ ile beraberliğini kastetmektedir. O, mahreçte bâ'ya ortak olmasından ve açıklıkta onunla aynı cinsten olmasından dolayı izhar yapılmaz, idğâm da yapılmaz. Çünkü katışıksız idğâm, onun kendine özgü özelliği olan ğunneyi ortadan kaldırır. Böylece onu ‘takdir olunana göre bâ’dan daha fazla’

⁷³³ Mürselât, 20.

⁷³⁴ Nûr, 62.

⁷³⁵ Kurtubî, el-Mûdih, s. 158.

⁷³⁶ Ca’berî, Ukûdü’l-Cümân, s. 53, beyit 19.

⁷³⁷ Dâni, et-Tahdîd, s. 115.

yapar. Böylece sadece ihfâ kalır, ister o sakın olsun (دُكُّم بِالْحَقِّ)⁷³⁸ gibi, bu durumda yaygın olan duyuma göre, herkese göre ihfâ olur. İsterse bir harekeliden sonra harekeli olsun (عَلَّمَ بِالْقَلَمِ)⁷³⁹ gibi. Bilindiği üzere büyük idğâm ashabına göre ihfâ yapılır. Mimin hükümlerinin tafsili ileride ele alındığında gelecektir.⁷⁴⁰

(وَفِي تَشْدِيدِهِ رَأْيَانِ) bununla müellif, kendine göre ihfâ yapılan harfin şeddelenmesinde ulemanın iki görüşü vardır demek istiyor:

1- (عَارٍ) (çıplak) yani şeddeden ârîdir ve bu kurrânın ortak görüşüdür; Dâni, Mekkî, Şehrîzûri gibi ve başkaları. Ancak İbnül-Bâziş (ö. 540) bunun, cumhurun görüşü olduğunu delillendirmiştir.⁷⁴¹

2- (وَبَعْضُ الشَّدِّ) yani: O, şeddedenin bir kısmıyla şeddeldir. Bu hafif şeddeli demektir. Bu da Ebû Alî el-Ehvâzi (ö. 446/1054) ve talebesi Abdül-Vahhab Kurtûbî (ö. 461/1061)'nin görüşüdür: “İhfâlî: O, izharla idğâm arasında olduğu gibi, aynı zamanda şeddeliyle şeddesiz arasındadır.”⁷⁴²

İhfâlî harfin idğâmla izhar arasında bir mertebede bulunmasından dolayı âlimler ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları onu izhara ilhak etmişlerdir, böylece onun nazarında ihfâ ârî oldu. Bazıları da idğâma ilhak etmişlerdir, böylece ihfâlî harf hafif şeddeyle şeddelenmiş oldu. İşte bu, müellifin (إِذْ قَدْ جَاَزَ مُنْزَلَتَيْنِ) sözünün manasıdır. Yani: “Çünkü o, izhar ve idğâm mertebelerini geçmiştir, onlardan birine düşmemiştir.”⁷⁴³

⁷³⁸ Enbiyâ, 112.

⁷³⁹ Alak, 4.

⁷⁴⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, Ukûdü'l-Cümân (tahkik), s. 495.

⁷⁴¹ Dâni, et-Tahdîd, s. 100.

⁷⁴² Kurtubî, el-Mûdih, s. 158.

⁷⁴³ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 53, beyit 20.

(وَالْإِسْكَانَ فِيهِ فَعَانٌ) sözü: “Sükûn yapmayı ona kıyas et ve onu koru!”⁷⁴⁴ İsterse o sükûn, asli olsun. İsterse harekeli olup ihfâ için sakin yapılmış olsun. İşte bu, idğâmla beraber ihfânın ortak oldukları şeydir.

(إِنْ صَحَّ قَبْلَ الْمُدْغَمِ الْإِسْكَانَ فَاعْتَرَا) sözünün manası: “İdğâmlı harften önce sahih sakin bir harf geldiği zaman görmezden gel!”⁷⁴⁵ (شَهْرُ رَمَضَانَ)⁷⁴⁶ gibi, onun oraya düşüşünü, birincisi sahih olan iki sakinin bir araya gelmesine sebep olmasına rağmen bağışla ve hoş gör.

Sonra müellif bunu açıklarken iki sebep ortaya koymuştur:

1- İdğâmda iki sakinin bir araya gelmesi arızidir. Hepsinde tamamen hafifletmeyi kastederek vakfa kıyasla onu görmezden gel. Özellikle âlimler idğâmı, işmamlı harekeye işaret konusunda vakf yerinde kullanmışlardır. Bu, müellifin şu sözünün manasıdır: (فَاعْتَرَا لِعَارِضِهِ وَيَلْتَوِيَانِ وَفَقَا) ona arız olanları geç! Gerçek durum, iki sahih sakin vakfta bir araya gelir.⁷⁴⁷

2- İki sakinin bir araya gelmesi takdiridir, hakiki değildir. Çünkü mudğam, mudğamun fih içerisine girdirilmiştir. Hakikatte o, telaffuz edilmemektedir. İşte bu, müellifin şu sözünün manasıdır: (وَقُدَّرَ), yani, ikisinin bir araya gelmesi takdir olunmuştur. Gerçekte o ikisi bir araya gelmemiştir.⁷⁴⁸

Sahih sakinden sonra idğâmın caiz olmaması sözü, dilbilimcilerin cumhurunun ve bazı kurraların sözüdür.⁷⁴⁹

Kabul görmüş on kıraatten birçok kıraatte gelmiştir. Onlardan; Ebû Amr ve Ya'kub'un hulüfle büyük idğamlarıdır. (شَهْرُ رَمَضَانَ). Yine onlardan biri, Bezzî'nin

⁷⁴⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 53, beyit 20.

⁷⁴⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 53, beyit 21.

⁷⁴⁶ **Bakara**, 185.

⁷⁴⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 53, beyit 21.

⁷⁴⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 53, beyit 22.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâât-il-Aşr*, c. 3, s. 752.

rivayetinden İbn. Kesir kıraatine göre sakinden sonra gelen bazı şeddeli te'ler. (هُ)⁷⁵⁰ ve (نَارًا تَلْظَى)⁷⁵¹ gibi.

Yine onlardan biri, (نِعْمًا)⁷⁵² kelimesindeki ayn'ı sakın ve mimi de şeddeli okunmasıdır.

(وَالْمُجِيبُ بِأَنَّهُ مُخْفَى فَدَعَاَهُ بِلَا وُ هَانَ) sözü yani: Dilbilimcilerden ve kurradan sahih sakinden sonra gelen birinci harf ihfâldır, idğâmlı değildir diye cevap verenlerin iddiası doğru değildir. Bunun bir delili yoktur.⁷⁵³ (إِذْ لَيْسَ مَوْجُودًا) yani: Çünkü birinci harf artık yok. Bilakis ikinciye girdirildi ve şeddesi tamamlandı. Yani: Çünkü ikinci, tam tamına şeddeli oldu. (وَحَقِيقَةُ الْإِدْغَامِ فِي هَذَا) yani: Gerçekte idğâm, bir harfin ikinci harfe girdirilerek yok olmasıdır. İkinci harfin de tam şeddelenmesidir.⁷⁵⁴

2.9.1.5. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu bölümde izhara çok kısaca değinmiş ve idğama sebep olan dört maddeye yer vermiştir. “Aynı, ortak, cins ve denk olmaları” şeklinde bahsetmiştir. Mütecaniseyn ve mütekâribeyn şeklinde harflerini verip detaylara girerek anlatmamıştır. Daha sonra hüküm açısından idğâmı dört kısma ayırmıştır. Ondan sonra idğâmın yapılış keyfiyetine başlamıştır. İşmam ve ravmin idğamdaki konumlarını belirlemeye çalışmıştır. Bu belirlemede birtakım ihtilaflara değinilmiştir. Bundan sonra idğama mani olanları geniş bir şekilde zikretmiştir. İdğâm ve izhar arasında olan, tenvin ve sakın nundaki ihfa bahsine değinmiştir. Yine mim ve bâ harflerinin bir araya gelmesindeki ihfaya da değinmiştir. Son olarak idğâm olan harften önceki harfin sahih sakın olması durumunda, idğâmının âlimlerce ihtilafına değinmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

⁷⁵⁰ **Tevbe**, 52.

⁷⁵¹ **Leyl**, 14.

⁷⁵² **Nisâ**, 58.

⁷⁵³ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 53, beyit 22.

⁷⁵⁴ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 54, beyit 23.

-Mekkî *Riâye*'de idğam konusuna müşededet bahsinde değinmiştir. Yine harfleri anlatırken onların idğamlı hallerine değinmiştir.

-Dâni'nin *Tahdidi*'nde idğam bahsine rastlayamadık. Harfleri anlatırken onların idğamlarına yer vermiştir.

-*Şâtbiyye*'ye baktığımızda bu konu sıfatlar ve mahreçlerden önce işlenmiştir. Önce Ebû Amr'ın idğamı kebirî anlatılmıştır. Daha sonra bir kelimedede veya iki kelimedede birbirine yakın harflerin idğamı işlenmiştir.

-*Sehâvî Umdetü'l-Müfîd*'de, mahreç sırasına göre harfleri anlatırken vav harfine geldiğinde onun misleyn bilâ ğunnesine dikkat çekmiştir. İdğamı mütekaribeyn kuralındaki cezimli lamdan sonra gelen ra harfine değinmiştir. Sakin lamdan sonra idğam olmayan harfler geldiğinde bunların sükûn hallerine dikkat çekmiştir. Mütecaniseyn harflerin mahreçlerini anlatırken yine idğam yapılacaksa güzelce yapılmasını, yapılmayacaksa yapılmaması gerektiğini söylemiştir. Sakin mimden sonra gelen bâ harfinin ihfasında iki görüşe yer vermiştir.

-İbnü'l-Cezerî'nin *Temhidi*'nde idğam bahsini müstakil olarak ele almayıp harfleri tek tek anlatırken bu konuya değinmiştir. *Tayyibe*'de idğamla ilgili hususları kıraat imamları ve ravilerine göre oldukça geniş bir şekilde ele almıştır.

بَابُ الْإِظْهَارِ وَالْإِدْغَامِ وَالْإِخْفَاءِ
وَتَحْدِيدِ التَّشْدِيدِ

الِظْهَارِ الْأَصْلُ وَأَدْغَمُوا لِيَخْفَ مَثُ
لُ مُشَارِكِ وَمُجَانِسِ وَمُدَانِي
لِإِدْغَامِ إِمَّا وَاجِبٌ أَوْ رَاجِحٌ
وَكَذَلِكَ مَرْجُوخٌ وَمُسْتَشْرِيَانِ
فَرُجُوبُهُ فِي الْمِثْلِ إِنْ يَسْكُنُ وَلَا
مَدٌّ وَجَاءَ بِمَالِيَةِ وَجْهَانِ
إِذْ كُنْتَ تَنْوِي وَقَفَّهَا وَلِأَجْلِ ذَا
بِكِتَابِيَةِ فِي النَّقْلِ جَا الْأَمْرَانِ
وَاللَّامُ لِلتَّعْرِيفِ فِي الْقُرْبِ التَّزِيمِ
وَالشَّيْنِ إِذْ فِيهِ انْتِشَارُ تَدَانِ
وَإِخْتِيَارِ إِنْ كَثُرَ التَّنَاسُبُ وَالْقَلْبِ
لُ يَقِلُّ مِنْهُ وَمَا بَقِيَ سَيَّانِ

وَاسْتُرَهُ فِي الثَّالِي بِقَلْبٍ مُغَايِرٍ
 هَذَا الْكَثِيرُ وَجَاءَ قَلْبُ الثَّانِي
 وَمِثَالُهُ أَذْبَحْذِهِ وَبِمَحْمُ
 حَاءَيْنِ وَالشَّخْرِيكَ ذُو إِسْكَانٍ
 وَهُوَ الْكَبِيرُ وَسَاكِنٌ لِصَغِيرِهِ
 وَالصَّوْتُ أَظْهَرَ طَالِبَ اسْتِغْلَانٍ
 كَأَحَطْتُ [فَرَطْتُمْ] وَلَيْسَ مُتَمَّمًا
 وَالْقَلْبُ لَمْ يُوجَدْ بِقَوْلِ الدَّانِي
 وَالسَّائِرَ اشْدُذْ وَاكْمَلَنَّ بِمَحْضِهِ
 وَوَزَانُهُ مَع شَدَّهُ خَرْفَانٍ
 وَاشْمَمَ لِيذِي الْإِشْمَامِ ذَا ضَمٍّ وَمَع
 مَدًّا وَمِثْلُ جَاءَنَا الْقَوْلَانِ
 وَامْنَعْ مَعَ الشَّفْهِئِ وَازْدُدْ رَوْمَهُمْ
 إِذْ لَيْسَ يُدْعَمُ غَيْرُ ذِي الْإِسْكَانِ
 وَرَوَى وَلِيَّ اللَّهِ رَوْمًا ثُمَّ لَمْ
 يَذْكَرْ مَعَ الشَّفْهِئِ فَأَاءَ عِيَانِ

ثَقُلَ وَمَدُّ الضَّعْفِ قُوَّةٌ حَاجِزٌ
 وَتَحَرُّكٌ وَقَصْدُوهُ مِثْلُ وَزَانٍ
 وَتَعَدُّدُ الْإِغْلَالِ أَوْ حَذْفُ سَرَى
 أَوْ سَبْقُ مُخْفَى عَمَّتِ الشَّاءَانِ
 أَوْ لِانْفِصَالٍ وَلَبْسُهُ وَعَرُوضُهُ
 مَنَعَتْ وَإِنْ يَلْزَمُ سُكُونُ الثَّانِي
 لِبَطْرِ قُوَّةٍ أَوَّلِ ضَعْفٍ سِوَى
 مُتَكَافِيٍّ وَالْكُوفِ عَمَّ فَدَانِ
 وَالْحَرْفِ عِنْدَ أَخِ تَأَى أَوْ قَدْ وَهَى
 يُخْفَى وَفِي تَشْدِيدِهِ زَأْيَانِ
 عَارٍ وَبَعْضُ الشَّدِّ إِذْ قَدْ جَاَزَ مُنْ
 مَزَلَّتَيْنِ وَالْإِسْكَانَ فِيهِ فَعَانِ
 إِنَّ صَحَّ قَبْلَ الْمُدْغَمِ الْإِسْكَانُ فَاغْدِ
 تَهْفَرْنَ لِعَارِضِهِ وَيَلْتَقِيَانِ
 وَقَفْنَا وَقُدِّرَ وَالْمُجِيبُ بِأَنَّهُ
 مُخْفَى فَدَعَوَاهُ بِلَا بُرْهَانِ

إِذْ لَيْسَ مَوْجُودًا وَأَكْمَلَ شَدَّهُ
 وَحَقِيقَةً الْإِذْغَامِ قُلْ هَذَانِ

2.9.2. Şeddelerin Çeşitleri

Bu kısım; izhar, idğam, ihfa ve şeddelerin sınırı olan dördüncü babın ikinci faslıdır. Bu bölümde Ca'berî, neredeyse tamamen Mekkî'nin *er-Riâye* kitabının 'Bâbü'l-Müşdedded'⁷⁵⁵ kısmında bahsettiklerine itimat etmiştir.

Teşdid, lugatta kuvvetli olmak manasındadır.⁷⁵⁶

Ca'berî: "Onların (harflerin) teşdidi, mahallerinde kuvvetlice hapsedilmeleridir."⁷⁵⁷ Dilcilere ve kurraya göre teşdid; mahrecin kuvvetlice tutulmasıdır. Mahrecin tutulmasından kasıt ise; harfin mahreçte tutulmasıdır.

Kurtûbî: "Teşdid, aynı harfin veya birbirine yakın iki harfin buluşmasında gerçekleşir. Birincisi sakin ikincisi harekeli olur, onlardan birisi diğerine kalb edilir ve burada idgam yapılması gerekir. Bu da şu şekilde yapılır; her iki harf de tek seferde okunur ve aynı anda birincisi üzerinde durmadan ve aralarını hareke veya ravmla ayırmadan tek bir seferde okunur. Her iki harf de bu şekilde telaffuz edilmiş ve okunmuş olur. Bu şekilde aralarında mesafe olmadan sanki tek harfmış gibi olurlar. Dil veya mahreç aynı yere dokunur, fakat bu durumda baskı veya duruş süresi normalden daha uzun olur."⁷⁵⁸

Ca'berî: "Teskil, şeddeden daha umumidir."⁷⁵⁹ Yani teskil ile şedde arasında sınırlamalarında fark vardır.

Senhûrî de, Ca'berî'nin teşdidin hakikatı ifadesi hakkında şöyle der: "Harfin, mahrecinde yerinde sıkıca tutulup hapsedilmesidir. Teskil ise daha geneldir."⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 245-261.

⁷⁵⁶ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 621.

⁷⁵⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 55, beyit 1.

⁷⁵⁸ Kurtubî, *el-Mûdih*, ss. 139-140.

⁷⁵⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 55, beyit 1.

⁷⁶⁰ Senhûrî, *el-Câmiu'l-Müfid fi Sınâi't-Tecvîd*, s. 449.

Ca'berî bunlarla ilgili özel ve geneli belirtmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki o ikisinden kastettiği, İbn. Ebû Rıza el-Hamevî (ö. 791/1389)'nin anladığı şeydir: Teşdid: Harfin çıkış yerinin sıkıca tutulup hapsedilmesidir. Teskil ise; şeddeye ve kinaye he'sine denir.

Bu konunun bazı uzmanları ise teşdid ve teskil aynıdır, demişlerdir. Ca'berî burada farklı olduklarına hükmetmiştir. Öyle görünüyor ki teşdid daha özeldir. Çünkü teşdid; nutk yerinin tutulmasıdır ve o da harfin mahreç yerinin sıkıca tutulmasıdır: "Teskil olarak adlandırılmasının nedeni onu okuyana ağır gelmesindedir. Aynı şekilde mim harfinin durumundan dolayı bu şekilde adlandırılır. Bütün teşdidler teskildir. Ama aksi değildir."⁷⁶¹

Bütün bu anlatılanların üzerine teşdid ile teskil arasında üç görüş vardır:

1- İbn. Tahhân'ın her ikisi için yaptığı tariften anlaşılabilir; ikisi birbirinden farklıdır.

2- İbn. Ebû Rıza el-Hamevî'nin, bu konunun uzmanlarının bazılarının naklettiğine göre; ikisi de aynıdır.

3- Ca'berî'ye göre, teskil teşdidten daha geneldir. İbn. Ebû Rıza, onun genel olması ile alakalı iki konudan bahseder; buna üçüncü bir yön daha ilave edilebilir: Sakin harfin damme ile harekelendirilmesine teskil adı verilir. Dil sözlüklerinde çok kullanılan şekli budur. Sakin harfin fetha ile harekelendirilmesine de denir. Fakat bir öncekine göre kullanımı daha azdır.⁷⁶²

Ca'berî, şimdi Mekkî'nin *Riâye* kitabının müşeddede bahsinde söz ettiği konuları tanzim eder, kendisi teşdid konusundan üç bölümde bahsetmiştir:

1- Müfred müşedded ve o iki çeşittir:

⁷⁶¹ el-Kâdî Ahmed b. Ömer b. Ebû Rıza el-Hamevî, (Abdülkerim Muhammed el-Hasan), **el-Kavâidü ve'l-İşârât fî Usûli'l-Kırâât**, birinci baskı, Dâru'l-Kalem, 1986, ss. 47-48.

⁷⁶² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 502.

1- Bir kelimeye muttasıl müfred müşedded. (صَلَّى⁷⁶³) gibi.

Ca'berî bundan şu ifadelerle bahsetmiştir: “صَلَّى مُبَيَّنَّةً إِنْصَالَ مُشَدَّدٍ”⁷⁶⁴

2- Munfasıl müşedded (لِيُ رَانَ)⁷⁶⁵ Ca'berî bundan şu ifadelerle bahsetmiştir:

“لِيُ رَانَ مُنْفَصِلًا”⁷⁶⁶

2- İki müşedded harfin arka arkaya bir araya gelmesi ki bu da iki çeşittir:

1- İki müşedded harfin bir kelimeye muttasıl gelmesi (تَذَكَّرُونَ)⁷⁶⁷ gibi. Ca'berî bundan şu ifadelerle bahsetmiştir: “وَتَشْدِيدَانِ تَذَكَّرُونَ إِرْبَيْتَ ذُرِّيَّةً”⁷⁶⁸

2- İki müşedded harfin iki ayrı kelimedede arka arkaya gelmesi (إِنَّ الَّذِينَ)⁷⁶⁹ gibi. Ca'berî bundan şu ifadelerle bahsetmiştir: “إِنَّ الَّذِينَ وَذَانَ مَفْصُولَانِ”⁷⁷⁰

3- Üç müşedded harfin arka arkaya bir araya gelmesi. Bu çeşit, Kur'an'ı Kerim'de az bulunur. İki yerdedir:

1- (أُمَّ مِمَّنْ مَعَكَ)⁷⁷¹ Ca'berî bundan şu ifadelerle bahsetmiştir: “أُمَّ إِلَى مَعَكَ الثَّلَاثَةِ”⁷⁷² Burada sekiz mim harfi bir araya gelmiştir. Bu mimlerin bazısının aslı mimdir. Bazıları idgam amaçlı sakin nundan kalb olmuştur. Mekkî; Kur'an'da onun

⁷⁶³ Alak, 10.

⁷⁶⁴ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 55, beyit 2.

⁷⁶⁵ Mutaffifin, 14.

⁷⁶⁶ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 55, beyit 2.

⁷⁶⁷ Enâm, 152.

⁷⁶⁸ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 55, beyitler 2-3.

⁷⁶⁹ Bakara, 6.

⁷⁷⁰ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 55, beyit 3; Hûd, 48.

⁷⁷¹ Hûd, 48.

⁷⁷² Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 55, beyit 4.

bir benzeri var mıdır bilmiyorum, demiştir.⁷⁷³ Burada kastedilen, ilgili ayette bulunan iki kelimedede, toplam sekiz tane mim harfinin bir arada bulunmasıdır.

2- (لَجِيَّ يَغْشَاهُ) Ca'berî bundan şu ifadelerle bahsetmiştir: “لَجِيَّ يَغْشَاهُ”⁷⁷⁴ Burada dikkati çeken nokta, Mekkî bu konuda üç meşdedded harfin bir araya geldiğinden bahsetmiş ve Ca'berî de bu görüş üzerine devam etmiştir. Aslında burada üç kelimenin birbirine eklenmesinde (بَدْرٍ لَجِيَّ يَغْشَاهُ)⁷⁷⁵ arka arkaya dört tane müşdedded harf bir araya gelmiştir.

Ca'berî'nin ‘iki kısımdır’ ifadesinin manası ise; bu üçüncü bab ise sadece bir konu olup daha öncekiler gibi iki kısım değildir. Müşdedded harfler, iki veya üç kelimedede ayrı olarak gelir.

Bu da Mekki'nin şu ifadelerinde kastettiği manadır: “Biliyorum ki bu bab sözde ve Kur'an'da az bulunur. O da, iki veya daha fazla kelimenin birleştirilmesinde meydana gelir.”⁷⁷⁶

Daha sonra Ca'berî: “Sıfatlarla şeddenin farkını ayır!”⁷⁷⁷ Yani, daha önceki bablarda geçen teşdid farklılıklarını sıfatlarla ayrılmasının gerektiğini vurgulamıştır.

Yine: “İlk harfin sıfatlarından herhangi bir şey kalırsa, teşdid kesinlikle kâmil olmaz.”⁷⁷⁸ Eğer ilk harfin sıfatlarından herhangi bir şey kalmazsa o zaman teşdid tam olur. En doğru okuyuş şekli; eğer idğam olunan daha gunneli, itbak veya isti'la olursa harfin sesinin baki kalarak okunmasıdır.

Mekkî'ye göre, şeddeli harfin üç mertebesi vardır. Bunu babü-l müşdedded babında özetlemiş ve şöyle demiştir: “Bil ki idğamlı harfler üç çeşittir:

⁷⁷³ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 252,234.

⁷⁷⁴ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 55, beyit 4.

⁷⁷⁵ **Nur**, 40.

⁷⁷⁶ Mekkî, **er-Riâye**, s. 251.

⁷⁷⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 55, beyit 5.

⁷⁷⁸ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 55, beyit 5.

1- Şeddeli râ harfinde olan fazla idğam gibi ki, burada idğamla beraber tekrarı gizlenir. Bu da fazla idğam ve fazla teşdiddir.

2- Fazla olmayan idğamdır. Bu çeşit idğamla beraber; ihfa, gunnenin izharı, itbak ve isti'la yapılmayan idğamdır. Buna örnek; نُرِيَّةُ örneğindeki “ye” ve (لُحِيٍّ) örneğindeki ye ve cim gibi, buradaki teşdid şeddeli ra’dan daha hafiftir. Sebebi de ra’daki tekrarın gizlenmesi içindir.

3- İdğam olunan harfte idğam eksikliği vardır. Bu da onunla birlikte gunnenin, itbak veya isti’lanın ortaya çıkmasıdır. Örnek: اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ, اَحَطُّتُ, اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ gibi. Bunların teşdidi, idgamında eksiklik veya fazlalık olmayan (harflerden) ikincinin teşdidinden daha azdır. İkincinin teşdidi ise, idgamında fazlalık olan müşedded ra'lara göre daha azdır.”⁷⁷⁹

Ca’berî aşağıdaki ifadeleri ile İmam Mekkî’nin “ra” hakkındaki görüşlerini kastetmiştir:

“Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî’den gelene göre râ harfinin şeddesini artır! İki şeyin gitmesini delil getirdi: Harf ve Tekrir.”⁷⁸⁰

Mekki “ra”daki fazla teşdid konusuna delil getirmiş ve ra’nın müşedded olması konusunda iki şey gider demiştir:

1- Tamamen ikinci “ra”ya katılan birinci “ra”. Burada “ra” tam idgam olma konusunda diğer idgam harfleriyle aynı konumdadır.

2- “Ra”daki tekrar konusudur; gizlenmesi için teşdidde biraz mubalağa gerektirir. Bu özelliğiyle “ra” diğerlerinden ayrılır. Mekki’nin görüşüne göre teşdidin biraz daha fazla yapılması gerekmektedir.

⁷⁷⁹ Mekkî, **er-Riâye**, s. 255.

⁷⁸⁰ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 55, beyit 6.

Ca'beri, Mekkî'nin daha önce verilen bu görüşünü delil olarak alır: Bu konuda tekrarın gizlenmesi için "ra"nın teşdidi diğerlerine göre daha fazla olur. İdgam ve ihfanın bir arada bulunmasından dolayı ra, teşdid konusunda daha uygundur. İdgam, ihfa ve icma aynı harfte olduğundan dolayıdır.⁷⁸¹

Aynı şekilde Mekkî: "Tekrarın gizlenmesi sanki fazla teşdidi gerektirir. Aynı şekilde idgamla beraber gunnenin, itbakın ve isti'lanın ortaya çıkarılması teşdidde bir eksiklikler. Bunu anla!"⁷⁸²

Ca'berî: "Mekkî'nin, ra harfinde tekrar olmadığı görüşü reddedilmiştir."⁷⁸³ Ca'berî'nin görüşüne göre, tekrar olumsuz bir sıfattır. O tekrardan sakınmak için onu öğren! Onun bu konudaki görüşleri sıfatlar konusunda açıklanmıştır.

Teşdidin mertebeleri konusunda İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) naklettiği başka bir görüş daha vardır. Müşededler üç mertebedir:

1- Hızlıca yapılan teşdid; bunlarda gunne olmaz.

2- Yavaş yapılan teşdid; bunlarda teşdid idgamla beraber gunneli yapılır. Birinci harfin gunne yapılması için tamamen idgam edilmesidir.

3- Yavaş yavaş (daha yavaş) yapılan teşdid; bu da sakin nun ve tenvinin vav ve yâ'ya idgam edilmesidir.⁷⁸⁴

İbnü'l-Cezerî şöyle der: "Bu güzel bir sözdür. Daha sonra da Mekkî'nin sözünü zikreder ve şöyle der: 'Mekki'nin ifade ettiği kuvvetli bir olgudur, onun faydası şu kelimedde ortaya çıkar: (غُورٌ رَجِيمٌ). Ra harfinde yapılan teşdid lamdan daha açıktır ve lamınki de nundan daha açıktır. Fakat iki görüşü birleştirmenin bir

⁷⁸¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 508.

⁷⁸² Mekkî, **er-Riâye**, ss. 255-256.

⁷⁸³ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 56, beyit 7.

⁷⁸⁴ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 509.

mahzuru yoktur; bunun faydası şu ayette ortaya çıkar: ⁷⁸⁵سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا burada en kuvvetli teşdid ra'da, sonra lamda, daha sonra mim, sonra da vavda yapılır. Fakat benim buradaki görüşüm ve tercihim, her müşedded harfin kendi kuvvetli ve zayıf sıfatlarına göre mutlak manada teşdid yapılması yönündedir.⁷⁸⁶

Daha sonra Ca'beri şöyle der: "İ' lal harfleri olan vav ve yâ, eğer şeddeli iseler haklarını ver! Bunlar ister ⁷⁸⁷عَصَوًا وَكَانُوا deki "vav" da olduğu gibi tam teşdid olsun, isterse ⁷⁸⁸مِنْ وَلِيِّ deki yâ'da olduğu gibi olsun veya buradaki vavda olduğu gibi nakıs olsun. Sonra diğer örnekleri bunlara kıyas et!"⁷⁸⁹ Mekkî de bu yönde görüş belirterek tek kelimedeki olanlara da örnek vermiştir. ⁷⁹⁰عَدُوٌّ، وَلِيٌّ، غَنِيٌّ gibi.

Ca'berî'nin: "Şedde üzerinde tam dur!"⁷⁹¹ Yani, eğer müşedded harfte durursan teşdidi açıkça tam göstererek dur ki seni dinleyen kişi şeddelide durulduğunu anlasın.

Mekki bu konuya, *Bâbü'l-Vakf Âle'l-Müşedded* adı altında özel bir başlık ayırmıştır. Şöyle der: "Bil ki; iki sakın harfin bir araya gelmesinden ve tek bir harfmiş gibi olmasından dolayı müşedded harfte vakfetmek dile zor gelir. Bundan dolayı durma esnasında dinleyenin anlaması için lafızda teşdidi açıkça göstermek gerekir. Örnek: ⁷⁹²عَدُوٌّ، وَلِيٌّ، غَنِيٌّ gibi. Bu çeşitte durulan harfin üzerinde tam teşdid yapılır. Ondan önceki sakın harf, ondan ayrılmadan üzerinde durulur."

⁷⁸⁵ Bakara, 235.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd*, s. 206.

⁷⁸⁷ Bakara, 61.

⁷⁸⁸ Bakara, 107.

⁷⁸⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 56, beyitler 7-8.

⁷⁹⁰ Bkz. Mekkî, *er-Riâye*, ss. 252-253.

⁷⁹¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 56, beyit 8.

⁷⁹² Mekkî, *er-Riâye*, s. 259.

2.9.2.1. Özet ve Değerlendirme

Bu bölümde Ca'berî, şeddenin tanımını yapmış ve teskil ile arasındaki münasebete dikkat çekmiştir. Şeddelerin kelimeler içerisinde bulunuşları itibariyle onları kısımlara ayırmıştır. Mekkî'den deliller getirmiştir. Biz de İbnü'l-Cezerî'nin görüşlerine yer vererek konuyu açmaya çalıştık. Ayrıca müellif, şeddelerin hakkının tam olarak verilmesine işaret ederek konuyu bitirmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Bu bölümün içeriğinde de değindiğimiz gibi burada müellif Mekkî'den etkilenmiştir. Nitekim Mekkî *Riâye*'de müstakil olarak böyle bir bab açmış ve şeddeleri üç kısımda inceledikten sonra fasıllar halinde konuyu ele almıştır. Yine 'şeddelerin üzerine vakfla alakalı' bir bab açarak konunun bu yönünü de işlemiştir.

-Dâni'nin *Tahdidi*'nde şeddelerle ilgili bir bab bulamadık.

-Sehâvî *Umdetü'l-Müfîd*'de, eserin son kısmında şeddeli mim harfine ve diğer şeddelilere dikkat çekmiştir.

-İbnü'l-Cezerî, *Temhid*'in son kısmı olan vakf ve ibtida adlı babın içinde müşeddedet ve mertebeleri diye bir fasıl açıp Mevsilî ve Mekkî'den de alıntılar yaparak kısaca bu konudan bahsetmiştir.

أَنْوَاعُ الْمُشَدَّدَاتِ

تَشْدِيدُهُمْ حَسْبُ الْمَجَلِّ بِقُوَّةِ
 وَلَا عَمُّ تَشْقِيلٌ فِي تَفْرِيقَانِ
 صَلَّى مُبَيَّنَةٌ اتَّصَالَ مُشَدَّدِ
 بَلْ رَانَ مُنْفَصِلٌ وَتَشْدِيدَانِ
 تَذَكَّرُونَ أَزْيِنْتَ ذُرِّيَّةُ
 إِنَّ الَّذِينَ وَذَانِ مَفْضُولَانِ
 أُنْمَ إِلَى مَعَكَ الثَّلَاثَةُ تُمْنَتْ
 لَجِي يَفْشَاهُ وَلَا قِسْمَانِ
 وَافْرُقْ تَفَاوُتَ شَدَّهَا بِصِفَاتِهَا
 فَالْبَاقِ لَمْ يَكْمُلْ بِكُلِّ مَكَانِ
 وَالرَّاءُ عَنِ الْقَيْسِيِّ زِدْ تَشْدِيدَهَا
 وَاحْتِجْ أَنْ قَدْ أُدْهِبَ الشَّيْئَانِ

حَرْفٌ وَتَكْرِيْرٌ وَرُدٌّ بِنَفْيِهِ
 وَبِحَرْفِي الْإِغْلَالِ جُدُّ بِبَيَانِ
 كَعَصَوْا زَكَائُوا مِنْ وَلِيٍّ ثُمَّ قِسْ
 وَقِفْنِ عَلَى مَا شَدُّ ذَا إِتْقَانِ

2.9.3. Tenvin ve Sakin Nunun Kısımları Fash

Bu bölüm izhar, idğam, ihfa ve şeddenin sınırları babının üçüncü faslıdır. Zira bu konuların anlaşılabilmesi iki nuna bağlıdır. Burada iki nundan kastedilen, tenvin veya sakin nundur. Ca'berî bu fasılda da Mekkî'ye tabi olmuştur. Bu konuda müellif, 'sakin nun veya tenvin hükümlerinde beyanı tamamlama' adını verdiği müstakil bir risale ele almıştır.

Kaddûrî el-Hamed, bu konuyu izhar, ihfa ve idğam diye kısımlara ayırdıktan sonra; burunda ğunnenin baki kalmasıyla nunun ağızda muhafaza edildiği durumda bunun izhar olacağını, nunun ağızda itimadının zayıflayıp ve ğunnenin baki kalmasıyla ihfa olacağını belirtmiştir. Her ikisinin kaybolmasıyla da idğamın olacağını söylemiştir.⁷⁹³ İbnü'l-Cezerî *et-Temhîd*'de; izhar, kâmil idğam, kâmil olmayan idğam, iklab ve ihfa olmak üzere tenvin ve sakin nunun hükümlerini beş başlık altında incelemiştir.⁷⁹⁴ Ancak *en-Neşir*'de diğer meşhur olan görüşe göre dört kısımda incelemiştir. Mekkî de altıya ayırıp; izhar, lam ve ra'da kâmil idğam, tenvin ve sakin nunun ilk harfte ğunnenin açığa çıkmasıyla nun ve mim'le olan idğamıdır. Yine ayrı kelimelerde vav ve yâ ile oluşan idğamıdır. Bâ harfine uğradıklarında mime kalbedilmesi ve diğer harflerde de ihfa olmasıdır.⁷⁹⁵

2.9.3.1. İzhar

Ca'berî: "Sakin nun veya tenvin, boğaz harflerinin yanında olurlarsa izhar olur."⁷⁹⁶ Ebü Ca'fer hariç bütün kurraya göre, tenvin veya sakin nundan sonra boğaz harflerinden birisi gelirse orada izhar olur. Boğaz harfleri daha önce söylenmiştir. İzharda nun, kelimenin ortasında ve sonunda olur, tenvin ise sadece kelimenin sonunda olur. عَنْهُمْ مِنْ عِلْمٍ حَقِيقٌ عَلِيّ gibi.

⁷⁹³ Ganim Kaddûrî, *ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd*, ss. 384-386.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, ss. 153-157.

⁷⁹⁵ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 262-267.

⁷⁹⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 57, beyit 1.

“Gayn ve hâ harflerinde ihfa olurlar.”⁷⁹⁷ Yani Ebû Ca’fer’e göre sakin nun veya tenvin bu harflere uğradığında ihfa olur.

“وَالْمُنْحَتِقَةُ، فَسَيُنْغَضُونَ، يَكُنْ عَنِّيَّ”⁷⁹⁸ Ebû Ca’fer bu kelimelerde hem izhar hem de ihfa yapmıştır.

2.9.3.2. İdğam

“وَمُلُونْ”⁷⁹⁹ de idğam yap! Yani tenvin veya sakin nundan sonra bu altı harften birisinin gelmesiyle idğam yapılması gerektiğini söylemiştir. مَنْ يَقُولُ مِنْ رَبِّهِمْ مِنْ وَالٍ، İdğam gunneli ve gunnesiz olmak üzere iki kısma ayrılır: İma nâ وَعَلِي،

“Nun ve mimde gunneyi göster! Bilakis Hamza’dan rivayetle vav ve yâ’da iki görüş vardır.”⁸⁰⁰ Hamza’nın ravisi Halef vav ile yâ harflerinde gunnesiz tam idğam yapmıştır.

“Lam ve râ’da artırıyor.”⁸⁰¹ Yani Ebû Ca’fer, lam ve ra harflerinin tenvin veya sakin nun ile idğamında hem gunneli hem gunnesiz okumuştur. Ca’berî burada sadece Ebû Ca’feri zikretmekle yetinmiş, ancak Hamza, Kisâî, Halefû’l-Âşir ve Şu’be’nin dışındakiler de iki vechi uygulamışlardır.⁸⁰²

“Veya de ki, Ebû Ca’fer ve Sûsî için izhar yap!”⁸⁰³ Yani iki nun, lam ve ra’ya uğradıklarında izhar olurlar. Bu da Ebû Ca’fer’den gelen üçüncü görüştür ve bu görüş çok ilginçtir. Nitekim Ebû Ca’fer ve Sûsî’nin bu görüşlerini Hemedânî’den aldıkları görülüyor. Hemedânî: “Bu altı harfte (yermülûne) idğam; ikisinde gunne sabittir, onlar da mim ve nun’dur. Geri kalan dördü: Lam ve râ’da iki nunu izhar

⁷⁹⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 57, beyit 2.

⁷⁹⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 57, beyit 2.

⁷⁹⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 57, beyit 3.

⁸⁰⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 57, beyitler 3-4.

⁸⁰¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 57, beyit 4.

⁸⁰² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtîl-Aşr*, c. 4, s. 1189- 1190.

⁸⁰³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 57, beyit 4.

edenler; Mûsî, Hulvâni An Yezîd, Ebû Zeyd, Sûsî An Yezîddir. Sadece lam'da Amr, sadece ra'da da Sûrî muvafakat etmiştir. Gunnesiz idğam yapanlar: Ebû Amr (Ebû Zeyd ve Sûsî hariç), Halef, Hişam ve İbn. Nazr'dır. Sûrî sadece lamda, Amr ise sadece ra'da. Geriye kalanlar da gunne ile beraber idğam ettiler. Irak ehli lam ve ra'da, bütün kurrânın eda edişine dayanarak, Musî ve Sûsî hariç gunneyi hazfettiler.”⁸⁰⁴

İbnü'l-Cezerî: “Edâ ehlerinden birçoğu gunne ile beraber idğamın olması görüşündedirler. Bunu da Hemedânî, Ğâye adlı kitabında; İsa b. Virdan, Sûsi, Mûsî An Nâfi ve Nehrevânî An Yezîd'den rivayet etmiştir. Ra harfinde gunnenin baki kalmasında özellikle Sûrî An İbn. Zekvân tek kalmıştır.”⁸⁰⁵

“بُنْيَانٌ, دُنْيَانٌ, قَنُونٌ, صِنُونٌ”de idğama sebep olan harfler bu kelimelerde aynı kelime içinde geldiği için bunları, (idğam halinde muzaafa benzediği için) izhar yap! Hazf ve ispatı belirlenmiş olanı anlattım ki akıl sahiplerine haber veriyor.”⁸⁰⁶ Bu kelimelerde normalde idğam mealğunne olması gerekirken bunlarda istisna olarak izhar yapılır. Nitekim Şatıbî de bahsettiğimiz şekilde görüş belirtmiştir.⁸⁰⁷ Bu kelimelerde idğam yapılmamasının sebebi; idğam olduğunda muzaafa karışma ihtimalinden dolayıdır.

“Tenvin veya sakin nun; nun ve mim'in dışındaki harflere uğrarsa gunne ilkindedir.”⁸⁰⁸ Yani idğam mealğunne; nun ve mim harflerinde gunne ikincisinde, vav ve yâ harflerinde gunne ilkindedir. Aynı şekilde lam ve ra harflerinin idğamında gunne vardır diyenlere göre de birincidedir. Nun'da gunne ilkinde olup, mim harfinde ise cumhura göre birincisindedir.

⁸⁰⁴ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, ss. 518-519.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırâtil-Aşr**, c. 4, s. 1189- 1190.

⁸⁰⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 57, beyitler 5-6.

⁸⁰⁷ eş-Şatıbî, **Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî**, s. 24, beyit 288.

⁸⁰⁸ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 58, beyit 7.

“Aynı şekilde Fetâ Keysân’dan gelene göre mimdir.”⁸⁰⁹ Yani ğunneyi müdğamda saymıştır. İbn. Keysân diye bilinen nahivci Muhammed b. Ahmed’dir. Bu konuda Dâni: “İbn. Keysân: Nun, mime idğam edildiğinde ğunne, nunun ğunnesidir. Başkaları da mimin ğunnesidir, demişlerdir. Bundan dolayı ben de derim ki: Nun kalb olduğunda lafzı zail olmuştur. O zaman onun mahreci, mimin mahrecidir.”⁸¹⁰

Mekkî de başka bir görüş belirterek; nun ve mimin idğamı esnasında ğunne mudğamdadır. Yâ ve vav harfine idğam edildiğinde ğunne mudğam ile mudğamun fih arasındadır. Tenvin veya sakin nunun kısımlarından bahsederek ilk şekil: “Nun ve mime idğam edildiğinde ilk harfte ğunneyi açığa çıkararak o idğam yapılır. Zira müdğamun fihte harfin ğunnesinin bazısı kaldığı için şeddesi tam olmayan bir idğamdır. مِنْ مَاءٍ, مِنْ نُورٍ gibi. Ğunne birinci harfin lafzında açıktır, çünkü o ğunne, idğam halinde sakin nunla beraberdir. O ğunne, nunda her halükarda vardır. Mim ile idğam yapıldığında o ğunne sıfatı onda devamlı vardır.

İkinci şekil: Tenvin ve sakin nun; ğunne açığa çıkarılarak, vav ve yâ ile idğam olunur. Şedde ikinci harfte olur. Ancak birinci şekil olan mim ve nun ile yapılan idğamda, ğunne bunun hilafınadır (ğunne ikiye bölünmüş olur). Böylece idğam şeddesi tam olmayan ğunneli bir idğamdır. İkinci şekilde nun ve mimde olduğu gibi harfin kendisinde ğunne yoktur. Birinciyi (nunu) yâ’ya idğam ettiğinde birinci (nun) yâ olur. Halbuki yâ’da ğunne yoktur. Vava idğam ettiğinde vav olur. Halbuki vavda da ğunne yoktur. Böylece ğunne, iki harf arasında açığa çıkar, birinci harfte değil. Ğunne, nun ve mim ile beraber olduğunda, sakin ve tenvinin kendisinde açığa çıkar.”⁸¹¹

“رُؤْمَاءُ” kelimesinde muzaafa karışma ihtimali olduğu için izhar vardır, idğam yoktur. اِنْمَاحِي kelimesinde muzaafa karışma ihtimali olmadığı için idğam vardır.”⁸¹²

⁸⁰⁹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 58, beyit 7.

⁸¹⁰ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 114.

⁸¹¹ Mekkî, **er-Riâye**, ss. 264-265.

⁸¹² Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 58, beyit 8.

Yani burada kastedilen bir kelimedeki muzaaf olma ihtimali yoksa o zaman idğam yapılabilir. Daha önce aynı kelimedeki olan vav ve yâ harflerinde izhardan bahsedildiği gibi burada da bu iki kelime ve benzerlerinin durumundan bahsedilmiştir.

2.9.3.3. İklab

“Tenvin veya sakin nun, kendilerinden sonra bâ geldiğinde mim’e dönüşürler. Sonra Ehvâzî’ye göre ğunneli ihfa olur.”⁸¹³ İklab, lugatta döndürmek demektir.⁸¹⁴ İstılahta İbn. Tahhân’a göre “İklab, tenvin veya sakin nun’a tahsis edilmiş olan meşhur dört hükümden biridir. O da; tenvin veya sakin nun, bâ harfine uğradıklarında halis mim olurlar. Orada tenvin veya nun’dan eser kalmaz.”⁸¹⁵ مِنْ بَعْدِ, عَالِمٌ بِمَا gibi. Ca’berî ve Mekkî buna inkilâb ismini vermişlerdir. İbnü’l-Cezerî; iklab, İbnü’l-Bâziş ise ibdal adını vermiştir. Dâni, ister bir kelimedeki ister farklı kelimelerde olsun tenvin veya sakin nun, bâ harfine uğradıklarında idğam olmaksızın halis mim’e çevrilip iklab olur.⁸¹⁶

“Dâni: Asıldaki gibi izharın cevazıyla.”⁸¹⁷ Yani iklab halinde mim’in asıldaki gibi açığa çıkarılmasını kastetmiştir.

İbnü’l-Cezerî: “Bu açığa çıkarmada ğunneyi göstermek gerekir. Böylece bâ harfinde kalbedilen mim’in ihfası ortaya çıkar. Dolayısıyla kalbedilen mim ile asıl olan mim arasında fark yoktur. وَأَمِيهِمْ بِجَارَةٍ, أَنْ بُورِكَ, gibi. Mim’in ihfasında ve ğunnenin izharında da ihtilaf yoktur. Ancak son zamanlarda bazı kitaplarda ihtilafтан bahsedilmiştir ve bu da bir şüphedir.”⁸¹⁸

⁸¹³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 58, beyitler 8-9.

⁸¹⁴ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 972.

⁸¹⁵ İbn. Tahhân, *el-Enbâ fi Usûli’l-Edâ*, s. 37.

⁸¹⁶ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 115.

⁸¹⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 58, beyitler 9-10.

⁸¹⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâât-il-Aşr*, c. 4, s. 1194- 1195.

2.9.3.4. İhfa

“Geri kalanlarda, iki nundaki itibariyle ğunneyle beraber ihfa yap!”⁸¹⁹ Yani; izhar, idğam ve kalb harflerinden geri kalan on beş harfte ihfa yapılması gerektiğini belirtmiştir. İki nundaki itibarından kastedilen; ihfa harflerinin dile yakınlığından dolaydır. Ancak bu yakınlık idğamdaki gibi değildir. **مَنْ كَانَ يَنْقَلِبُ** gibi.

Dânî: “Tenvin veya sakin nun on beş harfte ihfa olundu. Çünkü tenvin veya sakin nun, izharın vacip olduğu boğaz harflerinin mahrecine uzak olduğu gibi bu on beş harfe uzak olmadı. Yine idğamın kendilerinde vacip olduğu harflere de yakın olmamıştır. O zaman on beş harfte, izhar ve idğam olmayıp ihfa oldu. Onların ğunnesi bakidir. Onların mahreci özellikle genizedir. Onların ğunnesinde dilin bir payı yoktur.”⁸²⁰

2.9.3.5. Ğunne

“Mekkî’den nakledilmiş olan ğunnenin harf oluşunu iptal et! Benim delilimi al!”⁸²¹ Yani burada Mekkî, ğunneyi bir harf olarak kabul etmiştir. Ca’berî ona itiraz etmiştir.

Mekkî: ğunne; hayşumdan çıkan gizli sakin nundur. Yine cehrî ve şiddetli olup dilde herhangi bir payı yoktur. Hayşum da, ağzın üst boşluğu olup oradan ğunne çıkar. O da ğunne sesinin yeridir.⁸²² Sakin nun veya tenvinin gizlenmesinde: “Buradan ğunne açıktır. Çünkü gizli nundur. Bu da sakin nun olup onun mahreci ön dişlerin üstü ile dilin ucu arasındır. Hayşum’dan çıkan ğunne onunla beraberdir. Sen onu kendinden sonra gelen harfe göre ihfa yaptığında, o nun’un mahreci hayşum olur, başkası değil. İhfa halinde nun gider, ğunne hayşumda kalır.”⁸²³

⁸¹⁹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 58, beyit 10.

⁸²⁰ Dâni, **et-Tahdîd**, s. 115.

⁸²¹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 58, beyit 11.

⁸²² Mekkî, **er-Riâye**, s. 240.

⁸²³ Mekkî, **er-Riâye**, s. 267.

Buradan anlaşılan ihfa nununa ğunne adının verildiğidir. Nitekim diğeri ihfa harflerindeki gizli nun'a da ğunne adı verilir. Çünkü nûn-i muhfât orada asıl olup onun mahreci dildir. Ona hayşumdan çıkan ğunne arkadaşlık eder. Ne zaman ki ihfa ile nun'daki dil ucunun etkisi gitti, hayşumun etkisi kaldı. İşte Mekkî, o kalan sese ğunne dedi. Mekkî'nin dışındakiler de ona Nûn-i Muhfât dediler.⁸²⁴ Ca'berî, Mekkî'nin bu görüşüne razı olmadığı için yukarıdaki sözü söylemiştir. İşte bu itiraza da iki tane delil getirmiştir:

1- Her harf, müstakil olarak söylenmesi mümkün olmalıdır. Ğunnenin ise müstakil olarak söylenmesi mümkün olmayıp nun ve mime tabidir. Bu da müellifin şu sözündedir: “Ğunne müstakil olarak harf değildir.”⁸²⁵

2- Ğunne, idğam olmaksızın kendisiyle sıfatlanmış olan harfe girer. Bir harf başka bir harfe sadece idğam yoluyla girer. O da müellifin: “Açık seçik olma özelliğine sahip olan bir harfe girer,”⁸²⁶ sözündedir.

2.9.4. Özet ve Değerlendirme

Burada müellif tenvin veya sakin nundan sonra gelen harfler itibariyle izhar, idğam, ihfa, iklab ve ğunne konularını işlemiştir. İzharda Ebû Ca'fer'in ihtilafına dikkat çekmiştir. İdğamda; meal ğunne ve bila ğunne olanları ihtilaflarıyla beraber zikretmiştir. Yine idğam meal ğunne olması gerekirken aynı kelimedeki izharı, gerekçeleriyle beraber kelimelerini tek tek söylemiştir. İdğamda ğunnenin ilkinde mi yoksa ikincisinde mi olduğu ile ilgili görüşe yer vermiştir. İdğamla ilgili istisna olarak iki kelimededen bahsetmiştir. İklab konusuna değinmiş, burada bizim baz aldığımız matbu eserde sehven bâ harfi, 'yâ' harfi şeklinde yazılmıştır. Yine iklabta Ehvâzî ve Dâni'nin görüşünden söz etmiştir. Son olarak geriye kalan harflerin ihfa olduğundan bahsetmiş daha sonra ğunne kavramıyla alakalı ihtilaf edilen bir hususa değinmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğeri eserlerle karşılaştırdığımızda:

⁸²⁴ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 535.

⁸²⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 58, beyit 12.

⁸²⁶ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 58, beyit 12.

-Hâkânî kasidesinde, izhar harflerini tek tek sayarak bunların boğaz harfi olduklarını da belirtmiştir. İzhar halindeki nunun şeddelenmemesi gerektiğine değinmiştir. Ayrıca; bazı konuları anlatmadığını söyleyip geri kalanları öğrenmek isteyenlerin bunları sabırla ağızdan (müşâfehe yoluyla) alması gerektiğini söylemiştir. Konuları ihtisârî bir metotla ele alan Hâkânî eserini bitirirken kendi adını belirtip (Ubeydullah Musa), hem dua etmiş hem de hayrı öğrettiği için dua istemiştir.

-Mekkî *Riâye* kitabının en sonunda sakin nun veya tenvin babı adı altında, bu konuyu altı madde içerisinde incelemiştir.

-Dânî *Tahdid*'de konuyla ilgili bir bab açmış, sakin nun veya tenvinden sonra gelenleri dört hal şeklinde ele almıştır.

-Şâtibiyye'ye baktığımızda, izhar, ihfa vb. hükümlerinin hepsini kısaca işlemiştir. İzhar kelime-i vâhide konusuna da değinmiştir. Boğaz harflerini söyleyişi, bir beyitteki kelimelerin ilk harfleri tarzında olmuştur.

-Sehâvî *Umdetü'l-Müfid*'de, tenvin veya sakin nun konusunu daha önce açıkladığını, burada ele almayacağını belirtmiştir.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de sakin nun veya tenvin bölümünü beş kısma ayırarak incelemiştir. Yine İbnü'l-Cezerî bu babın içerisinde med ve kasır konusuyla alakalı bir bab açmıştır. Burada meddin çeşitlerini kısımlara ayırarak kısaca anlatmıştır. *Tayyibe*'de bu konuya kısaca değinmiş Ebû Ca'fer'in izhardaki görüşüne de yer vermiştir.

فَصْلٌ فِي أَقْسَامِ التَّنْوِينِ

وَالتَّنُونُ وَالتَّنْوِينُ إِنْ سَكْنَا لَدَى الْـ
 حَلْقِي أَظْهَرْنَا وَمَخْفِيَانِ
 لِيَزِيدَ عِنْدَ الْغَيْنِ وَالْحَا لَانِحْنَا
 قُ يَكُنْ غَنِيًّا يُنْغِضُ الْوُجْهَانَ
 وَادْغَمَهُمَا فِي يَزْمُلُونَ وَعُغْنَةٌ
 فِي لَغْنٍ أَثْبِتْ بَلْ بَوِي لَأَمْرَانَ
 عَنْ حَمْرَةٍ وَيَزِيدُ فِي لَامٍ وَرَا
 أَوْ قُلْ لَهُ وَالشُّوسِ مُظْهَرْتَانِ
 وَفِي لِاتِّصَالِ أَظْهَرَ لِلْبَسِ مُضَاعَفِ
 بُنْيَانَهُ الدُّنْيَا وَمَعَ قِنْوَانَ
 صِنْوَانُ قُلْتُ [لِحَاذِقِ] مُتَّعِينَ
 وَتُشِبِّتُ تُنْبِي أُولِي الْأَذْهَانَ

وَبَغَيْرِ غِنَيْنِ فَغُنَّةٌ أَوْلِ
 وَكَذَلِكَ مِيمٌ عَنْ فَتَى كَيْسَانَ
 وَاللَّبْسُ فِي زَنْمَاءٍ وَأَدْغَمَ انْمَحَى
 إِذْ لَيْسَ تَضْعِيفٌ وَيُنْقَلِبَانِ
 مِيمًا لَدَى الْيَا ثُمَّ أَحْفِ بِغُنَّةٍ
 فِي نَصْرِ لَاهُوزِي وَقَالَ الدَّانِي
 بِجَوَازِ إِظْهَارِ كَالْأَضَلِ وَأَحْفِ عِنْدَ
 مَدِّ الْبَاقِ مَعَهَا بِأَغْتِبَارِ تَدَانِي
 وَالْغُنَّةُ ابْطَلُ [نَقْلًا] مَكِّيٌّ بِهَا
 فِي أَنَّهَا حَرْفٌ وَأُمَّمٌ بَيَانِ
 فِي أَنَّهَا لَا تَسْتَقِيلُ بِنَفْسِهَا
 وَتَحُلُّ حَرْفًا رَبَّةً اسْتِغْلَانِ

2.10. Med ve Lîn Harflerinin Hükümleri Bâbı

Bu bab manzumenin beşinci babıdır. Ca'berî med ve lîn harflerinin hükümlerinden bahsetmektedir. Elifin medde asıl olduğunu vurgulayıp, özellikle elif harfinin ince olduğunu has kılmaktadır.

Ca'berî: “Hiç şüphesiz lîn, medden daha geneldir.”⁸²⁷ Çünkü üç harf; elif, sakın vav ve yâ harfleridir ki, onlara lîn harfi demek doğru olur. Sakın vav ve yâ harfleri, kendileri ile uyumlu hareketler olmadığı sürece onlara med harfi denemez. Zira buradan iki netice çıkmıştır; her med harfi, aynı zamanda lîn harfidir, (mesela vav sakın olduğunda aynı zamanda hem lîn hem meddir) fakat her lîn harfi med harfi değildir, (çünkü vav sakın olup kendinden önceki fetha olmasından dolayı harfi med olmaz) lîn daha umumidir.

Bu durum Mekkî (ö. 437/1045)'nin bahsettiğine uygundur: Harflerin sıfatlarından bahsederken “Med ve lîn harfleri; elif, kendisinden önce damme olan sakın vav ve kendisinden önce kesra olan sakın yâ olmak üzere üçtür. Muhakkak ki bunlar med harfleri olarak isimlendirilmişlerdir. Zira sesin med edilip uzatılabilmesi için, o harflerden sonra onları uzatan sakın bir harfin olmasıyla veya onlardan önce ya da sonra hemze olmasıyla mümkündür. Çünkü med harfleri, uzatma özelliğine sahiptirler. Lîn harfleri olarak isimlendirilme sebebine gelince, çünkü onlar diğer harflerin aksine dil ve dil kökünden herhangi bir zorlama olmadan kolaylıkla çıkarlar. Ayrıca onlar telaffuz esnasında harfler arasında zorlama olmadan akıcılığa sahiptirler.”⁸²⁸

Sonra Mekkî: Lîn harfleri; kendisinden önce fetha olan sakın vav ve sakın yâ harfleridir. Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi, yumuşak ve dilde herhangi bir tekellüf ve zorluk olmadan kolaylıkla çıkmalarıdır. Fakat bu ikisi elife benzemekte eksik oldular. Çünkü bunların kendilerinden önceki harfin hareketinin kendi cinslerinden başka olması nedeniyle eliften ayrılırlar ve elif harfindeki med, lînde

⁸²⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 59, beyit 1.

⁸²⁸ Mekkî, *er-Riâye*, ss. 125-126.

olmamıştır. Fakat sakin olmaları nedeniyle lîn (yumuşaklık) durumları bâki kalır. Bu sebeple bu ikisi lîn harfleri olarak isimlendirilmişlerdir.⁸²⁹

Ca'berî: “Med harfleri aslında üç tanedir; elif harfi sakin gelir ve kendisinden önceki harfin harekesi kendi cinsinden olur – kendisinden önceki hareke sadece fetha olur. Yâ harfi sakin olur ve kendinden önceki harfin harekesi kesra olur. Vav harfi sakin olur ve kendinden önceki harfin harekesi damme gelir. Başka bir deyişle, bunlarla beraber med harfinin cinsinin sakin olması ki bunlar da zevâib (eriyenler) olarak isimlendirilirler.

Lîn Harfleri: Kendinden önceki harfin harekesi fetha olan sakin yâ ve vav harfleridir. Onlar aynı zamanda med harfleri olup, zira med harflerine lîn harfi denmez. Eğer lînin kabulü medde itibar edilmiş olsaydı ikisi de eşit olurdu.”⁸³⁰

Sonuç olarak; daha önce bahsedildiği gibi, med harfinden önce ona uygun (mütecanis) bir hareke gelir, fakat lîn harflerinden önce harekeler kendi cinsinden değildir. Bu tanıma göre, ikisi arasında herhangi bir yönden genel bir ayrılık vardır. Med ve lîn harfleri işte bu anlattığımız gibidir.

Daha sonra Ca'berî: “Med: Harfin zamanında (okuyuşunda) bir uzatmadır. Lîn harfi ise: Harfin zamanında daha az bir uzatmadır.”⁸³¹

Ve konu şu bahsi geçen sözlerinde daha da anlaşılır hale gelecektir:

Ca'berî, med harflerindeki uzatma, aslî bir uzatmadır. Lîn harflerinde ise herhangi bir uzatma söz konusu olup, onlardan her biri (lîn harfleri) de müşafehe ile yerine gelip, o ölçüye uyulmaması lahndir.⁸³² Bu ifadeler Mekki'nin şu ifadesinin manasıdır: “Lîn harflerinde med harflerinin bazısı (vav, yâ) vardır. Buna Sîbeveyh delil getirmiştir.”⁸³³

⁸²⁹ Mekki, **er-Riâye**, s. 126.

⁸³⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 538.

⁸³¹ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 59, beyit 2.

⁸³² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 539.

⁸³³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 539.

Med ve lin konularının ıstılâhi ve sözlüksel tanımları sıfatlar babında zikredilmiştir.

Herhangi bir şey asıl yapılması halinde o asıl olur, ifadesine göre: “Elif, harfi meddin asıl harfidir, bana uy! Uygun harekeden sonra sakinliğin lüzumu sebebiyle asıldır.”⁸³⁴

Bu durum elifin meddeki asaleti nedeniyle Ca’berî’nin dayandırdığı iki sebeptir:

Birincisi: Elif, sadece sakin olarak gelir. İkincisi: Elif, ona uygun bir hareke olan fethadan sonra gelir.

Elif iki şarttan dolayı meddin asıl harflerindedir. Bundan dolayı iki harften (vav ile yâ) daha güzel bir sese sahiptir. Elifli olan kelimedeki imale, elifsiz olan imaleden daha kolaydır. Yâ harfi de, vavdan daha kolaydır.

Med ve lîn’in aslı elif içindir; çünkü onun sakin hali değişmez ve ondan önceki harfin harekesi hiçbir zaman kendinden farklı olmaz. Vav ve yâ harfleri ise hareke alır ve kendisinden önceki harflerin harekeleri de değişebilir. O iki harfin sakin olması ve kendinden önceki harflerin harekesi de elifin harekesi (fetha) gibi olması durumunda elife benzer.⁸³⁵

Ca’berî: “Elif harfini ishân (teğlîz, tefhim) şeklinde okumaktan sakın! Doğruluktan uzaklaşanlar vav harfinin lafzına dayandırarak, elif harfini tefhime (kalınlaştırmaya) çalıştı ve bu haliyle lahn yapma durumuna düştü ve böylece onlar da lahn yapanlar grubundan sayıldı. Elif, mufahham (kalın) bir harften sonra gelirse onu tefhim yapmaktan uzak dur! Şu örneklere dikkat et: طَالٌ⁸³⁶, أَصَابِقٌ⁸³⁷, أَصْرَاطٌ⁸³⁸, أَطَّالِمُونَ⁸³⁹,⁸⁴⁰

⁸³⁴ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 59, beyit 3.

⁸³⁵ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 540.

⁸³⁶ **Enbiya**, 44.

⁸³⁷ **Zâriyât**, 5.

⁸³⁸ **Fatiha**, 6.

⁸³⁹ **Bakara**, 229.

⁸⁴⁰ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 59, beyitler 3-5.

Bu örneklerde görüldüğü gibi elifi tefhimsiz okumak zordur. Zira dil tefhim harfine komşuluktan dolayı elifi de tefhim olarak okumaya kayar. Fakat sen ince okumaya çaba göster!⁸⁴¹

Ca'berî tartışmaya açık olan şu meseleye değinir: Terkik ve tefhimde elif harfinin hükmü; elif harfinin sürekli mürakkak (ince) olduğunu (okunduğunu) savunur. Mufahham harften sonra geldiğinde onu mufahham okuyanların lahne (hataya) düştüklerini söyler: Bize göre; Elif murakkak (ince)'tır. Tecvidde karar kılındığı gibi onun tefhim edilmesi caiz değildir. Verş, lafzının fetha olmasından dolayı elif harfini kalın okumayı caiz kabul etmekle beraber, onun sadece lâmnı kalın okumuştur. Elifin kalın okunmasının sebebini vavın yazılmasına işaret ederek bazı nahivcilerin; “vav bu şekilde resmedilmiştir” ibaresi ise yanlıştır. O şekilde resmedilip yazılmasının nedeni orjinal haline işaret etmesi içindir. Buna delil ise الزكوة kelimesidir.⁸⁴²

Öyle görünüyor ki elif harfini mutlak sûrette terkik (ince) şekilde okuyan ilk Ca'berî olup ondan önce gelenlerden bu konuda herhangi bir şey vârid olmamıştır.

Aynı şekilde yine görünüyor ki, İbnü'l-Cezerî'nin ifadesinden anlaşılan: “Daha sonra gelenlerin (müteahhirin), elifin mufahham (kalın) harflerden sonra terkik (ince) okunuşu ile ilgili görüşleri ise; onlar o konuda vehme kapılmışlardır. Bu konuda hiç kimse ondan önce böyle bir ifade kullanmamıştır ve döneminin muhakkik imamları ona cevap vermişlerdir.”⁸⁴³

Bu olgunun manası; İbnü'l-Cezerî *et-Temhîd*'de sözün girişinde elifin mutlak olarak terkikini (ince okunuşu) benimsemektedir ve Ca'berî'nin şu ifadelerini de delil göstermektedir. “Eliften önce kalın harf olduğunda onunla beraber elifi kalın okumaktan sakın! O hatadır ve caiz değildir. Kârîler bu hataya çok düşmektedirler ve

⁸⁴¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 542.

⁸⁴² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, ss. 540-542.

⁸⁴³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, c. 3, s. 566; Abdülhakim Abdürrezzak, *Mültekâ*, <http://vb.tafsir.net/tafsir33312/>.

böyle yapmakla harfleri tecvidli okuduklarını zannediyorlar. Bu şekilde okuyanlar ön planda olanlardır ki kıraat ilmini insanlara okutup öğretenlerdir. Buradaki gereklilik, bunu he ve yâ'yı okuduğun gibi okumandır. Ca'berî: Tefhim olan lafzı ondan sonra gelen eliflere arkadaş etmekten sakın! İbn. Cündî: Elifî, isti'lâ harflerinden sonra kalın okumak hatadır.⁸⁴⁴

en-Neşr'de görüşünden geri döndüğünde, önce, Ca'berî'nin görüşünü şahit (delil) gösterenlere cevap vermesi gayet doğaldı. Sonrasında ise Ca'berî'ye ve öğrencilerine ve son olarak da ondan sonra gelenlere:

“Elife gelince, aslında o, ne terkik ne de tefhim olarak vasıflandırılmaz. Onun durumu ondan önce gelene göre değişir. Terkik ve tefhimde ona (ondan önce gelene) tabi olur. Bazı imamlarımızın, onun mutlak manada terkik okunması yönündeki görüşleri, bazı acemlerin (arap olmayanların) onu vav'da olduğu gibi sürekli kalın okumadaki mübalağalarından sakındırmak veya murakkak olduğu yerlerde uyarmak içindir. Daha sonradan gelen bazı imamların (mütahhir) onun kalın harflerden sonra ince okunması ile ilgili görüşleri ise vehmden başka bir şey değildir. Bu konuda daha önce bunu söyleyen olmamıştır.⁸⁴⁵

Tecvid ilmi âlimlerinin bu konudaki varmış oldukları görüşleri ise; elif harfi ince harften sonra geldiği zaman ince, kalın harften sonra geldiği zaman da kalın okunur.

Şimdi Ca'berî, elif hakkında iki sarf kaidesinden bahsetmektedir:

1- “Elif, ne fiilde (ne mâzi, ne muzârî, ne de emirde) ve ne de mütemekkin (iraplı) isimde asıl olarak gelmez.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 120.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, c. 3, s. 566.

⁸⁴⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 59, beyit 6.

2- Ya fazla (zaid) ya da aslından değişmiş olarak gelir. Yani; harflerde asıl olarak bulunur. Çünkü camittir. Sarf olunmaz ve müştak da (türetilmiş) değildir. Mebni isimlerde ise harfe benzediği için elif gelmez.

Ca'berî, "Üç med harfini ter'îdden sakın!"⁸⁴⁷ Yani harfi medleri uygun bir şekilde güzel okuma imkânı varken onları titreterek okumaktan sakınmayı demiştir.

Ter'îd: Okuma ayıplarından bir ayıptır. Aynı şekilde dikkat edilmesi gereken bir konu da medlerin (med harflerinin) ter'îd edilmemesidir. Bu çeşit harfler düzgün, doğru, müstevi (aynı uzunlukta), olarak ter'îd (teganni ve name) olmadan okunur.⁸⁴⁸

Ca'berî eserin başında bu konuya değinmiştir. 'Ter'îd' ifadesini ise burada almasının sebebi, onu sadece med harflerine has kılmıştır. Fakat Ebû Ali el-Ehvâzî onlarla beraber zikretmiş sonra da şu sözleri ile ter'îdî tarif etmiştir: "Kıraatta ter'îd; kişinin okuduğu zaman, soğuktan veya acıdan titriyormuş gibi sıkıntılı bir ses çıkarmasıdır. Bunun nedeni de lahn (teganni, name) yapmak istemesidir."⁸⁴⁹

Kurtubî: "Med halinde sesin, ter'îd ve temdîdden ârî, düzgün, sağlıklı, selim olması gerekir."⁸⁵⁰

2.10.1. Asıl (Tabî) Med

Ca'berî: "طه örneğinde olduğu gibi elifle, طوبى örneğinde olduğu gibi vavla, med her ikisinde de asıldır. الميزان örneğinde olduğu gibi yâ harfidir."⁸⁵¹

İki kısım olan meddin birinci kısmı hakkındaki görüşü; o, hemze veya sükundan olmayan aslî (tabî) meddir. Ca'berî'nin örnek çeşitleri buna dikkat çekmek içindir.

⁸⁴⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 60, beyit 7.

⁸⁴⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 545.

⁸⁴⁹ Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, ss. 211-213.

⁸⁵⁰ Kurtubî, *el-Mûdih fi't-Tecvîd*, s. 134.

⁸⁵¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 60, beyit 8.

Dânî elif hakkında şunu söyler: “Elif, hemze veya sakin bir harfle buluşmazsa veya mudgam (idgamlı) olmazsa, medddin hakkı verilir ve ziyadesiz çekilir.”⁸⁵²

Ca’berî, “Meddi tabînin hakkını ver!”⁸⁵³ Yani onu ne kısa ne uzun oku.

Dânî: “Memdud (uzatılan harf) iki çeşittir: Tabii ve Mütেকellif.

1- Tabii: Med ve lin harfleri olan elif, yâ ve vav harflerinin gelmesidir ve bunların ziyadesiz ve işbâsız uygun miktarda uzatılmasıdır. Bu durum onlardan birisinin hemze veya sakin bir harfle bir araya gelmemesi şartı ile gerçekleşir. Kurra bu okuyuş çeşidini, maksûr (kısaltılmış) kıraat olarak adlandırır. İşbâdaki ziyadesi nedeniyle gerekli hemzeden daha kısa okunur. Yani engellenmiştir.

2- Mütেকellif: Elif, yâ ve vavın sadece hemze ve sakin harfle buluşmaları halinde aşırıya kaçmadan hakkının verilmesidir.⁸⁵⁴

Âlimler, bu temkinin uzatma miktarını belirlemeye çalışmışlardır. Bazıları onu harflere göre takdir etmişlerdir. Elif ise bir elif olarak, yâ ise bir yâ olarak, vav ise bir vav olarak takdir edilmektedir.⁸⁵⁵

Başkaları onu harekelerine göre takdir etmişlerdir. Elif, yâ ve vav gerektiğinden fazla çekilmez. Onun miktarı iki hareke kadardır. Hemze veya sakin harfle buluşmazsa; elif iki fetha, yâ iki kesra, vav iki ötre kadardır.

Daha sonrakiler (mütahhirin) meddin miktarında yeni görüş beyan etmişlerdir, fakat bu görüşleri sağlam bir temele dayanmamaktadır.⁸⁵⁶

Ca’berî: “Dudaklara bak!”⁸⁵⁷ Meddi tabînin sahih olarak eda edilmesinde ve uzatılmasının belirlenmesinde hocaların dudaklarına bakarak ölçünün onlardan

⁸⁵² Dâni, *et-Tahdîd*, s. 120.

⁸⁵³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 9.

⁸⁵⁴ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 98.

⁸⁵⁵ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 98.

⁸⁵⁶ Ğanim Kaddûrî, *ed-Dirâsetü’s-Savtiyye İnde Ulemâi’t-Tecvîd*, ss. 454-455.

⁸⁵⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 8.

öğrenilmesini kastetmiştir. Med ve diğer tecvid ahkâmının öğrenilmesinde en uygun yol budur.

Dânî sözlerinin sonunda şöyle der: “Onun (meddin) sırrının anlaşılabilmesi ve edâ şeklinin (okuyuş tarzının) öğrenilebilmesi ve nakil yolunun açığa çıkması için ağızdan (dudaktan) öğrenilmesi gerekir.”⁸⁵⁸

Med konusunda: “Elif, yâ ve vavdan daha kolaydır.”⁸⁵⁹ Bunun sebebi de elif harfinin medde asıl olmasından ve uzatmadaki zaruretinden kaynaklanmaktadır.

Öyle görünüyor ki Ca’berî burada, Ebu’l-A’lâ Hemedânî’nin görüşünü alıyor: “Elif kendisi sakın ve kendisinden önceki harf fethalı olur ve bunun med oluşunda ihtilaf yoktur. Yâ ve vav ise; kendilerine uygun hareketlerden sonra olurlarsa elif gibi med olur. Bu uzatmalarda aşırılık olmamalıdır.”⁸⁶⁰

İbnü’l-Bâziş: “Med ve lin harfleri bahsettiğimiz şeylerle (hemze, sükun) buluşmadıkları sürece med oluşlarında ihtilaf yoktur. Med oluşta; önce elif, sonra yâ, sonra vav mümkün kılınmıştır.”⁸⁶¹

İbn. Ümmü Kâsım da (ö. 749/1348): “Med harflerinde esas olan eliftir. Çünkü o kesinlikle med harfidir ve onun mahreci vav ve yâ’dan daha geniştir. Med konusunda en güçlü olanı elif, sonra yâ sonra vavdır. Bu Sîbeveyh’in de bakış açısidir. Bundan dolayı bazı kurra kıraatte elifi, yâ’ya, ve yâ’yı da vav’a tercih etmişlerdir. İmamların çoğunluğu da bu üç harfin, uzatılış konusunda eşit oldukları görüşündedirler. Es-Saklî ise med konusunda önce vav sonra elif daha güçlüdür, der.”⁸⁶² Yine İbn. Ümmü Kasım; üç harfin, med konusunda eşit oldukları görüşü ki âlimlerin çoğunluğu bunu kabul etmişlerdir. Biz de bu şekilde okuduk ve uygulanan da budur. Burada elifin diğer iki med harfinden daha güçlü olduğu görüşü onun daha

⁸⁵⁸ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 168.

⁸⁵⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyitler 8-9.

⁸⁶⁰ Hemedânî, *et-Temhîd fî Ma’rifeti’t-Tecvîd*, s. 285.

⁸⁶¹ İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ fî’l-Kırââti’s-Seb’*, c. 1, s. 468.

⁸⁶² İbn. Ümmü Kâsım, *el-Müfîd fî Şerhi Umdeti’l-Mecîd*, s. 64.

fazla med edileceği manasına gelmemektedir. Aynı şekilde yâ'nın da vav'dan daha fazla çekileceği manası yoktur.⁸⁶³

Kaddûrî el-Hamed: “Hiç şüphesiz üç med harfi de mahreç genişliği yönüyle birbirinden farklıdır; vav'da dudaklar öne doğru kapatılırken yâ'da dilin sırt kısmı üst damağın orta kısmına yaklaştırılır. Elifin okunuşu sırasında ise boğazda ve ağızda havanın akış yeri açık olur ve ses herhangi bir engele takılmaz. Fakat bütün bu bahsi geçenler onların med süresini etkilemez ve bundan sonra el-Muradi şöyle der: Âlimlerin çoğu onların med sürelerinin aynı olduğu görüşünü benimsemişlerdir.”⁸⁶⁴

2.10.2. Ferî Med

Ca'beri, ikinci med çeşidi olan arızî fer'î medde, ikinci kısımda değinir.

-Hemze: İster mütekaddim ve müteahhir olsun muttasıl veya munfasıl olsun.

-Sükun: İster lazım veya arız olsun. İdgamlı olsun idgamsız olsun, okunsun veya takdir edilsin.⁸⁶⁵

Fer-î meddin aşağıda izah edileceği üzere; sebep çeşidine, konumuna ve durumuna göre çok çeşidi vardır. Ca'berî bu konuyu açıklamaya meddi lazımdan başlamıştır:

2.10.2.1. Meddi Lazım

“Sükun-i lazım için med, hâvî miktarınca çekilmiştir.”⁸⁶⁶ Bu uzatma (meddi lazım), med harfi ve ondan sonra gelen sakin harfin arasını ayırıcı olması durumunda gerçekleşir. Ca'berî'ye göre meddi lazım, iki elif miktarı olarak orta düzeyde çekilir. Bir elif asıl med için ve bir elif de fazla elif içindir. ‘Hâvî’ kavramı ‘elif’ demek

⁸⁶³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 551.

⁸⁶⁴ Ğanim Kaddûrî, *ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd*, s. 442.

⁸⁶⁵ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 551.

⁸⁶⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 60, beyitler 8-9.

olup, iki sakin arasını ayırmak için eklenen harftir. O iki sakin ki, onların ilki harfi med, ikincisi sakin harftir.⁸⁶⁷

Görünüyor ki med harfi, Ca'berî'ye göre bir harekeye denk gelmektedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi bundan dolayı burada med harfinden (mikdêra hâvin) olarak ifade etmiştir. Şöyle der: Yedi imam; sakin lazımdan önce gelen med fazlalığı konusunda ittifak etmişlerdir. Bu eşit miktardaki uzunluk iki sakin arasını ayırır. Ayrıca buna **meddi adl** ve **meddi hacz** adı verilmiştir.⁸⁶⁸

Öyle görünüyor ki Ca'berî, Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'den (ö. 569/1173) etkilenmiştir. Zira Hemedânî meddi lazım hakkında şöyle demiştir: “Bu medde, meddi adl denir. Çünkü o, bir harekeye karşılık gelir. Sonra ehli ilmin med miktarındaki farklılıklarını zikreder ve şöyle der: Bana göre doğru olan; bu med, tahkik ehlinin okuyuşuna göre olmalıdır. Çünkü hareketin yerine gelmiştir ve ondan dolayı da (med) onun miktarınca olmalıdır.”⁸⁶⁹

Dâha sonra: “Dâni'nin ulaştırdığı gibi”⁸⁷⁰ Yani meddi لازمın uzatma miktarını, meddi muttasıl gibi uygulamıştır. Fakat aslında o tilavet mertebelerine göre değişir ve farklılık arzeder.

Med ve lin harflerinden sonra aynı kelimedede sakin idgamlı bir harf gelirse, aşırılığa gitmeden iki sakin harfi birbirinden ayırmak amacıyla bunlarda temkin yapılmasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Zira bunlar (iki sakin harf) bir araya gelmezler. Burada med, hareke yerine gelmiştir.⁸⁷¹

⁸⁶⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 551.

⁸⁶⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 552.

⁸⁶⁹ Hemedânî, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, ss. 306-307.

⁸⁷⁰ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 60, beyit 9.

⁸⁷¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 554.

“Bilakis hecenin iki kısmı”⁸⁷² ifadesinden kastettiği: Sure başlarında bulunan med harfinden sonra gelen zahir olan sükuni lazım ve idgam olan sükunu lazımdır.

Birinci örnek: Kaf suresindeki kaf’ dır.

İkinci örnek: Elif Lâm Mim’deki mim’de idgam olmuş lam’ dır.

Ca’berî, bu iki kısmın med miktarını, iki misil yani iki eşit med miktarınca uzatılır, şeklinde açıklamıştır.

Daha sonra bu konuda başka iki görüş daha zikretmiştir: “İdğam için artır veya eksilt!”⁸⁷³ Yani istersen sakın olan mudgam (idgam olan harf) için meddi artır veya kısalt.

Ca’berî’nin, sadece sure başlarındaki hecelere atfettiği meseleyi, İbnü’l-Cezerî meddi lazımın her iki çeşidi için de genel saymıştır: Kelime ve harfte her görüşü, sahibine nispet edip ve şöyle demiştir: “Cumhur bu konuda meddi, müdgam ve müzhar (idgamlı ve zahir med) arasında eşit saymışlardır. Medde olması gereken iki sakının bir araya gelmesidir ve burada o ikisinin bir arada bulunması gerçekleşmiştir. Bundan dolayı aralarında bir üstünlük yoktur.”⁸⁷⁴

İbnü’l-Cezerî: “Kurra, onun ifrata kaçmadan dolgun olarak med edilmesinde ittifak etmişlerdir. Bu konuda seleften ve haleften (öncekilerden ve sonra gelenlerden) farklı görüş beyan edenini bilmiyorum.”⁸⁷⁵

Daha sonra bu görüşe muhalif görüş beyan edenleri zikreder ve şöyle der: “Evet, uzatılma miktarı konusunda üzerinde ittifak edilen bu konu hakkında, eda sahiplerinin görüşleri farklıdır. Muhakkikler, işbâ olması gerekir, derler. Ekseriyet

⁸⁷² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 9.

⁸⁷³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 10.

⁸⁷⁴ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşr*, c. 3, s. 798.

⁸⁷⁵ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşr*, c. 3, s. 794-795.

ise meddin temkinini savunur. Bazıları da bu konuda, hemzenin meddinden daha az olmalıdır, derler...bu görüşlerin hepsi de birbirine yakındır.”⁸⁷⁶

Ca’berî: “Büyük kurraya ve meşhur eda sahiplerine göre, sure başlarındaki ayn harfinin ortasında lin harfi olmasından dolayı, ortasında med harfi olanlara göre daha az çekilir.”⁸⁷⁷ Müellif burada Meryem ve Şûra surelerinin başındaki ilk kelimedeki ayn harfini kastetmiştir.

Ca’berî, ortasında med harfi olan sure başlarındaki hece harflerinden daha az çekilmesi gerekir, görüşünü tercih etmiştir. Bunun nedeni de, ayn harfinin ortasında lin harfi bulunmasıdır.

Uygulama üç çeşidin de cevazı üzerine karar kılınmıştır. İbnü’l-Cezerî’nin *en-Neşr*’de belirttiği gibi bütün on kıraat âlimlerine göre; işbâ, altı hareke miktarı, orta, dört hareke miktarı, kasr da iki hareke miktarı med edilir.”⁸⁷⁸

2.10.2.2. Meddi Ârız

Sonra Ca’berî şöyle der: “Sükun-i ârız için; med, tevessut ve kasr vardır.”⁸⁷⁹ Yani sebebi sukunu ârız olan fer-î meddin ikinci çeşidinden bahsetmektedir. Ona meddi arız adı verilir. Burada; med, tevessut ve kasr olmak üzere üç yolun caiz olduğunu ifade eder.

2.10.2.3. Meddi Lin

“Lin harflerinde med hükümleri, azınlığa göre icra edilir.”⁸⁸⁰ Yani sakin yâ ve vav, arız sakinden önce gelirse, med harflerinin med, tavessut ve kasr hükümlerini alırlar. Fakat bu durum, eda ehlinin çoğunluğuna göre değil bir kısmına göredir.

⁸⁷⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşr*, c. 3, s. 796.

⁸⁷⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 10.

⁸⁷⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtî’l-Aşr*, s. 3, ss. 853-855.

⁸⁷⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 11.

⁸⁸⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 11.

Daha sonra müellif başka bir bahse değinir: “Âli İmran Suresinin başındaki ve Ankebut Suresinin başındaki mim harfinde (elif lam mim) iki sakin harfin bir araya gelmesini engellemek amacıyla birincisi harekelendirilirse, ikincisi de harekendirilir.”⁸⁸¹ Bazı eda sahiplerine göre, aynı şekilde sükun için meddi arızın mecrası ona komşu olmasından dolayı ikincisinin harekelendirilmesinde üç türde de caizdir.

Ca'beri; Âli İmran Suresindeki, mimin fethalı birleştirilmesinin nedeni iki sakin harfin bir araya gelmesini engellemek için olup bazı âlimlerin zikrettiği gibi nakil için değildir, demiştir. Bu fetha Ebû Ca'fer hariç tüm kurralarda aynı şekilde gelir. Zira kendisi bu hece harfleri konusunda susmayı tercih eder. Ankebüt Suresinin başındaki ile alakalı; mim harfinin fethalı olup hemzenin harekesi de kendinden önceki sakin harfe özel bir geçişle geçer. O da, e-hasibede durduğu zaman Verş tariki ve Hamza'ya göredir.

Daha sonra Ca'beri, sebebi sükun olan meddin ahkâmını bitirdikten sonra, sebebi hemze olan meddin ahkâmına geçer, o da birkaç çeşittir:

2.10.2.4. Meddi Muttasıl

“Hemze, aynı kelimedede med harfinden sonra gelirse, meddi aynı miktarda uzatman gerekir. Örnek: طَاءَفْتَانُ, تَفِيءُ, تَفِيءُ gibi.”⁸⁸² Yani toplam iki elif miktarı olur.

Ca'beri, kurrâ meddi muttasılı iki elif miktarı çekerler görüşünde olan bazı ehli edanın görüşünü nakleder ve bunu ‘Dürri'l-Efkâr'da okuduğunu ifade eder. Fakat kendisi bu görüşü tercih etmemiş ve kıraat çeşitlerine göre bu meddin de farklılık arzedeceğini ifade etmiştir.⁸⁸³ Bundan dolayı şöyle demiştir:

⁸⁸¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 60, beyit 12.

⁸⁸² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 60, beyit 13.

⁸⁸³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 561.

“Munfasıldaki gibidir,”⁸⁸⁴ ifadesiyle; ehli edanın görüşlerinden en doğrusu şudur: Meddi muttasılın meddi, kurraya göre farklılık arz eder. Aynı şekilde meddi munfasıl da farklılık arz eder.

Hemzenin med harfiyle birlikte bulunması halinde bu çeşit medde meddi muttasıl denir. Bu konuda ittifak ve ihtilaf edilen noktalar vardır. İttifak edilen noktalar: Yedisi, hemzenin etkisi konusunda ittifak etmişlerdir ki o, *et-Teysîr*'in şu sözlerinin manasıdır: Meddin fazla yapılmasında ihtilaf yoktur ve o, meddi ferî diye bilinen meddin fazla çekilmesidir. İhtilaf konusu: Uzatmadaki mertebe farklılıklardır. Bu konuda nakledilen naslar farklıdır. Onlardan bazıları eşit miktarı ifade eder.⁸⁸⁵

Munfasılda olduğu gibi burada muttasılın mertebelerini belirlememiştir. Fakat *Kenzü'l-Meânî*'de şu ifadeleri ile beyan etmiştir: “Tertildeki görüşlerine göre, *Teysîr* ve diğer eserlerde bahsedildiği gibi onları dört mertebede özetleyebiliriz. el-Ehvâzî şöyle der: Eğer med harfi ve hemze aynı kelimedede bulunursa med olunacağına icma vardır. Sadece tecvidde ve tahkikteki görüşlerine göre bu meddin miktarında değişiklik vardır. Bu çeşidin en uzun meddi Hamza ve Verş'tir. Miktarı da eliflerle değerlendirilmiştir. Onlardan sonra Asım ve İbn. Amir ve Kisâi gelir. Onların ardından da İbn. Kesir, Ebû Amr ve Kâlûn gelir.”⁸⁸⁶

İşte bu bahsi geçenler Ca'berî'ye göre meddi muttasılın kıraatı Seb-a'daki (yedi kıraat) mertebeleridir. Bunlar yukarıdan aşağıya doğru; dördüncü mertebede: Ebû Cafer, Ya'kub, İbn. Kesir, Ebû Amr ve Kâlûn, üçüncü mertebede Halefû'l-Âşîr, İbn. Amir ve el-Kisâi. Ayrıca Ca'berî'nin gelecek olan munfasılın mertebelerinde ele aldığı gibi *Kenzü'l-Meânî*'de; Verş, Hamza ve Ahfeş'i de zikretmiştir. Ca'berî'ye göre bu mertebelerin med miktarından meddi munfasıl konusunda bahsedilecektir.

⁸⁸⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 60, beyit 14.

⁸⁸⁵ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 562.

⁸⁸⁶ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 562.

2.10.2.5. Meddi Munfasıl

“فُوا ve يَا kelimelerindeki gibi.”⁸⁸⁷ فُوا أَنْفُسَكُمْ ve يَا أَيُّهَا örneklerinde olduğu gibi. Burada sebebi hemze olan ikinci çeşit medden, yani meddi munfasıldan bahsetmektedir. Med harflerinden birisinin kelimenin sonunda gelmesi ve hemzenin de ondan sonra gelen kelimenin başında gelmesiyle oluşur.

“Hicaz ve Basralılar’a göre kasr caizdir.”⁸⁸⁸ Burada meddi muttasıl ile meddi munfasıl arasındaki en önemli farktan bahsetmektedir. O fark da şudur: Meddi muttasılda asıl medde göre bir miktar daha fazla med yapılmasıdır, munfasılda ise bu fazla meddin yapılmasına gerek yoktur. Yani Ca’berî’nin bahsettiği Hicazlılara göre kasr caizdir. Hicazlılar: Verş hariç Nafi, İbn. Kesir ve Ebû Ca’fer’dir. Basriyyen: Ebû Amr ve Ya’kub’tur.

“Kasr üzerine biraz daha ekle! İbn. Kesir hariç”⁸⁸⁹ Bu görüş yukarıda bahsi geçenlerin görüşüdür. İbn. Kesir ise bu konuda tek görüşe sahiptir, o da kasr’dır. Nâfi’de ise Verş rivayeti hariçtir. Ebû Ca’fer, Ebû Amr ve Ya’kub’un bu konuda iki görüşü vardır: İbn. Kesir gibi kasr ve onun biraz daha med edilmesidir. İşte bu iki merteye munfasılın mertebeleridir.

“İbn. Âmir, Kisâî ve Halef”⁸⁹⁰ Burada üçüncü mertebeden bahsetmekte ve İbn. Amir Şâmî, Ali el-Kisâî ve Halefî’l-Âşir’e ait olduğunu zikretmektedir.

“Âsım için”⁸⁹¹ Burada dördüncü mertebeden bahsetmekte ve onun Âsım b. Behdele’ye ait olduğunu ifade etmektedir.

⁸⁸⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 14.

⁸⁸⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 60, beyit 14.

⁸⁸⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 61, beyit 15.

⁸⁹⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 61, beyit 15.

⁸⁹¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 61, beyit 15.

“Osman’la beraber Hamza için”⁸⁹² Burada beşinci ve sonuncu mertebeden bahseder. Bu mertebenin Hamza ve Verş lakablı Osman b. Said’e ait olduğunu ifade eder.

Ca’berî girişte kıraatın mertebelerinin üç olduğundan bahsetmişti. Bunlar; hadr, tevassut ve tertildir. Orada bütün kurranın mertebelerini de belirtir.

Günümüze kadar İbnü’l-Cezerî’den başlayarak eda ehline en meşhur olan, meddi muttasılda kurra-i aşeranın iki mertebe üzere amel ettikleridir:

- İşbâ Mertebesi: Ezrak An Verş An Nafi’, en-Nakkâş An Ahfeş An İbn. Zekvan ve Hamza.

- Tevassut Mertebesi: Geriye kalanlardır.

Munfasılda ise üç mertebe vardır:

- İşbâ mertebesi: Ezrak An Verş An Nafi’, en-Nekkaş An Ahfeş An İbn. Zekvan ve Hamza.

- Tevassut Mertebesi: Kalun An Nâfi, İsbahani An Verş ve Ebû Amr, Hişam İbn. Âmir hulüfle An Hulvâni, İbn. Zekvân (en-Nekkaş tariki hariç), Hafs An Âsım, Şu’be An Âsım, el-Kisâî, Ya’kub ve Halefü’l-Âşir.

- Kasr Mertebesi: Kalun An Nafi, İsbahani An Verş, Ebû Amr, Hulvani An Hişam An İbn. Amir, Hafs An Âsım ve Ya’kub.⁸⁹³

İbnü-l Cezeri, meddin mertebelerinden genişçe bahsetmiş sonra da uygulanan mertebeleri şu şekilde özetlemiştir: “Ben, işbâlı medde ifrat olmaksızın Ezrak tarikiyle gelen Hamza ve Verş görüşlerini aynı derecede kabul ediyorum. Ahfeş tarikiyle gelen İbn. Zekvan rivayetini de kabul ediyorum. Aynı tarikten olmak şartıyla ondan ve başkasından ve aynı şekilde diğer kurradan da kim munfasılı iki

⁸⁹² Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 61, beyit 15.

⁸⁹³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 566.

mertebede de tevessut miktarı çekmişse kabul edip alıyorum. Ayrıca muttasıl medde kasr ehlinin hepsini kabul ediyorum.

Bununla birlikte, mertebelerin arasındaki derece farklılığını kabule de karşı değilim ve reddetmiyorum. Nasıl mı? Bu meseleyi hocalarımın çoğundan okudum. Nas ve eda olarak hocalarımın yukarıda takdim ettiğim şekilde doğru olduğuna inandım. Munfasılda kasr dediğim zaman; İbn. Kesir, Ebû Ca'fer ve ihtilaf edenler Kâlûn, Ebû Amr ve onları takip edenler gibi hocalardan naklettim. Daha sonra munfasılda kasr yapıp, muttasılda kasırdan biraz fazla olması gerekir diyerek ihtilaf edenler, sonra bunun üzerinde biraz daha olması gerekir diyen Kisâî, Halef, İbn. Amir ve her iki rivayet içinde takdim ettiklerimiz hariç. Ondan biraz daha fazla diyen Asım. Biraz daha biraz daha fazla diyen Hamza, Verş ve Ahfeş An İbn. Zekvan (Iraklılar tarikiyle). Bana göre bu mertebeye üzerinde, med konusunda susup sessiz kalanlar dışında bir mertebeye yoktur.⁸⁹⁴

“Ya meddi kuvvetlendirir, ya da hemzeyi mümkün kılar.”⁸⁹⁵ Burada sebebi hemze olan meddin yönünden bahseder ve asıl med üzerine yapılan fazlalığın nedenini beyan edip açıklar. Bu konuda iki neden zikreder:

1- Güçlü hemze ile uyumlu olması için zayıf med harfinin takviye edilmesidir.

İşte meşhur olan neden budur. Bundan bahsedenlerin arasında Dâni gelir ki eliften bahsettiği zaman şöyle demiştir: “Eğer elif; hemzeye, idgamlı veya idgamsız olan sakin bir harfe denk gelirse, elifi mümkün kılmakta ve meddi doyurmakta, hemzeyi beyan etmek için oraya elif eklenir. Bu ekleme, gizli olan hemzeyi ortaya çıkarmak ve iki sakin harften birini öne çıkarmak için yapılır. Çünkü iki sakin bir araya gelmez.”⁸⁹⁶

⁸⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtül-Aşr*, c. 3, ss. 825-826.

⁸⁹⁵ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 61, beyit 16.

⁸⁹⁶ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 121.

2- Lafzın hakkının verilmesi adına hemzenin temkin edilmesidir.

Bu ikinci kısımın alakalı Mekki: “Bahsettiğim konuda meddi gerektiren neden nedir? Bu harfler gizlidir, hemze ise mahreç yeri uzak olup okunması zor bir harftir. Bu nedenle gizli bir harfle bir araya geldiği zaman hemzenin o harfle birleşmesinde onun üzerine yapılacak olan bir ilaveden korkulur ve hemze belli olsun diye med açığa çıkarılır. Onun medle açığa çıkarılması daha doğru idi. Çünkü o, mahrecinden med olarak çıkar ve o da kendinden olan bir şey ile ortaya çıkarıldı.”⁸⁹⁷

Sehâvî ise sanki bu nedeni kabul etmez ve: “ez-Zeccac ve İbn. Kuteybe şöyle derler: Meddin temkin nedeni; med edilen harfin değil, hemzenin açığa çıkarılmasıdır. Gizli olması nedeniyle onun söylenmesi zordur. Çünkü o, sertliği ve mahreç uzaklığı nedeniyle göğüsten öksürük gibi çıkar. Bu nedenle o, ondan önce gelen med harfiyle med edilerek güçlendirilmiştir.”⁸⁹⁸

Ca’beri de bu iki nedenden bahsetmiş, muttasıl ve munfasılda eşitlik ve farklılık nedeni ile ve munfasılda kasr nedenini eklemiştir:

Muttasıl hakkında: “Med nedeni: med harfi zayıf ve gizlidir, hemze ise kuvvetli ve zordur. Bu nedenle zayıfın güçlü ile bir araya gelmesinden (komşuluğundan) dolayı med uzatılmıştır. Aynı zamanda şöyle de denmiştir: Hemzenin hakkı verilebilsin diye yapılmıştır.

Enes (r.a.)’ya Peygamber efendimizin okuyuşu hakkında sorulur, o da şöyle der: ‘Sesini bir miktar uzatırdı.’

Farklılık sebebi: Kıraat geleneğini göz önünde bulundurma.

Benzerlik sebebi: Nedenin aynı olmasıdır.

⁸⁹⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 567.

⁸⁹⁸ Sehâvî, *Cemâlü’l-Kurrâ*, c. 2, s. 522.

Yazılış şeklinden dolayı bütün ihtimalleri içerir. Çünkü tek bir harfin okuyuş şekli farklılık arz edebilir.”⁸⁹⁹

Munfasıl hakkında: “Kasr nedeni; vakf nedeniyle gerek olmadığından dolayı hemzenin etkisini kaybetmesidir. Bu durum lazım ve arız arasındaki farkı ortaya koyan geçerli nedendir.

Meddin nedeni: Vasılda lafız olarak birleşmesidir.

Farklılık nedeni: Mertebelerin göz önünde bulundurulmasıdır.

Benim bu iki yoldan tercihim, Âsım’ın görüşüdür. Çünkü o, mertebede benim tercihime uygun düşmektedir.”⁹⁰⁰

İmam Bâziş üçüncü bir nedene işaret etmektedir: “Hemze için yapılan meddin, sükün için yapılan medde benzemesi. Şöyle der: Harfi medden sonra hemzenin med için kullanılması, sakin için yapılan medden daha evladır. Çünkü hemzenin sebebi med olması, sakinin sebebi med olmasına benzetilmiştir.”⁹⁰¹

Ca’berî: “Hemzeden önce gelen muhaffef med harfi için iki görüş vardır”⁹⁰²: Aslına uygun olarak medde ziyade (daha fazla med yapılması) ve arıza uygun olarak kasr yapılmasıdır.

Şâtıbî: “Hemze için med harfi fazla med edilirse daha sonra teshil, bedel veya hazf (kolaylık) için hemze muhaffef yapılır.”⁹⁰³

Konu hala sebebi hemze olan med türünden bahsetmeye devam ederek, şimdi müellif onun üçüncü kısmından bahsedecektir: Ona **Mehmûz Meddi Lîn** adı verilir. “Lîn harfi hemzeden önce gelirse ve hemze kendine aynı kelimedeki bitişik ise hemze

⁸⁹⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, ss. 567-568.

⁹⁰⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 568.

⁹⁰¹ İbnü’l-Bâziş, **el-İknâ fi’l-Kırââti’s-Seb’**, c. 1, s. 463.

⁹⁰² Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 61, beyit 16.

⁹⁰³ eş-Şâtıbî, **Hirzü’l-Emânî ve Vechü’t-Tehânî**, s. 17, beyit 208.

vakf için sakin olur ve yedi kıraate göre üç halde okuyuş şekli de caiz olur.”⁹⁰⁴ Tul, tevessut ve kasr.

Burada meseleyi yedi kıraat imamına hasretmesini çok garip bulduk. Çünkü kitabın başında kıraatı aşeradan bahsederken burada yedi kıraat ifadesini kullanmıştır. Burada hüküm, Ezrak tarikinden gelen Verş kıraatı hariç geneldir.

Sonra Ezrak tarikinden gelen Verş kıraatını yedi kıraattan istisna tutmuş ve şöyle demiştir: “Ezrak tarikinden gelen Verş kıraatında vasl ve vakf halinde tul ve tevassut vardır.”⁹⁰⁵

Bu durumda Ca’berî’ye göre, Ezrak tarikinden gelen Verş kıraatında vasl ve vakf halinde tul ve tevasut olur, fakat kasr olmaz. Fakat Hamza ve bir yönden Hişam hariç diğerlerine göre vakf halinde üç durum da olur. Lakin vasl halinde sadece kasr gerçekleşir.⁹⁰⁶

Sonra iki yerdeki iki kelimeyi bunlardan istisna tutar ve şöyle der: مَوْءَلَا، مَوْءَلَا، مَوْءَلَا eda ehli bu iki harfi, Verş’in mehmuz meddi lin kuralının dışına çıkarmışlar ve burada meddin tamamen terk edilmesi söz konusu olup kasr yapmışlardır.⁹⁰⁷

Sebebi hemze olan meddin dördüncü çeşidine gelince: Bu da **Meddi Bedel** olarak bilinir. Bu tür, med harfinin hemzeden sonra gelmesiyle diğerlerinden ayrılır. Ayrıca bu tür, sadece Ezrak tarikiyle Verş’e özeldir.

“Hemzeden sonra gelen med harfini iki halde (tahkik veya tağyir hemzelerinden sonra gelen med harfini) üç vecih al! Hemze, ikinci med harfini zayıflaştırdı.”⁹⁰⁸

⁹⁰⁴ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 61, beyit 17.

⁹⁰⁵ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 61, beyit 18.

⁹⁰⁶ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, s. 570.

⁹⁰⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü’l-Cümân (tahkik)**, ss. 571-572.

⁹⁰⁸ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 61, beyit 19.

Yani, hemzeden sonra gelen med harfinin üç çeşidini de Verş'ten al. Bir önceki beyitte adını açıkça belirtmiştir. Bu üç çeşit: Kasr, tevassut ve tûl'dür.

2.10.3. Özet ve Değerlendirme

Müellif bu bâba, linin med harflerinden daha umumi olduğunu söyleyerek başlamıştır. Elifin medde asıl olduğunu belirttikten sonra, meddin uzatma miktarına değinmiştir. Elif harfinin kesinlikle ince olduğunu vurgulamış, hatta kalın harflerden sonra da gelse ince okunması gerektiğini örneklerle söylemiştir. Bu görüş bize çok ilginç gelmektedir. Zira teorik olarak harfleri tek tek saymak suretiyle değerlendirirsek sıfatı itibariyle elif harfine ince deriz. Ama pratikte ise; kalın harften sonra gelen elifi nasıl ince okuyacağız? Bu da pek mümkün olmamaktadır. Müellif burada belki imâleyi kastetmiştir, diyenler olabilir. Fakat orada verdiği لَصَادِقٍ örneğinde olduğu gibi görüşünü net olarak ifade etmiştir. Daha sonra iki sarf kuralından bahsetmiş ve med yapılırken ter'iddin sakındırmak istemiştir. Asli med bahsine giriş yaparak onunla ilgili misaller vermek suretiyle ve elif harfinin diğer med harflerine olan üstünlüğünü dile getirmiştir. Ferî med bahsine başlamış; burada meddi lazım, meddi arız, meddi lin, meddi muttasıl, meddi munfasıl ve meddi bedel konularını işlemiştir. Meddi lazım bahsinde onun med miktarını iki elif olarak belirtmiş ve meddi لازمın kısımlarını (kelime-i müsakkal, harfi muhaffef vb.) izah etmemiştir. Meddi arız ve linden de kısaca bahsetmiştir. Meddi muttasıl bahsinde onun hükmünü, munfasıldaki gibidir, diyerek edâ ehlinin uygulamalarına dayandırmıştır. Şöyle ki, ittifak ve ihtilaf mahallinden bahsetmiştir. Meddi munfasıl bahsinde de muttasıl ile aralarındaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Kıraat imamlarının isimlerini sayarak onların med mertebelerini anlatmıştır. Son olarak hemzenin medde sebep oluşunun dört çeşidinden söz ederek konuyu nihayete erdirmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî kasidesinde; üç med harfine harfu lin adını vermiştir. Yapılış keyfiyetlerine değinmiştir. Yâ ve vav harfleri kendilerinden önce fetha gelip, kendilerinden sonra da hemze gelirse hemzenin okunması gerektiğini vurgulamıştır. Örneğin Fatiha Suresinin son kelimesinde olduğu gibi, idğamdan önceki fazla

uzatmayı kıyasla, meddi ârızı da hemen kısa okumayıp onu da uzatmak gerektiğini belirtmiştir.

-Mekkî'nin *Riâyesi*'nde med ve lin ile ilgili bir konuya rastlayamadık.

-Dânî *Tahdid*'de, med ile ilgili müstakil bir konu açmayp harfleri anlatırken uzatılışlarına değinmiştir.

-*Şâtibiyye*'ye baktığımızda, meddi muttasıl, munfasıl, bedel, lazım, arız, sure başlarındaki harflerin okunuşu, lin konularına temas ettiğini görürüz.

-Sehâvî *Umdetü'l-Müfîd*'de, med konusuna girişte kısaca temas etmiştir. Harfleri mahreç sırasına göre anlatırken yâ harfine geldiğinde, onun kardeşleri olan vav ve elifin med hallerine (meddi tabîye) temas etmiştir. Ölçüye dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de, sakin nun ve tenvin babından sonra med ve kasr ile ilgili bir bab açmış bunu anlatmıştır. *Tayyibe*'de bu konunun kıraatı aşera yönünü ele almıştır.

بَابُ أَحْكَامِ حُرُوفِ الْمَدِّ وَاللَّيْنِ

وَاللَّيْنُ جَاءَ أَعْمٌ مِنْ مَدٍّ بِإِطِّ
 لَاقِي وَبَيِّنُهُ مُقَدِّمَتَانِ
 وَالْمَدُّ حَرْفٌ فِي الزَّمَانِ وَلَيْئُهُ
 أَذْنَاهُ وَالْأَلْفُ الْأَصِيلُ صَلَانِي
 لِلزُّومِهَا الْإِمْكَانُ بَعْدَ تَجَانِسِ
 وَتَحَفُّظَنَّ بِهَا عَنِ الْإِثْحَانِ
 قَدْ جَدَّ فِي تَفْخِيمِهَا كَالْوَاوِ مَنْ
 تَرَكَ الصَّوَابَ وَعَدَّ فِي اللُّحَانِ
 خَلْصُهُ عِنْدَ مُفْخَمِ كِلِضَادِقِ
 طَالَ الصَّرَاطِ الظُّالِمُونَ وَعَانِ
 لَمْ تَأْتِ فِي فِعْلِ وَلَا مُتَمَكِّنِ
 أَضْلًا وَلَا حَشْوًا [لِنَمٍّ] وَرَازِنِ

وَتَوَقُّ تَزْعِيدَ الثَّلَاثَةِ مُشَقِّينَا
 طَهَ وَطَوْبَى الْأَضْلُ كَالْيَزَانِ
 مَكَّنْ وَلَا تُفْرِطْ وَشَافِهَ وَالْأَلِفُ
 أَنْدَى وَزَيْدٌ لِأَلَزِمِ الْإِسْكَانِ
 مِقْدَازَ هَاءٍ وَفَاصِلًا وَكَوْضِلِهِ
 لِلدَّانِ بَلْ قِسْمَا الْهَجَا سِيَّانِ
 أَوْ زِدْ أَوْ انْقُصْ لِادِّغَامِ وَعَيْئُهَا
 مُدَنَّ دُونَ الْمَدِّ لِالْأَعْيَانِ
 وَلِعَارِضِ الْإِسْكَانِ مُدَّ وَوَسْطِنِ
 وَاقْضِرْ وَحَرْفَا اللَّيْنِ جَارِيَتَانِ
 مَجْرَاهُ عِنْدَ لَاقِلٍ مَعَ مِيمٍ تَحْرُ
 زُكُهُ فُويقُ الرُّومِ مَعَ عِمْرَانِ
 وَإِذَا ثَلَاةُ الْهَمْزِ مُتَّصِلًا فَزِدْ
 ضِعْفًا تَبْوَاءُ نَفِيءُ طَائِفَتَانِ
 وَالْأَصْحُ تَزْتِيبُ كَمُنْفَصِلِ كَيَا
 فِي [قُوا] الْحِجَازِ اقْضِرْ وَتَضْرِبَانِ

أَوْ زِدْ سِوَى مَكَ فَشَامِ عَلَى خَلْفُ
 فَلِعَاصِمِ فَلِحَمَزِ مَعَ عُثْمَانِ
 إِذَا لِيَقْوَى الْمَدُّ أَوْ لِيَمَكُّنُوا
 هَمْزًا وَفِي مَا خَفَّفُوا الْقَوْلَانِ
 وَاللَّيْنُ قَبْلَ الْهَمْزِ مُتَّصِلًا بِسَا
 كِنِ وَقَفِ سَبْعِ لِلثَّلَاثَةِ عَانِ
 وَالْأَوَّلِينَ لِرُوزِ اِطْلِقْ مَرْتَلًا
 مَوْءُودَةً قَدْ أُخْرِجَ الْحَرْفَانِ
 وَالْمَدُّ بَعْدَ الْهَمْزِ فِي حَالِيهِ خُذْ
 عَنْهُ الثَّلَاثَةَ وَهُوَ أَوْهَى الثَّنَائِي

2.11. Fetih ve İmâle Babı

Bu bab manzumenin altıncı bâbıdır. Bu bölümde fetih ve imâle hakkında malumat verilecektir. Yine imâle çok yönlü olarak ele alınacaktır.

Müellif konuya: “Fetha asıldır, bu da sesin açılmasıdır.”⁹⁰⁹ Burada kastedilen fetha asıl, imâle de fûrûdur. Fetha lugatta, birçok manalara gelip en bâriz tanımı kapamanın zıddı olan açmadır.⁹¹⁰ İstılahta telaffuz anında harfî fetha ile harekelemektir.

Fetha, harf ve harekeyle sesi açmaktır. İmâlenin zıddıdır.⁹¹¹ Fetha’yı; fethayı şedid ve fethayı mütevassıt olarak ikiye ayıranlar da vardır: Fethayı şedid; harf telaffuz edilirken ağızın fazla açılmasıdır. Ona bazen tefhim adı da verilir. Mütevassıt ise; fethayı şedid ve imâleyi mütevassıt arasında olandır.⁹¹²

“Tefhim ise nisbîdir. Ayrı ayrı iki lafız değillerdir (fetha ve tefhim).”⁹¹³ Yani buradan anlaşılan her fethada tefhimin olmadığıdır. Bazen murakkak bazen de mufahham olur. Tefhim ve fetha bir şeye isim olan iki lafız değillerdir. Mesela bir şeye hem siyah hem de kara demek gibi ona iki tane lafız kullanmak anlamına gelmez. Zira tefhim, ağızı sesle dolduracak kadar harfi kalınlaştırmaktır. Fethanın buradaki rolü, o işin yapılmasıdır. Nitekim Şâtîbî: “Onlar vakfta tenvini, tefhim ve terkik yaptılar. Onların nasbta tefhimi daha kapsayıcıdır.”⁹¹⁴

Müellif: “Leyy ve idcâ imâle gibidir. Bunlar iki iştir: Çünkü geçmiş olan fethanın kesra, elifin de yâ gibi okunmasıdır.”⁹¹⁵ Lügatta ise; leyy imâlenin murâdifî,

⁹⁰⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 62, beyit 1.

⁹¹⁰ Kadir Güneş, *el-Mu’cem*, s. 872.

⁹¹¹ Ca’berî, *Hulâsatü’l-Ebhâs fî Şerhi Nehci’l-Kırâeti’s-Selâs*, (thk. Ebî Âsım el-Merâğî), birinci baskı, 2006, s. 122.

⁹¹² Dâni, *et-Tahdîd*, s. 101.

⁹¹³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 62, beyit 1.

⁹¹⁴ eş-Şâtîbî, *Hırzû’l-Emânî*, s. 27, beyit 337.

⁹¹⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 62, beyit 2.

idcâ ikisine yakındır. Leyy; imâle ile aynı anlamda olup, eğmek, bükmek anlamındadır.⁹¹⁶ İdcâ; birini yanı üzerine yatırmak, bir şeyi alçaltmak gibi anlamlara gelir.⁹¹⁷ Müellif imâlenin yapılışı ile alakalı şöyle bir uyarı yapmaktadır: “İmâlede aşırı gidip fethayı tamamen kesra, elifi de tamamen yâ yapmaktan sakın!”⁹¹⁸

“İmâle, büyük imâle (mahza) ve imâle-i suğrâ (beyne beyne) diye iki kısma ayrılır. Bu iki kısımdan başkası meşhur olmadı. Küçük imâleyi, büyük imâle ile fetih arasında orta yap! Büyük imâle veya fethe yakın olan yeri ayır!”⁹¹⁹ İmâleyi kübraya yakın olan, meşhur olmayan iki kısmın birincisi olup, ikinci kısım da fethe yakın olur ki onların arasını ayırmayı kastetmektedir. Müellif, “hüküm her bir mekanda geçerlidir.”⁹²⁰ Yani imâlenin hükmü bulunduğu yere göre değerlendirilir. Bütün eliflerde veya fethalarda gelecek diye bir kural yoktur. Şimdi Ca’berî imâle için sekiz tane sebep açıklayacaktır:

- 1- Elifin asıl olması.
- 2- Elifin kelimenin sonunda olması.
- 3- Şeklen kendisinden önceki harekeye bağlı olarak elif olmuştur.
- 4- Elif kelimenin sonunda müennes elifi şeklinde gelir.
- 5- Eliften önce gelen yâ’nın harekesinin elifin cinsinden olması.
- 6- Elifin, yâ gibi kesradan önce veya sonra gelmesidir.
- 7- Ayetler arasındaki fasılalarda elif olmalıdır. Yani bir ayetin sonunda diğerinin başında olur.

⁹¹⁶ Kadir Güneş, **el-Mu’cem**, s. 1086.

⁹¹⁷ Kadir Güneş, **el-Mu’cem**, s. 693.

⁹¹⁸ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 62, beyit 3.

⁹¹⁹ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 62, beyitler 4-5.

⁹²⁰ Ca’berî, **Ukûdü’l-Cümân**, s. 62 beyit 5.

8- Elifin kelimedede imâleye komşu olması da imâlenin sebeplerindendir.⁹²¹

“İdcâ’yı az yap! Fetih ve imâleyi suğrâya uy!”⁹²² Burada müellifin imâleyi suğraya yönlendirmesi vardır. “Ra için dediler ki, tekriri kabul etmesinden dolayı kesra da, râ gibi iki tane olur.”⁹²³ Yani ra harfinde tekrar yapıldığında kendisi tekrar edildiği için kesrası da tekrar edilmiş olur. O zaman sanki iki kesra gibi olur. Nitekim ra harfindeki bu tekrar sıfatını kabul edenler için olumlu sıfattır. Ca’berî’ye göre bu sıfat ra’nın olumsuz sıfatı olduğu için (yani sıfat gizlendiği için) burada iki ra ve iki kesra olmaz.

“Dedim ki, elif harfini idcâ ve ishandan koruyun!”⁹²⁴ İşte bu ra harfinin kesrasını iki kesra olarak kabul edenlere reddiyedir. Dolayısıyla burada imâle ile tefhimin bir arada olmaması gerektiğini söylemiştir.

İbnü’l-Cezerî, صَلَّى gibi yâ yazılıp elif okunan kelimelerde eliften öncekinin fethasından dolayı lam kalın okunur (Verş). İmale edildiğinde ince okunur. Dolayısıyla imale ve tefhim ikisi de zıt olup aynı anda bulunmaz.⁹²⁵

İmâleye mani olanlara gelince: “İsimlerde isti’la harfleri, tecânüs sebebiyle oluşan imâleyi engeller.”⁹²⁶ Çünkü imâle inceye, isti’la ise kalınlığa şamildir. “Elif harfine bitişik gelen isti’la harfinde iki vecih vardır.”⁹²⁷ Yani böyle yerlerde imâleye hem engel olur, hem de imâle yapılabilir. Bu da Hamza’nın görüşüdür. “Meksur olmayan ra elife mücâvir olursa”⁹²⁸ Bu şekilde gelen ra harflerinde imâle olmaz. Bu da imâle engellerinin ikincisidir. Meksur olan râ’dan önce elif geldiğinde, isti’la harfi

⁹²¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, ss. 62-63, beyitler 6-7.

⁹²² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 63, beyit 8.

⁹²³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 63, beyit 8-9.

⁹²⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 63, beyit 9.

⁹²⁵ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtü’l-Aşr*, c. 4, s. 1395.

⁹²⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 63, beyit 11.

⁹²⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 63, beyit 11.

⁹²⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 63, beyit 12.

ve fethalı ra'ya galip gelerek, onların hükmünü sonlandırır.⁹²⁹ أَنْصَارٍ، فَرَارٍ gibi. Buralarda imâle yapılır.

“Kendinden öncesi fetha olan te'nis hâ'sında durulduğunda daha önce beyan edildiği gibi imâle yap! Bu imâle he harfine değil fethaya râcîdir.”⁹³⁰ Yani aslında imâlenin fethada yapıldığını söylemiştir. Ayrıca te'nis hâ'sında, “isti'lânın dışında imâle güzel olur. Ancak râ'da bu güzel oluş, kesreden veya sakin yâ'dan sonra olmak koşulluyladır.”⁹³¹

“Yine ra harfinin kendisinde değil fethasında imale yapmak da güzeldir. Çünkü râ ve te'nis hâ'sı imaleyi kabul etmedi.”⁹³² Yani Râ'da fethayı kesreye yaklaştırmak, te'nis hâ'sında elifi yâ harfine yaklaştırmak olduğundan dolayı, ra ve te'nis hâ'sı imaleyi kabul etmez. O zaman bunlar fetha olmazlar. Fetha olmayınca elif de olmazlar.

2.11.1. Özet ve Değerlendirme

Bu bölümde fetha ve tefhim terimlerine değinmiştir. İmâleyi kısımlara ayırarak onun müradifî olan leyy ve idcâ kavramlarına temas etmiş ve imâlenin yapılışıyla ilgili uyarıda bulunmuştur. Daha sonra imâlenin sebeplerini sıralamıştır. Ayrıca Ca'berî fetih ve imâle-i suğranın daha çok yapılmasına yönlendirmede bulunmuştur. İmâleye engel olan durumları zikretmiştir. Te'nis hâ'sındaki imâleyi anlatmış, imâlenin harflerin kendilerinde değil de fethada olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca imâlede ra harfinin durumlarına da dikkat çekmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Mekkî'nin *Riâyesi* 'nde müstakil olarak fetih ve imale bahsine rastlayamadık.

-Dâni'nin *Tahdid*'de bu konuyla ilgili bir başlık açmadığını gördük.

⁹²⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 63, beyit 12.

⁹³⁰ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 63, beyit 13.

⁹³¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 63, beyit 14.

⁹³² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 63, beyit 15.

-Şatibiye'ye baktığımızda, Ca'berî'ye nazaran bu konunun tüm yönleriyle ele alındığını görmekteyiz.

عُقُودُ الْجُمَانِ فِي تَجْوِيدِ الْقُرْآنِ

٦٢

بَابُ تَحْقِيقِ الْفَتْحِ وَالْإِمَالَةِ

وَالْفَتْحُ لِأَضْلُ وَذَاكَ فَتْحُ الصَّوْتِ وَالْث
تَفْجِيمُ نِسْبِيٍّ فَلَا لَفْظَانِ
وَاللِّي وَالْإِضْجَاعُ مِثْلُ إِمَالَةٍ
كَأَلْيَاءِ هَارِيهَا وَذَا عَمَلَانِ
إِذْ فَتْحُ سَابِقِهِ كَكُسْرِ وَاحْتِزَانِ
إِخْلَاصُ كَسْرَتِهِ فَيُثَقِّلِبَانِ
فَالْمَخْضَةُ الْكُبْرَى وَصُغْرَى بَيْنَ بَيْدِ
نَ فَوْسَطَنَّ وَمَا سَرَا قِسْمَانِ
مَا قَارَبَ الْكُبْرَى أَوْ الْفَتْحُ افْرَقَنَّ
وَالْحُكْمُ مُغْتَبَرٌ بِكُلِّ مَكَانِ
لِثَبِينِ لِأَضْلُ وَشُكْلُهُ وَمَالِهَا
وَتُجَانِسُ إِلَيْهَا مِثْلُهَا الْكُسْرَانِ

وَفَوَاصِلًا وَإِمَالَةً وَتَأَصَّلَتْ
 لِتَمِيمٍ فَاتْلُ حَصَادٍ لِلْبُرْهَانِ
 وَمَقْلَلٍ الْإِضْجَاعِ رَاعِي اثْنَيْهِمَا
 وَالرَّاءُ قَالُوا الْكَسْرُ فِيهِ اثْنَانِ
 لِقَبُولِهِ التَّكْرِيرِ قُلْتُ فَحَصُّوهُ أَلْ
 هَاوِي عَنِ الْإِضْجَاعِ لِلإِتِّحَانِ
 وَالْفِعْلُ أَلْحَقَ تَا الضَّمِيرِ وَتَنْ لَأَشْ
 مَا تُهْدَى وَالتَّرْكِيبُ تَابِعَ ذَانِ
 وَالْعُلُو تَمْنَعُ لِاسْمٍ لِي تَجَانِسِ
 إِنْ لَأَصَقَّتْ وَبِحَرْفِ الرَّجْهَانِ
 وَالرَّاءُ مُجَاوِزَةٌ سِوَى مَكْسُورَةٍ
 وَإِذَا تَلَّثَمَهَا يُغْلَبُ الْأَخْوَانِ
 وَيُوقَفُ هَا الثَّانِيَّةُ فَتَحَةً سَابِقِ
 حَمَلًا أَمِلَ لَا الْهَاءُ لِلرَّاعِيَانِ
 يُغَيِّرُ لِاسْتِغْلَاءٍ يَخْشَنُ غَيْرَ رَا
 إِلَّا وَلَا كَسْرٍ وَيَا إِسْكَانِ

وَكَذَلِكَ فَتَحَ الرَّاءُ أَمِلَ لَا الرَّاءُ إِذْ
 مَعْنَى الْإِمَالَةِ قَدْ أَبِي الْحَرْفَانِ

2.12. Terkik ve Tefhim Babı

Bu da yedinci baktır. Müellif konuya terkik ve tefhim kavramlarının tanımı ile başlamıştır. Terkik'in tanımını öne almıştır, çünkü bu durum harflerin çoğunun sıfatıdır. Tefhim kavramını daha sonra işlemiş ve ra harfine değinmiştir.

Terkik'in sözlük manası, bir şeyi inceltmek olup kalının zıddıdır.⁹³³ İstilahi manası, sözlük manasından alınmıştır: Harfin sesinin, ağzı doldurmayacak şekilde inceltmesidir. Bu ifade Ca'berî'nin: "Tecvid ehlinin terkiki: Harfin zayıflatılması, inceltmesidir,"⁹³⁴ sözüyle hayat bulmuştur.

Tefhim'in sözlük manası, bir şeyi yüceltmek, büyütme, kaba yapmak gibi anlamlara gelir.⁹³⁵ İstilahi manası, harfin sesinin, ağzı dolduracak şekilde kalınlaştırılması, kalın okunmasıdır. Bu ifade Ca'berî'nin: "Mufahham ve muğallaz harf, kalın, kalınlaştırılmış harftir,"⁹³⁶ sözüyledir. Müellif burada tefhim, tağliz ve ishan kavramlarını kullanmıştır ki bunlar birbirine muradif kelimelerdir. Müellif tefhim ve ishan kelimelerini sıfatlar ve med bahsinde de kullanmıştır. Tefhim kelimesini ra harfinde, tağliz kelimesini de lamda kullanmıştır. Zira bu kullanım tecvid ilminde ortakır.

Lam'ın aslı, (asıl okunuş şekli) ra'nın tersine terkiktir (ince okunmasıdır). Terkik, harfin inceltmesi ise tefhim de onun zıddı olup harekenin değil harfin kalınlaştırılmasıdır. Aynı zamanda cisim için terkik düşmek (düşüklük) ve tefhim yükselmektir (yüksekliktir).⁹³⁷ Terkik ve tefhim harflerin sıfatlarındandır.

"Terkik, itbak harflerinin dışında gerçekleşir."⁹³⁸ Yani müellif itbak harfi olan; sad, dat, tâ ve zâ harflerinin dışındakilerin ince olduğunu söylemiştir. Burada

⁹³³ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 491.

⁹³⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 65, beyit 1.

⁹³⁵ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 880.

⁹³⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 65, beyit 1.

⁹³⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 600.

⁹³⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 65, beyit 2.

Ca'berî cumhurun hilafına kendi tarzı üzere görüş beyan etmiş ve mufahham harfin itbak harfi olduğunu ifade etmiştir. Cumhur ise mufahham harflerin hepsinin isti'la harfleri olduğunu söylemişlerdir. Daha önce bu görüş hakkında detaylı bilgi verilmişti, fakat burada konunun önemine binaen onun metinlerinden bir bölümünü vermeyi uygun bulduk:

“Harfler, terkik ve tefhim açısından dört bölüme ayrılır:

1- Mufahham (kalınlaştırılmış) harfler. Onlar itbak harfleridir: Sad, dat, tâ ve zâ.

2- Murakkak (inceltilmiş) harfler. İki harf hariç diğer harflerin hepsidir.

3- Aslı tefhim olan fakat inceltelen harf ise ra'dır. (bu konuda ittifak ve ihtilaf olmasıyla beraber).

4- Aslı terkik olan fakat tefhim edilen harf ise lamdır.”⁹³⁹

“Lakin ra'da aslolan tefhimdir.”⁹⁴⁰ Manası: Fakat “ra” harfi infitah harflerinden olmasına rağmen onun aslı tefhim olup terkik onun bir şubesidir.

İbnü'l-Cezerî iki görüş beyan etmiştir:

1- ‘Râ'nın aslı tefhimdir. Bir sebepten dolayı terkik yapılır.’ Bu görüşünü cumhura nispet etmiştir. Mekkî şu ifadeleri ile bu meseleyi delillendirmiştir: Tağlîz olduğuna delil ise o da şudur: Kesreli olmayan bütün ra'ların kalın okunması caiz olup bütün ra'larda terkik olmaz.

2- Râ harfi aslında tefhim ve terkik olmayıp, o harekesine göre şekil alır. Kesre ile terkik, fetha ve damme ile de tefhim yapılır. Eğer sakin olursa ona komşu olan harfin hükmünü alır.⁹⁴¹

⁹³⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 601.

⁹⁴⁰ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 65, beyit 2.

⁹⁴¹ İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fi'l-Kırââtîl-Aşr**, c. 4, ss. 1380-81.

İbnü'l-Cezerî: “Her iki görüşün de olması ihtimal dahilindedir. İkincisinin Mısırlılar tarikiyle Verş kıraatında olması daha nettir. Bundan dolayı terkikini uygun görmüşlerdir.”⁹⁴²

Daha sonra müellif: “Bilakis “ra” iki kısımdır”⁹⁴³ Ra harfinin terkiki iki kısımdır: İttifakla terkik üzere olması, ihtilafla terkik üzere olmasıdır.

Daha sonra ittifakla terkik üzere olan kısımdan başlar ve şöyle der:

Terkik üzere olan “ra”nın iki kısmından birinci kısmını açıklarken bölümlere ayırmış olup şimdi ittifakla terkik üzere olan ra’dan bahsedecektir. Burada **5 kriterden** bahsetmektedir:

1- Râ’nın lafzan lazım veya arız kesre üzere olmasıdır. Bunlar herkese göre terkik üzeredir. رَجَالٌ, الرَّجَالُ gibi.

2- Râ’nın fethasının imâle şeklinde gelmesidir. اشْتَرَى gibi.

3- Aynı kelimedeki isti’la harfî olmadan “ra”nın lazım kesreden sonra sakın gelmesidir. شَوْعَةٌ Bu, herkese göre terkik üzeredir. Bu durum beyitte: “Kendisinden sonra aynı kelimedeki isti’la harfî gelmemesi şartıyla, “ra” harfî lazım kesreden sonra sakın olması durumunda terkik edilir.”⁹⁴⁴

Arız kesreden sonra sakın gelirse: أم ارتابوا gibi. وَوَنِي, وَوَسِيئُهُ örneklerinde olduğu gibi kendisi sakın ma kabli ötre veya fetha olursa, veya ondan sonra aynı kelimedeki ona bitişik isti’la harfî olup bu da fetha olursa وَوَطَّاسٍ, وَوَقَّةٌ örneklerinde olduğu gibi aslı üzere tefhim edilir. Bunu müellif manzumda bahsetmemiştir.

“وَوَقِي iki vecih vardır.”⁹⁴⁵ Üçüncü maddenin istisnasıdır. Ca’berî, kesreden sonra gelen sakın “ra”dan bahsettiği zaman şöyle demişti: Ona birleşik isti’la harfî

⁹⁴² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâât-il-Aşr*, c. 4, s. 1382.

⁹⁴³ Ca’berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 65, beyit 2.

⁹⁴⁴ Ca’berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 65, beyitler 3-4.

⁹⁴⁵ Ca’berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 65, beyit 3.

yoksa terkik yapılır. Burada kesreden sonra sakin “ra”ya birleşen isti’la harfî olup, o isti’la harfî kesra olduğu için bu kelimeyi bundan istisna tutmuştur: O kelime ⁹⁴⁶ فُوقِ kelimesidir. Burada kalın ve ince okunabilir.

4- “Ra’nın sakin gelmesi ve sonrasında da kesreli hemze veya yâ gelmesi gerekir. وَبَيْنَ الْوَاءِ, وَوَيْمٍ gibi.”⁹⁴⁷ Bazı eda ehli için bu gibi yerlerin hepsinin terkik, bazılarına göre de tefhim üzere olduğunu ifade etmişlerdir. Bu da, bazı nakledenlere göre وَوَيْمٍ için terkik üzeredir.

İbnü’l-Cezerî iki kısmıyla beraber bu aslı tartışmış, terkik ve tefhim diyenleri zikretmiş ve sonrasında birinci kısım ile ilgili olan, kesreli hemzedden önce gelen sakin ra hakkında şöyle demiştir:

(بَيْنَ الْوَاءِ): Burada Verş ve tüm kurraya göre tefhim daha doğrudur. *Şatibiyye, Teysir, Kâfi, Hâdi, Hidayet*’te ve diğer eda ehli bunu zikretmemiştir. Yâ’dan önce gelen sakin ra ile ilgili olan ikinci kısım hakkında şöyle der: (وَوَيْمٍ) doğru olan, her yerde tefhim edilmesidir. Sebebi de; fethadan sonra ra’nın sakin olması ve ondan sonra da yâ’nın terkike sebep olmamasıdır. Bunda Verş ile diğerleri arasında fark yoktur.⁹⁴⁸ *Tayyibe*’de de bu ra harflerinin tefhim edilmesini belirtmiştir.⁹⁴⁹

5- “Kesreden veya sakin ya’dan sonra veya her iki tür imaleden sonra vakf için ra’nın sakin gelmesidir.”⁹⁵⁰ (الْأَبْرَارِ) (بَشِيرٍ) (فُوقِ) ilk iki örnek ve onlara benzeyenler, her yerde terkik üzere okunur. Üçüncü örneğe imale veya taklil olması durumunda terkik okunur. “Ehvâzî, İbn. Mücahid gibi bu iki ra’nın (kesre olan ra, kesreden veya sakin yâ’dan sonra olan ra ya da imaleden sonra olan ra) üç yerde terkikini nakletmiştir.”⁹⁵¹

⁹⁴⁶ *Şuara*, 63.

⁹⁴⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 65, beyit 5.

⁹⁴⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırââtîl-Aşr*, c. 4, s. 1369-70.

⁹⁴⁹ İbnü’l-Cezerî, *Tayyibetü’n-Neşr fi’l-Kırâeti’l-Aşr*, s. 35.

⁹⁵⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 65, beyit 6.

⁹⁵¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 65, beyit 6.

Daha sonra müellif şöyle der: “Ra Verş içindir. Ra’lar hakkındaki ahkâmın yeri ihtilaf kitaplarıdır.”⁹⁵² Yani kıraat kitaplarıdır; tecvid kitapları ise genelde sadece kurra arasında ittifak edilen konudan bahseder.

(ve leemühüü) ifadesi üsttekine atıftır. Yani: “Verş’in lamı kalındır ve yeri ihtilaf kitaplarıdır.”⁹⁵³ Önceki şarta binaen, ikinci olarak zikredilen lam harfinin aslı terkikdir.⁹⁵⁴

“Fetha ve dammeden sonra gelen Allah lafzının şanını yüceltmek için bütün kârilere göre tefhim edilir.”⁹⁵⁵ Kenzü’l-Meân’de, eğer kesreden sonra gelirse terkik edileceğini belirtmiştir.

Daha sonra müellif: “İbn. Ğâlib An Şucâ’dan geldiğine göre lamın aslı terkik olduğu için, her halükarda incedir.”⁹⁵⁶ Yani kesreden sonra, fetha veya dammeden sonra da gelse Allah lafzındaki Lam mutlak olarak İbn. Ğâlib’e göre terkik edilir.

2.12.1. Özet ve Değerlendirme

Buraya Ca’berî, terkik ve tefhim kavramlarının izahıyla başlamıştır. İtbak harflerinin dışındakileri ince olarak kabul etmiştir. Halbuki ğayn, ha ve gaf harflerini de itbak harfleriyle zikretmeliydi. Daha sonra ra harfine geniş yer ayırmış onun ince ve kalın olduğu yerleri söylemiştir. Birkaç tane farklı görüşe yer vermiştir. Fakat ra harflerinin hükümlerinin bazılarında bahsetmemiştir. Yine burada dikkatimizi çeken bir husus, bizim kaynak olarak verdiğimiz nüshada bir yazım yanlışı yapılmıştır. Şöyle ki; ‘فَرَقٍ’ kelimesindeki ra harfinin hükmünü izah ederken bizim nüshada sehven ‘فَرَقٍ’ şeklinde fe harfinin fethasıyla yazılmıştır. Verş’in ra ve lam harfindeki durumundan bahsetmiştir. Son olarak Allah lafzının sadece tefhim halinden bahsetmiştir. İnce okunuşundan da bahsetmeliydi. Konuyu İbn. Ğâlib An Şucâ’dan

⁹⁵² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 66, beyit 8.

⁹⁵³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 66, beyit 8.

⁹⁵⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 66, beyit 8.

⁹⁵⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 66, beyit 9.

⁹⁵⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 66, beyit 10.

görüş vererek bitirmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Mekkî *Riâye*'de, Dâni *Tahdid*'de ve İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de böyle bir bab açmamışlardır. İbnü'l-Cezerî *Tayyibe*'de harflerin ince veya kalın hallerine değinmiştir.

-*Şâtibiyye*'ye baktığımızda, ra harfinin gerek Verş'e göre gerekse diğer okunuş keyfiyetlerinin genişçe izah edildiğini tespit ettik. Bunu da sadece ra harfinin anlatıldığı bir babda işlemiştir. Yine lam harfî ile alakalı müstakil bir bab ele alınmıştır. Burada Verş'in okuyuşuna, Allah lafzındaki lamın hem terkik hem de tefhim olarak okunuşuna yer verilmiştir. Oysa Ca'berî terkik okunuşunu atlamıştır.

بَابُ تَبْيِينِ التَّرْقِيقِ وَالتَّفْخِيمِ

تَرْقِيقُهُمْ إِنْحَافُ حَرْفٍ وَالْمُفْخِ
 حَمُ وَالْمُعْلَظُ جَائِزُ الْإِثْحَانِ
 وَيَغْيِرُ لِأَطْبَاقِ الْمُرْقُقِ لَكِنَّ الر
 رَا أَضْلَاهَا التَّفْخِيمُ بَلْ ضَرَبَانِ
 فَمُرْقُقٌ مِنْ غَيْرِ خَلْفٍ وَهِيَ دَا
 ثُ الْكَسْرِ أَوْ لِيَّ وَفِي الْإِسْكَانِ
 مِنْ بَعْدِ لَازِمٍ [كَسْرِهِ] إِنْ لَمْ يَلِ
 حَمُ الْعَلِيِّ وَيَفْرُقِ الْوَجْهَانِ
 وَيَنْحُو مَرِيمَ ثُمَّ بَيْنَ الْمَرْءِ قُلُ
 وَسُكُونُ وَقَفٍ بَعْدَ يَا إِسْكَانِ
 أَوْ كَسْرِ أَوْ لِيَّ وَكَابِنِ مُجَاهِدٍ
 لَاهِرَازِ رَقَا لِثَلَاثَةِ دَانِ

وَالْكَسْرُ وَالِإِضْجَاعُ لَكِنْ مَا رَأَيْتَ
 نَا عَنْ تَمَامِ الْعَشْرِ ذَا تَبْيَانِ
 وَالرَّاءُ لِيُوزَّشَ فِي الْخِلَافِ وَلَامُهُ
 وَتَأْصَلَ التَّرْقِيئُ فِي ذَا الشَّانِ
 وَلِكُلِّ اسْمٍ اللَّهِ بَعْدَ الْفَتْحِ أَوْ
 ضَمِّ فَفَحْمُهُ لِعُظْمِ الشَّانِ
 وَعَنِ ابْنِ غَالِبٍ عَنْ شَجَاعٍ رَقَّقَتْ
 فِي كُلِّ حَالٍ وَهِيَ الْأَصْلُ يُعَانِ

Müellif Ca'berî, bu bölümden sonra “*Mâ, Men ve Keyfe Lafızlarının Zabtı*” hakkında sekizinci bir bab açmıştır. Orada ilgili edatların kullanımlarını nahiv açısından incelemiştir. Dolayısıyla o bölüm, bizim ele aldığımız tecvid bahsinin dışında kaldığı için, o bâbı incelememizin dışında tuttuk.

2.13. Kat' ve Vasl Hemzeleri Bâbı

Bu manzuma ait babların dokuzuncusudur. Ca'berî bu bâbı, kat' ve vasl hemzelerinin Arapçadaki konumlarını beyan edip, okuyucunun ihtiyacı olan vasl ve kat' hemzelerinin hükümlerini izah etmek üzere kaleme almıştır.

Bu bab, tilavetin tecvidiyle iki yönden alakalı olması nedeniyle manzumun konusuna uygunluk teşkil eder. Birincisi, cümlede iskât veya isbât olan vasl hemzeleri ile kat' hemzelerinin arasındaki farkın anlaşılması, ikincisi ise; kesra, damme veya fetha olması bakımından kelimeye nasıl başlanacağı hususunu tespit

etmek bakımından manzumun konusuyla uygunluk arz eder. Bu ikincisi, vakf ve ibtidâ ile ilgili olan sonraki konuya bir giriş mahiyeti taşımaktadır.⁹⁵⁷

Görüldüğü kadarıyla bu bâbı, tecvid konularına dâhil eden ilk kişi Câ'berî'dir. İbnü'l-Cezerî⁹⁵⁸ (ö. 833/1429) ve ondan sonrakiler⁹⁵⁹ de bunu uygun bulmuşlardır. Onların, bu babda okuyanın ihtiyaç duyduğu vakf ve ibtidâ konularına dair yaptıkları izahlar, birbirine yakınlık arz eder. Söz konusu dilliler, bu konuda, "*Babu Zikrû'l-Elifati'llati Yekünne fi Evaili'l-Efal ve Babu Zikrû'l-Elifati'llati Yekünne fi Evaili'l-Esam*" başlıklı bablar yazan Ebû Bekir el-Enbârî gibi vakf ve ibtidâ kitapları yazan müelliflerden etkilenmiş olma ihtimalleri vardır.⁹⁶⁰

Ca'berî "Hemze, ya kat' hemzesidir, öncesini sonrasından yakinen ayırır. Ya da vasıldır, kendinden öncekiyle sonrasını birleştirir veya sükûn-i ârız nedeniyle ibtidâyâ bağlaç olur."⁹⁶¹ Müellif burada, Arapça kelimelerin başında gelen hemzenin iki kısma ayrıldığını ifade ediyor. Birincisi kat' hemzesidir. Herhangi bir anlamdaki kelimenin, örneğin geçişli olan kelimenin üzerine bina edildiği hemzeye, hemze-i kat' denir. Hemze-i kat', cümlede iskât olmayarak başına geldiği kelimenin öncesi veya sonrasını ayırdığı için bu adı almıştır. İkincisi ise, vasl hemzesidir. Hemze-i vaslın iki görevi vardır:

1- Vasl hemzesi cümlede iskât olduğunda öncesi ve sonrasını birbirine bağlar ki, *أَوْ وَصَلٌ أَوْ وَصَلٌ نَبِيَّكَ*,

2- Telaffuzda yer alan sakin harfe bağlaç görevi görür. *نَبِيَّكَ أَوْ جَا وَصَلَةٌ لِلْإِبْتِدَاءِ*. *بِعَارِضِ الْإِسْدَاغَانِ* sözünü de bu hususa işaret etmiştir. Yani sükûn-i ârızı ibtidâyâ bağlaması durumunda kelime başlarında da bulunabilir.

⁹⁵⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 651.

⁹⁵⁸ Cezerî, *et-Temhîd*, s. 65.

⁹⁵⁹ Senhûrî, *el-Câmiu'l-Müfid fi Sınâi't-Tecvîd*, s. 465.

⁹⁶⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım b. Beşâr el-Enbârî, (Muhiddîn Abdürrahman Ramazan), *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ fi Kitâbillâhi Azze ve Cell*, Dimeşk, 1971, c. 1, ss. 151, 202.

⁹⁶¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 72, beyitler 1-2.

Bu hemze, kelimedeki düşüp öncesiyle sonrasını birbirine bağladığından dolayı vasl hemzesi adını almıştır. Bu harfin, diğer harfler gibi kelimenin öncesi ve sonrasını birbirinden ayırma özelliği yoktur. Sakin, yani harekesiz harfin telaffuzuna olanak sağladığı için vasl ismini aldığı da söylenmiştir.⁹⁶²

Ca'berî, Basralı dil âlimlerinin ekolünden yola çıkarak hemzeyi iki kısma ayırmıştır. Küfeli dil bilimcilere göre ise, hemze altı kısma ayrılmaktadır. Yine Kûfe ekolüne göre bir sınıflandırma yapılmış ve bu altı kısım hemzenin hepsinin fiillerin başlarına gelebileceği beyan edilmiştir. İsimlerin başına hemze-i vasl, hemze-i asl, hemze-i kat' ve hemze-i istifham olmak üzere sadece dördünün gelebileceğini ifade etmişlerdir.⁹⁶³

Ca'berî, bu iki hemzeye hem Basra hem de Kûfe ekolünün özelliklerini barındıran bir tarif getirmiştir. Şöyle ki evvela hemzeyi, kat' ve vasl olmak üzere iki kısma ayırmış daha sonra isimlerde bulunan kat' hemzesini asl, istifham olan ve olmayan, zaid ve acem isimleri hemzesi olmak üzere kısımlara bölmüştür. Aynısını fiiller için de yapmış; asl, müteaddi ya da muzari için olan zaid şeklinde sınıflandırmıştır. Ardından harflerde bulunan hemzenin, (ﻻ) hariç hepsinin daima hemze-i kat' olduğunu beyan etmiştir. Buradaki (ﻻ) ona göre vasl hemzesidir.⁹⁶⁴

Daha sonra: “İkincisi, faile mebni olan sülasi mücerred fiillerin emir kipinde bulunur. Bunun şartı da, emir kipinin muhataba işaret etmesidir. Bu fiiller, aslen başta kesre olarak okunur. Hemzenin ayn-ı (hemzenin başında bulunduğu kelimenin aynel fiili) damme olduğu için hemze de lafzan ve takdiran damme olur. Bu damme arız değil asıldır. Mazi ve emir kipi üç harften fazla olan fiiller için de bu kural geçerlidir. Aynı şekilde bu fiillerin mastarlarına da vasl hemzesi gelir.”⁹⁶⁵ “Bunun haricindeki اَيْمُنُ, اِسْدَتْ, اِسْدَمُّ, اِمْرُو, اِسْدَمُّ, اِسْدَتْ, اَيْمُنُ isimlerinin başına da gelir. اَيْنُّ ve

⁹⁶² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 653.

⁹⁶³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 654.

⁹⁶⁴ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 654.

⁹⁶⁵ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 72, beyitler 3-6.

إِمْرُؤُ sözcüğünün iki irabı vardır. Lam-ı tarif fethadır أَيْمُنُ gibi. Halil b. Ahmed'den gelene göre ismi marife yapan iki harftir. (hemze ve lam)⁹⁶⁶

Bu bilgilere göre sadece, Kur'an'da ve Arapça kelimelerde bulunan vasl hemzesinden bahsedilmiştir. Vasl hemzesini, فَالْتَّانِ kelimesiyle kayıt altına almasından da bu anlaşılmaktadır. Zira önceki iki beyitte bahsettiği ikinci konu, vasl hemzesi ile ilgili idi.

Ca'berî burada vasl hemzesinin; fiil, isim ve harflerin başına gelebileceğini ifade etmek istemiştir. Vasl hemzesinin, fiillere gelişi üç bölüme ayrılır:

Birinci Bölüm: (إِغْوُ) (لِجُحِي) (أُخْرَجُ) örneklerinde olduğu gibi sülasi mücerred fiillerin emir kipinde bulunur ki, فَالْتَّانِ فِي أَمْرِ التَّلَاثِي سözüyle bunu ifade etmiştir. Bunun ise iki şartı vardır:

İlki; emir fiil, muzari fiilin malum muhatabından yapılmış olmalıdır. Örneğin (تَخْرُجُ) muzari fiili, emir kipine çevrilmek istendiğinde muzaraat harfi olan (Tâ') harfi çıkarılır, (Hâ': خاء) harfi sakin olarak kalır. Bu durumda sakin ile başlanılmadığı için başına vasl hemzesi getirilir ve (أُخْرَجُ) şeklinde okunur. İkincisi; faile mebni muzari fiilden türetilen emir kipinin, muhataba yani ikinci kişiye işaret ediyor olması gerekir ki, وَأَتَاكَ شَوْطٌ تَائِي فِيهِ مُخَاطَبَةٌ⁹⁶⁷ derken bunu ifade etmek istemiştir.

Ca'berî, beytin (لَفْظٌ وَ تَقْيِيرٌ وَ لَيْسَ بِعَارِضٍ / وَاضْمٌ لِعَيْنٍ حَلَّهَا الضَّمَّانُ / وَكَسْرٌ لِمُدْلُهَا) kısmında ise, vasl hemzesinin nasıl okunmaya başlanacağından bahsediyor. Vasl hemzesi, okunmaya meksûr mu, madmûm mu, yoksa meftûh şeklinde mi başlanacak?

و كَسْرُ أَصْلِهَا sözü, bahsi geçen emir fiillerde ve diğerlerinde bulunan vasl hemzesine, aslolanın kesre ile başlanıldığını ifade ediyor.

⁹⁶⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 73, beyitler 7-9.

⁹⁶⁷ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 655.

واضمم لعين حلها الضمان لفظ و تقدير و ليس بعارض fiillerinin ortasındaki harfte iki damme bulunduğu için vasl hemzesinin de damme yapılması gerektiğini anlatıyor:

1- Lafzidir. (أَخْرَجُ) şeklinde kullanılmıştır. Buradaki aynel fiil, yani (رأ:Râ') harfi, muzari sigasında (يَخْرُجُ) şeklinde damme geldiği için lafzi olarak dammedir.⁹⁶⁸

2- Takdiridir. Kur'an-ı Kerim'de örneği yoktur. Cümlede karşımızdaki bayana (أَغْزِي يَا امْرَأَةَ) şeklinde ifade ederiz. Aslında (أَغْزُوِي) şeklinde olması gerekirdi. (وا:Vâv) harfinin kesre şeklinde okunması, telaffuz olarak dile ağır geldiği için hafzedildi. Sâkin olan (واو:Vav) ve (ياء:Ya) harfi aynı yere denk gelmiş, iki sakin bir arada bulunduğundan dolayı da (واو:Vav) harfi hafzedilmiş; damme olan (زاء:Ze) harfinin harekesi kesre ile tebdil edilmiştir ki ondan sonra gelen (ياء:Ya) harfi doğru olabilsin. Çünkü damme olarak kalsa idi, (ياء:Ya) harfi, (واو:Vav)'a dönecekti. Dolayısıyla (أَغْزِي) cümlesindeki damme harfi, takdiri olarak aslidir. Bu dammenin, misallerde olduğu üzere lazım fiillerde olması gerekir. Müellif, ليس بعارض و sözüyle bunu ifade etmek istemiştir. Eğer damme ârız olursa hemze-i vasl, asıl şeklinde kesre olarak kalır. Örneğin (أَفْضُوا) (أَبْنُوا) (أَمْشُوا) (أَنْتُوا) kelimelerinde damme olarak gelen (ض:Dâd), (نُون: Nûn), (شِين: Şin) ve (تاء: Tâ') harfleri, ârızdır. Çünkü bu kelimelerin aslı, (أَفْضِيُوا) (أَبْنِيُوا) (أَمْشِيُوا) (أَنْتِيُوا) şeklindedir. Bu kelimelerde geçen damme, kendinden önceki meksûr (ياء:Ya) harfine ağır gelmiş, dolayısıyla da hafzedilmiştir. (ياء:Ya) harfi ve ondan sonraki zamir harfi olan (واو:Vav) sâkin kalmıştır. İki sakin bir arada bulunduğundan ötürü de (ياء:Ya) harfi hafzedilmiş; sakin olan (واو:Vav) harfinin kurala uygun kalmış olabilmesi için de aynel fiiller damme yapılmıştır. Böylece hemze-i vasl, olduğu gibi meksûr kalmıştır.⁹⁶⁹

⁹⁶⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 656.

⁹⁶⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, ss. 656-657.

Eğer aynel fiil, (غُفِرَ) şeklinde lafzen veya (امْتَشَوْا) şeklinde takdiren kesre olursa ya da (اجْعَلْ) örneğindeki gibi fetha gelirse, vasl hemzesi, yukarıda ifade edildiği üzere her zaman aslen meksûr olur.⁹⁷⁰

İkinci Bölüm: Mazi kipi, üç harften daha fazla olan fiillerin başına gelir ki bunlar, hemzesiz humâsî ve sūdasi fiillerdir. Bu, müellifin وَ كَذَلِكَ الْمَاضِي بِكُلِّ مَكَانٍ إِنَّ sözcüklerinde ifadesini bulmuştur. مكان بكل ifadesi, fiil, malum da olsa meçhul de olsa aynıdır anlamı taşımaktadır.⁹⁷¹

- (انْقَلَبُوا) kelimesi, faile (malum) mebni humâsî fiile, (اَوْتُمِنَ) ise, naib (meçhul) fiile mebni humâsîye örnek olarak verilebilir.

- Aynı şekilde, (اسْتَكْبَرَ) kelimesi de, faile mebni sūdasi fiile, (بَدَتْضَدُ عَفُوا) kelimesi ise, meçhul fiile mebni olan sūdasiye örnek olarak verilebilir.

“Eğer fiildeki hemzeden sonra gelen harfler üçten fazla olmazsa, bu durumda söz konusu fiilin hemzesi, hemze-i kat’ olur. Bu durum, sülâsî mücerred fiiller için söz konusudur. (أَكَلَ) misalinde olduğu gibi. Rubâî mezid fiillerde bulunan hemze de, (أَخْرَجَ) misalinde olduğu gibi aynı şekilde hemze-i kat’ olur.

Görüldüğü üzere meçhul fiile mebni humâsî ve sūdasiyerin hemzeleri (اَوْتُمِنَ) ve (بَدَتْضَدُ عَفُوا) örneklerinde olduğu gibi başta damme olarak gelir. Zira nahivciler, mazi fiil, meçhule mebni olduğunda hem başı hem de üçüncü harfi -baş harfine uyum sağlayarak- damme olur, demişlerdir.”⁹⁷²

Üçüncü Bölüm: Hemzeden sonra gelen harfler, üçten fazla olan emir fiillerin başına gelir. Hemzeyle başlayan humâsî ve sūdâsî bütün fiiller için bu kural geçerlidir ki, بِأَمْرِهِ وَ sözüyle bunu ifade etmek istemiştir. Demek ki bahsi geçen mazi fiilin emir kipi için de aynı kural geçerlidir. Ancak sülâsî fiillerde sözü edilen iki şartın, bu fiillerde de bulunması lazımdır.

⁹⁷⁰ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 657.

⁹⁷¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 657.

⁹⁷² Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, ss. 657-658.

- (انطَلِقُوا) kelimesi humâsî,

- (بَدَّعَفْرًا) ise südasi fiile örnektir. Her iki kelimenin başındaki hemzenin aynel fiili, yani ortasındaki harfi kesra olduğu için görüldüğü üzere meksûr gelmiştir.⁹⁷³

İsimlerin başına gelen hemze-i vasl ise, iki ana kısımda değerlendirilir:

Birinci Kısım: Kıyasidir ki, hemzeyle başlayan humâsî ve südasi fiillerin mastarlarının başına gelir. Müellif, مَصَادِرِ تَرَيَانَ تَبِعْتَهُ و sözünü ifade etmek istemiştir. Yani bahsi geçen fiillerin mastarlarına bu hemze bitişir.

- Humâsî fiilin mastarında (افْتَرَاءً) şeklinde,

- Südasinin mastarına ise (سَدِّغْفَارُ) şeklinde gelir. Her iki cümledeki hemze, aslen meksûrdur.

İkinci Kısım: Vasl hemzesi burada semai isimlerin başına gelir ve yalnızca Araplardan duyulan isimlerle sınırlıdır. “Bu isimler on tanedir ve yedisi Kur’an-ı Kerim’de varit olmuştur ve şunlardan ibarettir:

1- (يَسَّ الْأَيْدِ الْفُسُوقُ) ⁹⁷⁴ ve (اسْمُهُ) Kur’an-ı Kerim’de (اَيْدِمْ) şeklinde ifade edilmiştir. Müellif, وَالْأَيْدِمَا سِوَاهَا لِأَيْدِمُ sözünü ifade etmiştir. Yani mastarlar dışında kalan isimler içindir. Bunlardan birincisi اَيْدِمُ ve ondan sonra zikredilen kelimelerdir.

2- اَيْدِمْ bu kelime, müellifin اَيْدِمُ sözünde ifadesini bulmuştur. Kur’an-ı Kerim’de geçmemektedir.

3- اَيْمُ cümlede (وَيَمِينُ اللَّهِ) şeklinde kullanılır ve (يَمِينُ اللَّهِ) (Allah’a yemin olsun) anlamına gelir. Müellif bunu, بَعْدَ الْيَمِينِ diyerek dile getirmiştir. Cümle içinde (وَأَيْمُ اللَّهِ) şeklinde kullanılan (أَيْمُ) kelimesi, (يَمِينُ) kelimesi ile aynı anlama gelir, ancak

⁹⁷³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, Ukûdü’l-Cümân (tahkik), s. 658.

⁹⁷⁴ Hucurât, 11.

bunun (نون: Nûn) harfî hazfedilmiştir. Her iki kelime de Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Bu iki kelime, yalnızca yemin ifadesi için kullanılır. Her iki kelimenin sonunu da dammeli okumak lazımdır. Çünkü sadece mübteda olarak gelir. Bunun içindir ki, müellif, bu cümleyi مع ايمن şeklinde madmûm olarak zikretmiştir. Bu iki kelime başka dillerde de kullanılmaktadır.

4- اثنان Bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de (اثنًا عَشْرَ عَيْنًا)⁹⁷⁵ şeklinde ref olarak, (فَوْقَ اثنَيْنِ) kelimesi ise (فَوْقَ اثنَيْنِ)⁹⁷⁶ şeklinde nasp ve cer olarak varit olmuştur.

5- اثنان Bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de (اثنان دَوَا عَدْلٍ) şeklinde ref olarak (مِنْ اثنَيْنِ اثنَيْنِ وَمِنْ اثنَيْنِ اثنَيْنِ وَمِنْ اثنَيْنِ اثنَيْنِ) şeklinde de nasp ve cer olarak gelmiştir.

6- امْرَأَةٌ bu kelimeyi, وَكَذَلِكَ امْرَأَةٌ diyerek ifade etmiş, Kur'an-ı Kerim'de (أَوْ امْرَأَةٌ)⁹⁷⁷ ve (إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ) şeklinde ifadesini bulmuştur.

7- ابْنَةٌ bu hususa, مَعَ ابْنَةٍ sözüyle işaret etmiş, Kur'an-ı Kerim'de de (وَمَرْيَمَ ابْنَتَ)⁹⁷⁹ şeklinde ifade edilmiştir.

8- ابْنٌ bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de (عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ)⁹⁸⁰ ve (وَتَأْدَى نُوحٌ ابْنَهُ)⁹⁸¹ şeklinde varit olmuştur.

9- ابْنٌ bu kelime, Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Aslında bu kelimenin (ابْنٍ) şeklinde gelmesi gerekirdi. Görüldüğü üzere (ميم: Mîm) harfî ziyade edilmiştir. Ca'berî, bu ismin iki irabı bulunduğunu ifade etmiş, bu ve امْرَأَةٌ için (و عراهما اعرابان) diyerek anlatmaya çalışmıştır. Bazı nahivciler, (ميم: Mîm) ve (نون: Nûn) harflerinin

⁹⁷⁵ Bakara, 60.

⁹⁷⁶ Nisâ, 11.

⁹⁷⁷ Nisâ, 12.

⁹⁷⁸ Âli İmrân, 35.

⁹⁷⁹ Tahrîm, 12.

⁹⁸⁰ Bakara, 87.

⁹⁸¹ Hud, 42.

(هذا ابنم، و رأيت انما، و سلمت علي ابنم،) örneklerinde olduğu gibi her şekilde irabı bulunduğunu belirtmişlerdir.

Kimi nahivciler ise, (ميم: Mîm) harfinin duruma göre irab edilebileceğini ancak (نؤن: Nûn) harfinin (هذا ابنم، و رأيت انما، و سلمت علي ابنم) şeklinde her zaman fetha gelmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

10- Bu sözcük ise ayet-i kerimelerde, (امرؤا هلك)⁹⁸², (يَا أُخْتُ هَرُونَ مَا كَانَ)⁹⁸³, (أَبُوكِ امْرَأَ سَوَاءٍ كَلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ)⁹⁸⁴ şeklinde varit olmuştur.⁹⁸⁵

Bütün bu kelimelerin hemzeleri, dammeleri lazım olmadığı için (أَيْمَنُ) hariç başta meksûr olarak gelir. (أَيْمَنُ) kelimesinin ise ileride fetha olduğunu ifade edecektir.

Harflerde ise vasl hemzesi sadece lam-ı târifin başında bulunur ki, müellif bunu, وَ بَلَامٍ تَعْرِيفٍ şeklinde ifade etmiştir. Bunun örneği Kur'an-ı Kerim'de malum olduğu üzere oldukça fazladır.

Ca'berî, وَتُفْتَحُ كَأَيْمَنٍ sözyle ise, (ال) takısında bulunan hemzenin harekesinin başta fetha okunduğunu beyan etmektedir. Vasl hemzesi ile أَيْمَنُ sözcüğü fetha olmaları itibariyle hüküm bakımından ortak özelliklere sahip olduğu için bu örneği vermiştir. Elif-lâm, yani lâm-i tarifte bulunan hemzenin fetha okunması gerektiği hususunda nahivciler ittifak etmişlerdir.

أَيْمَنُ kelimesinin harekesi hususunda ise ihtilaf edilmiştir. Harekesinin aynı şekilde aslen kesra olduğu söylenmiştir.

Ca'berî, وَعَنِ الْخَلِيلِ يُعْرَفُ الْوَفَانِ sözyle ise, Halil b. Ahmed'in, ال takısında bulunan (Hemze: ء) ve (Lâm: لام) harflerini, (لا اللام) sadece lam değil) şeklinde

⁹⁸² Nisâ, 176.

⁹⁸³ Meryem, 28.

⁹⁸⁴ Tur, 12.

⁹⁸⁵ Ca'berî, Ukûdü'l-Cümân, s. 73, beyitler 7-9; Bkz. Muhammed Âyet İmrân, Ukûdü'l-Cümân (tahkik), ss. 659-661.

beraberce tarif ettiğini ifade etmektedir. Bunu, بلام تعريف و sözünden hemen sonra ifade etmiştir ki, burada Halil'in ise her iki harfi de beraberce tanımladığını vurgulamak istemiştir. Bu, nahivciler arasında meşhur bir ihtilafıdır. Zira nahivcilerin ifade ettiklerine göre Halil, (ال) takısında bulunan hemzenin oldukça fazla kullanımı nedeniyle telaffuz esnasında düşen kat' hemzesi olduğunu kabul eder ve (ال) takısını, hemzesiyle beraber belirlilik takısı sayar. Öğrencisi Sibeveyh ise (ال) takısında bulunan hemzenin, zâid vasl hemzesi olduğunu ifade eder ve (لام :Lâm) harfini tek başına tarif edatı kabul eder. Nahivciler tüm bunları, her iki dilcinin konuya dair yaklaşımlarının hülasasından çıkarmış olup, her iki âlimden böyle bir anlaşmazlığı ortaya koyan mutlak manada bir ifade varit olmamıştır.⁹⁸⁶

“Vasl hemzesi önceki kelimeye bitiştiğinde onu hazf et! Hemze-i vasl ve hemze-i istifham bir araya geldiğinde birbirine uyum sağladığında da hazf et! Racih olan görüşe göre elife kalb edilir. İtkan sahipleri, teshil edilerek okunuşunu kabul etmemişlerdir. Teshil edilerek okunacağını belirtenlerin de dayanakları vardır. Vezni de müteharriktir. Bunun dışında kalan bütün hemzelerin kat' olduğu kabul edilecektir.”⁹⁸⁷

Ca'berî, فِي لِاتِّصَالِ بِسَابِقِ فَحَذَفْ sözünüyle daha önce de işaret edildiği üzere vasl hemzesinin bulunduğu kelime, önceki kelimeye lafzen bitiştiği takdirde vasl hemzesi kelimedede düşer demek istemiştir. Çünkü önceki sözcüğün sonu eğer, müteharrik olursa telaffuzu sakın harfe bağlayan hemzeye ihtiyaç kalmaz. Şayet önceki sözcüğün sonu sakın yani harekesiz olur ise bu durumda iki sakın harf bir araya geldiğinden dolayı söz konusu sözcüğün son harfi harekelenir. Böylece diğerinin harekelenmesine de ihtiyaç kalmamış olur.⁹⁸⁸

Lafzen kendisinden önceki kelimeye bitişen her hemze-i vasl için -yazıda ister bitişik gelsin ister ayrı- bu kural geneldir; hepsini kapsar. Kur'an-ı Kerim'de

⁹⁸⁶ İbrahim b. Musa eş-Şâtıbi Ebû İshak, (thk. Abdurrahman b. Süleyman), **el-Mekâsidi's-Şâfiye fi Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye**, birinci baskı, Câmiatü Ümmü'l-Kurrâ, 2007, c. 8, ss. 498-507.

⁹⁸⁷ Ca'berî, **Ukûdü'l-Cümân**, s. 73, beyitler 9-12.

⁹⁸⁸ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân (tahkik)**, s. 663.

(يُنْسِ الْإِسْمَ الْفُسُوقَ) şeklindeki ayette de görüldüğü üzere birinci ve üçüncü hemze ayrı, ikinci hemze bitişik olarak gelmiştir.

Yukarıda bahsi geçen genel kural, (صَدَطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى) ⁹⁸⁹ (أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ) ⁹⁹⁰ ayet-i kerimelerinde de görüleceği üzere hemze-i istifham için geçerli değildir. Çünkü (صَدَطَفَى) (أَفْتَرَى) sözcüklerinin aslına hemze-i istifham dâhil edilmiş, bu münasebetle her iki sözcüğün de vasl hemzeleri hazfedilmiştir. Çünkü hemze-i istifham, vasl hemzesine olan ihtiyacı ortadan kaldırmış, vasl hemzesinin hazfedilişi herhangi bir karışıklığa sebep olmamıştır. Çünkü hemze-i istifham meftûh, hemze-i vasl ise meksûrdur. ⁹⁹¹

Ca'berî'nin (مُنْتَشَاكِلَيْنِ يَدْتَمِعَانِ لِإِسْدِ تَفْهَامٍ وَمَعَ هَمْزٍ لِلْإِسْدِ تَفْهَامٍ) diyerek ifade ettiği husus da aynı şekilde bu genel kuralın dışındadır. Yani hemze-i istifham ile yan yana gelen vasl hemzesi, her ikisi de harekeli olmaları açısından birbirlerine uyum sağlarlar. Daima meftûh olan hemze-i istifham, aynı şekilde hemzesi daima meftûh olan elif-lâm'ın ve fetha halindeki (أَيْمُنُ) sözcüğünün başına geldiğinde bu kural işler. (الدُّكْرَيْنِ), (ءَالَهُ), (أَيْمُنُ اللَّهُ مَا يَحْلِفُ بِهِ) misallerinde olduğu gibi.

Müellif, (وَقَلْبُهَا أَلِفًا عَلَا) diyerek (ال) ve (أَيْمُنُ) sözcüklerinde bulunan hemzenin hemze-i istifham ile birleştiğinde, olduğu gibi bırakılırsa nasıl telaffuz edileceğini beyan etmiştir.

Yani (ال) (أَيْمُنُ) sözcüklerinde bulunan hemzenin kalb olması demek, halis elif ile tebdil edilip başkasının tercih edilmesi anlamına gelmektedir. Ca'berî, bu ifadesiyle hemzenin ibdâl edilmesi dışında başka ikinci bir görüşün varlığına işaret etmiş oluyor. Ancak söz konusu ikincisinin kullanımı oldukça azdır ve Araplarca birinciye göre kullanımı pek yaygın değildir.

⁹⁸⁹ Saffât, 153.

⁹⁹⁰ Sebe, 8.

⁹⁹¹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, Ukûdü'l-Cümân (tahkik), ss. 663-664.

مسهلها sözüyle müellif, ikinci görüşü de beyan etmiştir. مسهلها sözcüğündeki (هَاء: Hâ') harfi, kesra okunur. Yani hemzeyi teshil eden ya da bu görüşte olan kimseler demektir. Belli ki burada مسهلها sözcüğünde geçen (هَاء: Hâ') harfi, teshil anlamında mimli mastar yapmak için kesra şeklinde gelmiştir. Burada Ca'berî'nin ifade etmek istediği şey şudur ki, gerek dil uzmanları, gerek bu dili tam manasıyla nakledenler, gerekse dil bilimin ustaları bu hemzenin teshilini kabul etmemişleridir.

O halde ifade edebiliriz ki (الْأَيْمَنُ) (ال) sözcüklerinde bulunan ve hemze-i istifhamdan sonra gelen vasl hemzesinin hükmü konusunda iki görüş varit olmuştur: Birincisi halis elife değiştirilmesidir ki yaygın olan görüş budur. İkincisi ise vasl hemzesi ile (الْأَيْمَنُ) harfi arasında teshil yapılmasıdır ki, bu görüşün de dayanağı olup doğrudur.

Şâtıbî: “Eğer, hemze-i vasl, sakin (ل: Lâm) ile hemze-i istifham arasında bulunur ise, mübdel olarak uzatılır.”⁹⁹²

İbnü'l-Cezerî ise: “Vasl hemzesi, (اللَّهُ) örneğindeki gibi gelirse kelimedede, ibdâl edilebilir veya teshil yapıp kısaltılabilir,”⁹⁹³ demiştir.

Birçok nahivcinin hemzenin teshil edilişi görüşünü benimsemiyor olması, bu görüşün itibarına gölge düşürmediği gibi, hemzenin bu şekilde okunmasına da engel değildir. Zira lugat olarak bu şekildeki kullanımı da doğrudur ve kıraatta mevcuttur.

Onun için Ca'berî, لَهُ الْخَيْرُ الَّذِي وَرَأَاهَا بِمُحَوِّكٍ demiştir. Yani burada hemzeyi teshil ederek okuyanlar da Arapların sözlerinden alınmış delillere sahiptir; kullanıldığı görülmüştür. Ca'berî'nin bahsettiği bu delil (أُ الْخَيْرِ الَّذِي) şeklinde geçen şairin bir beytinin baş kısmıdır. Buradaki hemze, müteharriktir. Çünkü مفاعلتن vezninin faal fiili mukabilindeki hemze, aruz ölçüsünde gelmiştir.

⁹⁹² eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî*, s. 16, beyitler 192-193.

⁹⁹³ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kirâeti'l-Aşr*, s. 20.

Ca'berî, hemzenin teshil edilerek okunduğu da görülmüştür derken şu şiire atıfta bulunmuştur:

وَمَا أَدْرِي إِذَا يَمَمْتُ أَمْرًا أُرِيدُ الْخَيْرَ أَيُّهُمَا يَلِينِي
أَأَلْخَيْرُ الَّذِي أَنَا أَبْتَعِيهِ أَمْ الشَّرُّ الَّذِي هُوَ يَبْتَعِينِي

Bilmiyorum bir işe niyetlendiğimde beni hangisi bulacak?

Aradığımı iyilik mi yoksa kötülük mü beni bulacak?⁹⁹⁴

Böyledir. Zira nahivciler, iki hemze arasında kalan vasl hemzesinin elife çevrilmeden ve tahkik yapılmadan isbât halinde yani olduğu gibi rivayet edildiğini ifade etmişlerdir.

Vasl hemzesi ile hemze-i istifhamın çatışması durumunda (أَفْتَرِي) (صَدَفِي) misallerinde olduğu gibi zâid etmeden ve birbirine benzer halde bırakmadan hazfedilir ve elife kalb edilir. Teshil şeklinde okunuşu ise pek yaygın değildir.

وَاقْطَعْ سِوَاهُ وَعَانَ beytin bu kısmında Ca'berî, yukarıda bahsi geçenler dışındaki bütün hemzelerin kat' hemzesi olduğunu, her iki hemze arasındaki farkın, yukarıda konulara kıyasla ortaya konulacağını ifade etmiştir.

O halde herhangi bir Arapça kelimedede bulunan bir hemzenin hükmü, ne yukarıdaki kurallar ne de bahsi geçen semai isimler çerçevesinde tespit edilemiyor ise, bu durumda söz konusu hemzenin, kesinlikle kat' hemzesi olduğuna hükmedilecektir.

2.13.1. Özet ve Değerlendirme

Müellif burada birer cümleyle kat' ve vasl hemzesini tanıtmış ve vasl hemzesinin görevine değinmiştir. Daha sonra vasl hemzesinin; fiiller ve isimlerde bulunuşlarından bahsetmiştir. Yine alacakları harekelere de temas etmiştir. Vasl

⁹⁹⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 239.

hemzesinin kelimeye bitiştirinde oluşacak durumlardan bahsetmiştir. Bu konunun neredeyse tamamını vasl hemzesine ayırmış ve konunun sonunda geriye kalanların da kat' hemzesi olduklarını söylemiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Mekkî *Riâye*'de ve Dâni *Tahdid*'de müstakil olarak böyle bir bab açmamıştır.

-İbnü'l-Cezerî *Temhid*'de, beşinci babda vasl va kat' elifini iki fasıl halinde anlatmıştır. Fiillerin başına gelen elifleri altı kısımda, isimlerin başına gelen elifleri de beş kısımda incelemiştir.

بَابُ مَعْرِفَةِ هَمْزَاتِ الْقَطْعِ وَالْوَصْلِ

وَالْهَمْزُ إِمَّا هَمْزُ قَطْعٍ قَاطِعٌ
 مَا بَعْدَ عَمَّا قَبْلُ بِاسْتِيقَانٍ
 أَوْ وَصَلٌ أَوْصَلَ ذَيْتَكَ أَوْ جَا وَضَلَّةً
 لِإِبْتِدَاءِ بِعَارِضِ الْإِنْشِكَانِ
 فَالْثَّانِ فِي أَمْرِ الثَّلَاثِيِّ الْمَقْرُ
 لِ لِقَاعِلِ وَأَتَاكَ شَرْطُ ثَانِي
 فِيهِ مُخَاطَبَةٌ وَكَمَرٌ أَضْلُهُا
 وَاضْمٌ لِعَيْنِ حَلَّهَا الضَّمَّانِ
 لَفْظٌ وَتَقْدِيرٌ وَلَيْسَ بِعَارِضِ
 وَكَذَلِكَ الْمَاضِي بِكُلِّ مَكَانٍ
 إِنْ جَاوَزَ الْبَاقِي ثَلَاثَةَ أَحْرَفٍ
 وَبِأَمْرِهِ وَمَصَادِرِ تَرْبِيَانِ

تَبِعَتْهُ وَالْأَسْمَاءُ سِوَاهَا لِاسْمٍ ثُمَّ
مَ اسْتِ مَعَ ائِمْنِ اثْنَتَانِ اثْنَانِ
وَكَذَلِكَ امْرَأَةٌ مَعَ ابْنَةٍ ابْنِ ابْنِ
ثُمَّ امْرِي وَعَرَاهُمَا اغْرَابَانِ
وَبِلَامٍ تَعْرِيفٍ وَتُفْتَحُ كَأَيْمُنِ
وَعَنِ الْخَلِيلِ يُعْرِفُ الْحَرْفَانِ
وَفِي لِاتِّصَالِ بِسَابِقٍ فَاخْذِفْ وَمَعَ
هَمْزٍ لِإِسْتِفْهَامٍ يَجْتَمِعَانِ
نُتَشَاكِلَيْنِ وَقَلْبُهَا أَلْفًا عَلَا
وَأَبَى مُسَهَّلَهَا ذُرُوءَ إِتْقَانِ
زَلُّهُ الْخَيْرُ الَّذِي [وَوَرَزَانُهَا]
بِمَحْرَكٍ وَأَقْطَعُ سِوَاهُ وَعَانِ

2.14. Vakf ve İbtida Babı

Bu onuncu baktır. Bu bab, Kur'an okuyan kişinin okurken nerede duracağı veya nereden başlayacağı gibi bir muhteviyata sahiptir.

Bu konuda Dâni: "Bilin ki, Kur'an okuyan için tecvid; vakf ve kelimeyi kat' etme yerlerini ve onlardan kaçınılması gereken yerleri bilmekle olur."⁹⁹⁵ Ca'berî'den sonra gelen İbnü'l-Cezerî de *Temhid*'de bu konuda bir bab açmıştır.⁹⁹⁶ Nitekim o, vakfi; kelimedeki kıraat etmeye yeniden başlamak niyetiyle, gelenek üzere, nefes alacak oranda kısa bir süre sesi kesmektir, diye tarif etmiştir.⁹⁹⁷

Şâtıbî: "Vakfa aslanan sükundur. Onun yansıması harfi harekesinden ayırmaktır."⁹⁹⁸

Ca'berî "Vakf, kelimenin sonunda zaman bakımından sesi kesmektir. Senin sekte yapman, vakf gibi icrâ ederek bir an için durmandır ve bu da vasl gibidir de!"⁹⁹⁹ Bu cümleyle müellif vakfi ve kat'ı aynı manada kullanmıştır. Vakf lugatta, 'vegafe' kelimesinden mastar olup, durmak anlamına gelir.¹⁰⁰⁰ Vakfa niyet, Kur'an okumada başlangıca değil, onu bitirmek içindir. Sekteye gelince o, sözlü konuşmanın zıddı olup vakfla giriftir bir haldir. Şâtıbî sekitle ilgili: "Nefesi çıkarma zamanından daha kısa bir zaman için sesi kesmektir."¹⁰⁰¹ Çünkü o kısa bir zaman değil de uzun olursa vakf olur. İbtidaya gelince lugatta bir şeye başlamak anlamındadır.¹⁰⁰² İstilahta, zamana ayrılmış bir kelimeyi telaffuz etmektir. Bu kelime isim, fiil veya

⁹⁹⁵ Dâni, *et-Tahdîd*, s. 174.

⁹⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, ss. 165-204.

⁹⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtîl-Aşr*, c. 1, ss. 333 vd.

⁹⁹⁸ eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, s. 30, beyit 365.

⁹⁹⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 74, beyitler 1-2.

¹⁰⁰⁰ Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 1321.

¹⁰⁰¹ eş-Şâtıbî, *Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, s. 9, beyit 103.

¹⁰⁰² Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, s. 57.

harf olabilir. Zaman açısından kendinden önceki ile ayrılmıştır. Vakfın karşılığı olarak ibtida kelimesi vardır, fakat sektenin karşılığında böyle bir durum yoktur.

Ca'berî: “Vakfta aslolan sükun ile hafifletmektir.”¹⁰⁰³ Müellif bu cümleyle vakfın çeşitlerinden olan lafzi vakfı beyan etmeye başlamıştır. Zira Ca'berî vakfı, lafzi ve manevi olmak üzere iki kısma ayırmıştır:

2.14.1. Lafzi Vakf

Kendisine vakfedilen kelimenin üzerinde olan bir değişikliktir. Manevi vakıf: Kendisine vakfedilenden ayrılandır.¹⁰⁰⁴ Görülüyor ki lafzi vakfta değişiklik çoktur. Şimdi lafzi vakfları inceleyelim:

1- Yukarıda bahsi geçen vakfta aslolan sükun ile olmasıdır.

Mekkî şöyle demiştir: “Bil ki; bu babda sükun üzerine durmandır. Çünkü vakfın manası hareke üzerine durmaktır. Yani harekeyi terk etmendir. Sonra işmam, ravm ve bunların dışında olanlarda caiz olur.”¹⁰⁰⁵ Dâni de buna benzer bir görüş getirmiştir.

2- Ca'berî: “İki dammede işmam için iskan vardır. O zaman sessiz bir şekilde sakinden sonra dudakları damme yap!”¹⁰⁰⁶ Bu da lafzi vakf olup bu da işmam üzerine yapılan vakftır. Müellifin bu ifadesi Şatıbî'nin sözüne benzemektedir: “İşmam, sakinden sonra dudakları ses olmaksızın kapatmaktır.”¹⁰⁰⁷ Daha sonra müellif, “قيل kelimesindeki işmam sesini dinle! İşaret anında da ravm ve işmama yönelme vardır. Vakfta işarete kulak verdiğinde zihin, ravm ve işmamın işaretine gider.”¹⁰⁰⁸ Çünkü bu, ikisinde mutlaklıdır. İkisinden birini yapmak istediğimizde onları iyi belirlememiz lazım.

¹⁰⁰³ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 74, beyit 2.

¹⁰⁰⁴ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü'l-Cümân (tahkik)*, s. 679.

¹⁰⁰⁵ Mekkî, (thk. Muhammed Ğavs en-Nedvî), *Kitâbü't-Tebşıra fi'l-Kırâeti's-Seb'*, İkinci baskı, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan, 1982, s. 334.

¹⁰⁰⁶ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 74, beyit 3.

¹⁰⁰⁷ eş-Şatıbî, *Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, s. 30, beyit 269.

¹⁰⁰⁸ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 74, beyit 4.

3- “Ravm, üzerinde durduğun kelimedeyse, kesra ve dammede en azını ispattır. Ravmi yakından duy!”¹⁰⁰⁹ Lafzi vakfın değişikliği ile alakalı üçüncüsü olup bu da ravm ile olan vakftir. Şâtıbî: “Vakf halinde harekeyi gizli bir sesle meydana getirerek duymandır.”¹⁰¹⁰ İbnü’l-Cezerî ise; âlimlerin bazısı, harekenin bazısını söylemekten ibarettir, demişlerdir. Bazısı da harekeyle sesi zayıflatmaktır, demiştir. Nahivcilere göre iki söz de aynıdır.¹⁰¹¹

Daha sonra ravm ve işmamla alakalı: “O ikisi, müennes he’sine ve arız olan harekeye gelmedi. Cemî mim’inde İbn. Kesîr’e göre hilaf vardır.”¹⁰¹² Burada müellif, tâ-i marbuta dediğimiz müennes he’si olan bir kelimedeyse vakf yaptığımızda burada işmam ve ravmin mümtenî olduğunu kastetmiştir. Yine sonunda arızî hareke olanlarda da, iki sakinin oluşmasından kurtulmak için ravm ve işmam olmaz. Müellif ravmle alakalı “Kâmil bir gizlilikten dolayı ravm, iki fethada yoktur. Sîbeveyh iki fethaya cevaz verdi. O ikisi, nakil ve zayıf yolla yapılan vakftir.”¹⁰¹³ Burada iki fethadan kastedilen, birincisi irap olan fetha, ikincisi de mebni olan fethadır. Bunlar lugat açısından caiz fakat kıraat açısından caiz değildir. Müellif bunu şöyle izah etmiştir:

4- Bu da nakildir. “Nakil, kendinden önceki harfin şekline nakletmektir. Ancak hemze olmayan fethanın dışında olur. Hemzede olur. Bilakis nakilde iki şart vardır. Nakledilecek harfin sahih sakin olması,”¹⁰¹⁴ **Nakil:** Üzerinde durulan harfin harekesini kendinden önceki harfin harekesine nakletmektir. Üzerinde durulan harfin harekesi, hemze dışında fetha ise nakil olmaz. İki şart: Birincisi, üzerinde durulan harften önceki harf, sahih sakin olmalıdır. İkincisi; o nakil, sarfçılar tarafından bilinmiş olan Arapça vezinlerinin aslından çıkarılmamalıdır.¹⁰¹⁵ “De ki ancak aslı

¹⁰⁰⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 74, beyit 5.

¹⁰¹⁰ eş-Şâtıbî, *Hırzû’l-Emânî ve Vechû’t-Tehânî*, s. 30, beyit 272.

¹⁰¹¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâât-il-Aşr*, c. 4, s. 1404.

¹⁰¹² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 74, beyit 6.

¹⁰¹³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 7.

¹⁰¹⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyitler 8-9.

¹⁰¹⁵ Bkz. Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 9.

Arapça olan iki vezin hariç.¹⁰¹⁶ Burada müellif aslı Arapça olan iki vezinden nakil olacağını söylemiştir.

5- “Üzerinde vakf yapılan harfi, harekeden sonra zayıf olduğu halde şeddele! Ancak hemze ile illetli harf müstesna.”¹⁰¹⁷ Bu, vakfin lafzını değiştiren kısımların beşincisidir. Buna da zayıfla vakf adı verilir.

6- “Mansub olarak tenvinlenmiş olan kelimedede vakf yapılırken onu elife tebdil et! إِذَا، يَكُونًا iki elif olur.”¹⁰¹⁸ Bu bölüm fetha elifinden sonra tenvini ibdal eden eliftir. Bu iki kelimedeki fethadan sonra hafif olan te’kid nunu elife çevrilir.

7- “أَنَا kelimesinde he ile değil elifle durulur. لَكِنَّا kelimesinde de elifle durulur.”¹⁰¹⁹ Bu bölüm vakfa ispat, vasılda ise hazfedilen elifi anlatmaktadır.

- أَيُّهَا kelimesinde elifle durulur. كُرْرًا السَّاجِرُ، التَّقْلَانِ kelimelerinde küçük bir ihtilaf etti.”¹⁰²⁰ Bu üç kelimeyle birleşen أَيُّهَا kelimesindeki elif hazfedilmiştir. Sakinden önce bulunduğu için vasıl halinde bütün kıraatlerde hazfedilmiş, ancak İbn. Âmir he harfini yâ harfine uyarak damme okumuştur. Vakfa ise iki kıraat vardır: Birincisi elifi aslı üzerine yazıya muhalif olarak ispat etmektir. Bu da Ebû Amr, Kisâî ve Ya’kub’un görüşüdür. İkincisi, yazıya ittiba ederek elifi hazfetmektir. Bu da geriye kalanların görüşüdür.

- فَالَا الْحَمْدُ kelimesinde munfasıl oldukları halde vasl halinde iki sakinden dolayı hazfedilmiş olan elifi vakf halinde ispat et! Benzerlerini de buna kıyas et!”¹⁰²¹ Çünkü burada elif resmi hatta yazılmıştır.

¹⁰¹⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 9.

¹⁰¹⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 10.

¹⁰¹⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 11.

¹⁰¹⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 12.

¹⁰²⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 13.

¹⁰²¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 75, beyit 14.

- “Sîbeveyh’ten gelene göre maksûr isimlerin (yâ yazılıp elif okunan isimler) mensub halinde, tenviden tebdil edilmiş elif üzerine durulur. İki lam.”¹⁰²² gibi. Burada iki lam’dan kastedilen mecrur ve merfu olan takdiri irap vardır. “Müberrid burada elifi mutlak yaptı.”¹⁰²³ Yani yerine göre mensub, merfu ve mecrur yaptı. “Mâzinî zihin sahiplerine ibdal vardır.”¹⁰²⁴ Yani tenvini üç harekede de elife ibdal vardır, demiştir.

8- “Yine الصَّيِّدِ مُجِئٍ gibi ayrı kelimelerde değişiklik yâ harfinin hazfî ile olur. غَوَاشٍ قَاضٍ gibi muttasıl kelimelerde de hazf olur. دَعَانٍ gibi gelen yerlerde kurrâ arasında ihtilaf vardır. Yine bu iki kelimedede kendinden önceki kesra olduğu için yazıda yâ harfi hazfedilir. Nidâ harfleri ile seslenilen kelimedede de hazf çok olur. يَا عِبَادٍ gibi. Bu hazf iki yerde (Ankebüt, 56; Zümer, 53) olmaz.”¹⁰²⁵

9- اِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ gibi ayrı ayrı kelimelerdeki vav, duruşta ispat, geçişte hazfedilir. Yalnız nakil halinde اِنَّا قَالُوا لَآءَن gibi yerlerde vav her iki halde de hazfedilir. Herhangi bir yerde asıl veya nakil ile başlanılmış ise onun hemzesi ispat edilir veya hazfedilir. Bunda da iki yön vardır.”¹⁰²⁶ İki yönden kasıt; birincisi nakil yapılmaması, ikincisi de nakli yapmaktır.

“İsra suresindeki وَيَذْعُ kelimesinde, yine Alak ve Kamer Sureleri gibi yerlerde vav yazıda hazfedilmiştir. Ferrâ’ya göre Furkan Suresindeki نَسُوا الذُّكُورُ gibi toplam üç yerde vav okunuşta hazfedilmiştir.”¹⁰²⁷

10- عَنَّهُ فِيهِ مِنْهُمْ gibi yerlerde vav ve yâ harfleri vakfta hazfedilir. لَهُ هَدِيٍّ gibi yerlerde de hazfedilmiştir. İbn. Kesir ise buraları uzatmıştır.”¹⁰²⁸

¹⁰²² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 76, beyit 15.

¹⁰²³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 76, beyit 16.

¹⁰²⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 76, beyit 16.

¹⁰²⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 76, beyitler 17-19.

¹⁰²⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 76, beyitler 20-22.

¹⁰²⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 77, beyit 23.

¹⁰²⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 77, beyit 25.

Bütün harfi medler iki halde de düşürülür: Birincisi وَلَا يَأْبُ ve bunun gibi yerlerde muzaride, cezim halinde düşer. İkincisi, اِنَّ yine bu gibi yerlerde emir halinde de düşer. Fiil, failden önce gelirse fiilden zamiri çıkar! Fiil, failden sonra gelirse ona zamiri ilhak et! اَسْوُوا النَّاسَ buradaki gibi ikisi bir arada gelirse isim, zamirden bedel olur veya beyan için toplanmışlardır.¹⁰²⁹

11- “İsimdeki müennes tê’sini he olarak oku! Yazıda te harfi iki şekilde gelir. İsimlerin cemisinde ve fiillerin müfredinde te açık yazılır. هَيْهَاتَ kelimesinde iki keyfiyet vardır.”¹⁰³⁰ Yani isimdeki te üzerinde vakıf yapılıncaya he olarak durulur. Fiillerde te harfi açık yazılır, isimlerde ise yuvarlak yazılır.

12- Hâ-i sekitte binasının şekline has olarak aslolan sükundur. مَالِيَةً gibi. Mu’reb olmayan isimlerin sonundaki elif, hâ-i sekite yerine gelmiştir. يَا وَيْلَتَى gibi. Harfi tek kalmış kelimelerde hâ-i sekiteyi oku!¹⁰³¹ Tek kalan kelimeler Kur’an’da yoktur, قِ gibi. قِهْ şeklinde hê-i sekite olur. İzafetle mecrur olan istifham mâ’si de böyledir.¹⁰³² Kur’an’da yedi yerde binasına has kılınan sekite hê’si vardır.

2.14.2. Manevi Vakf

Bu bölüm müellifin bahsettiği vakfın ikinci çeşididir. Bu da üzerinde durulan kelime ile vakfi yapan kişi arasındaki münasebettir. Ca’berî manevi vakfi ikiye ayırmıştır: Birincisi; vakf yapan itibariyle ki o da ihtiyârî, izdirârî ve ihtibâridir. İkincisi; tam, hasen ve nakıstır.¹⁰³³

“Eğer durulan kelime mana; kendinden sonrakiyle lafız ve mana açısından ayrılıp mana tamamlandıysa vakfi tam olur. Kendinden sonrakiyle lafız açısından irtibatı varsa bu da vakfi hasendir. Kendinden sonrakiyle bağı devam edip ancak tam

¹⁰²⁹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 76, beyitler 26-29.

¹⁰³⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 77, beyitler 29-30.

¹⁰³¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 78, beyitler 31-32.

¹⁰³² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 78, beyit 33.

¹⁰³³ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, s. 726.

bir cümle de olmayan, nakıs vakftır.”¹⁰³⁴ Nakıs vakfta, geriden uygun bir yerden alınarak okunur.

“İtkan sahibi için nefes bittiğinde vakf yaptığı yerden daha önceki bir yerden alması daha evlâdır.”¹⁰³⁵ Müellif bu vakflardaki durumu: “İlk ikisinde tercih caizdir. Üçüncüsündeki caizlik; zorunlu (nefes kesilmesi) veya insanın haber vermesi (hocanın talebeye dur demesi) dir.”¹⁰³⁶ Müellif: “Kâfî, mefhum ve sâlih vakfin üçü birden, anlayabilenler için hasen vakfinin muradıdır.”¹⁰³⁷

“Vacip, haram, müzebzeb ve beyan vakflarını çok fazla yapma!”¹⁰³⁸ Kur’an’da vacip ve haram vakf yoktur. Diğer yerlerdeki vakflardan da kastettiği, gereksiz yere her yerde durulmamasıdır. Müzebzeb aslında bir vakf olmayıp, yani irap bakımından şüpheli olan yerde durulmamasını demiştir.¹⁰³⁹

Yukarıda anlattığımız manevi vakfin ikinci kısmında ya kendinden sonrakinden mücerred (soyutlanmış) ise tam vakftır. Ya da soyutlanmamış ama kâmil bir cümle olursa o da hasen vakftır. Ya da kendinden sonrakinden soyutlanmamış ve cümle de tam değil ise, o da nakıstır. Şimdi müellif, mücerred olmayanlarla ilgili yedi madde vermiştir: “Tâbî ile metbû arası, fiil ile meful arası, mübteda ile haber arası, müfessir ile müfesser arası, illet ile malül arası, ismi mevsul ile sıla arası, sıla ile sahibi sıla arası açılmaz. Bunlarda birleşik oku!”¹⁰⁴⁰ Bunlarda ihtiyarî olarak durulmaz, ancak izdirarî olarak durulabilir. Şimdi müellif yukarıda bahsettiğimiz üç vakf çeşidine bir örnek veriyor: *ايك* nakıs vakfa örnektir, burada durulursa vakfi kabih (çirkin duruş) olur. *نعبد* kelimesinde durulursa cümle hasen (tamam) olur, fakat sonraki ile alakası devam eder. Ayet sonunda durulduğunda da

¹⁰³⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 78, beyitler 34-35.

¹⁰³⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 78, beyit 36.

¹⁰³⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 78, beyit 37.

¹⁰³⁷ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 78, beyit 38.

¹⁰³⁸ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 79, beyit 39.

¹⁰³⁹ Bkz. Muhammed Âyet İmrân, *Ukûdü’l-Cümân (tahkik)*, ss. 729-731.

¹⁰⁴⁰ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 79, beyitler 40-41.

vakfı tam olur. Müellif bunu beytinde dile getirirken şöyle bir tarzda söylemiştir: “Ayetin evveli nakıs, ortası hasen, sonu ise tamdır.”¹⁰⁴¹

Ca’berî vakfla alakalı edatları zikredecektir: كَلِمَةٌ kelimesi, öncekini reddetme (hayır) manasındadır. Dikkat et, gerçek şu ki gibi anlamlara da gelir.¹⁰⁴² İki kısma ayrılır: Birincisi; bu edat üzerinde ‘değil’ manasına gelince dur! Bunlar Kur’an’daki şu ayetlerdedir: Sebe (27), Mutaffifin (13,14), Müddessir (15,16), Şuara (14,15), Meryem (81,82). İkincisi orada iki emir caiz olandır: İlki; onda ‘değil’ manasını ifade etmek için edat üzerinde vakf, ikincisi, dikkat çekmek ve gerçek manasında olursa edattan önce durulur. Edatla başlanır. Bu edatla başlanan yerler şunlardır: Meryem (78,79), Müminûn (100), Meâric (14,15,38,39), Kıyame (10,11), Fecr (16,17,20,21), Hümeze (3,4), Müddessir (52,53), Şuara (61,62).¹⁰⁴³

Bu konuda “Sîbeveyh’e göre bu edatta dur!”¹⁰⁴⁴ Bu edat ‘değil’ manasında olduğu için Sîbeveyh’e göre her yerde bu edat üzerinde durulur. “Kisâî’ye göre bununla başla! Kur’an’da bu edat otuz üç yerdedir.”¹⁰⁴⁵ Çünkü ona göre bu edat gerçek ve uyarma manasında olduğu için edat üzerinde değil, ondan önce durulur ve edatla başlanır.

“نَعْمَ ifadesinin öncesi müspet ise bu kelimedede dur! بَلَى ifadesinin öncesi menfi ise bu edatta dur! بَلَى yemin ile ve görünen fiille beraber geldiğinde ise vaslet!”¹⁰⁴⁶ نَعْمَ kelimesi üzerinde durulan yer A’raf 44. ayettir.

“لَا يَأْسِرِينَ” kelimesinde ihtibârî vakf vardır. Yani burada getirenin durumuna göre durulmuştur. Nakil böyle gelmiştir. Bu konuda görüşler vardır: Birincisi, bu

¹⁰⁴¹ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 79, beyit 42.

¹⁰⁴² Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 79, beyitler 43-47.

¹⁰⁴³ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, ss. 79-80.

¹⁰⁴⁴ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 80, beyit 48.

¹⁰⁴⁵ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 80, beyit 48.

¹⁰⁴⁶ Ca’berî, *Ukûdü’l-Cümân*, s. 80, beyit 49.

kelime bölünmeden tek bir kelime olarak üzerinde durulur. İkincisi ayrı ayrı okunmasıdır.¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Cezerî de bu yönde görüş belirtmiştir.¹⁰⁴⁸

أَلَا يَسْجُدُوا kelimesinde lam tahfif yapıldığında üç duruş yeri vardır. Şeddeli okunursa iki duruş şekli vardır.¹⁰⁴⁹ Kisâî, Ebû Ca'fer ve Ruveys lam'ın tahfifiyle okur.¹⁰⁵⁰ Yani اسجدوا, يا, اسجدوا şeklinde üç duruş vardır. Diğerleri şeddeyle okur. وَيَكْفُرُونَ, وَيَكْفُرُونَ bu kelimelerde yazıdaki şekline itibâ etmeksizin iki duruş yeri vardır.¹⁰⁵¹ Çünkü bu kelimeler iki kelimededen oluşmuş tek bir kelimedir. Şâtıbî ve İbnü'l-Cezerî de bu kelimelerin üzerindeki duruş şekillerine değinmişlerdir.

Yukarıda kelimedeki vakflara değinildi. Bazıları kelimenin resmi yazılışına göre durmuş, bazıları da buna ihtilaf etmişlerdir.

Bitişik iki kelime yazıldığında o iki kelimenin ilki üzerinde durma! İkincisinde dur! مِمَّنْ, مِمَّنْ kelimelerinde olduğu gibi. Bu kelimelerin yazılışı hakkında çeşitli izahlar yapılmıştır. Kur'an'ın yazımında kurrallar iki kısımdır.¹⁰⁵² Birincisi; resmi hatta tabi olmaktır. İkincisi; O konu hakkında herhangi bir nas olmadığı durumda kurrallar ihtiyar etmişlerdir. Bu konuda: “Söz bittiğinde karada ve denizde okunan mushaflarımıza muvafık olarak dur!”¹⁰⁵³ Bu bilgi resmi hatta uyma hususunda önemli bir delildir.

Ca'berî, Kur'an tecvidinin usül kısmını nihayete erdirirken: “Bu usül bilgisi, meyveleriyle çeşitlendirilmiş olup, onları koparmak isteyen kişi için yaklaştırıldı.

¹⁰⁴⁷ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 80, beyit 50.

¹⁰⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, s. 4, beyit 1463.

¹⁰⁴⁹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 80, Beyit 51.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, s. 5, beyitler 1836-37.

¹⁰⁵¹ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 80, beyit 52.

¹⁰⁵² Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 80, beyitler 53-54.

¹⁰⁵³ Ebî Müzâhim Musa b. Ubeydullah b. Hâkân; *el-Manzûmetü'l-Hâkânî*, Mektebetü Evlâdü's-Şeyh li't-Türâsî, s. 31, beyit 39.

Ben Allâh'ın yardımıyla bu bilgiyi kolaylaştırarak tamamlamaya gayret gösterdim."¹⁰⁵⁴

Ca'berî, bu eserini bir ağaca benzetmiş, meyveleri kolayca toplayabilmek isteyen kişi için ağacın dallarını eğip ona iyice yaklaştırdığını belirtmiştir. Yani Kur'an'ı Kerim'i sahih bir şekilde edâ edebilmek için tecvid ilmini ağacın kökleri gibi düşünüp o kökleri sağlam tutarak meyveleri elde etmenin yollarını göstermiştir. Kur'an'ı Kerim'i itkân sahibi olarak ahz eylemeyi vurgulamıştır.

2.15. Özet ve Değerlendirme

Müellif burada vakf ve ibtida bahsine bunları tanımlayarak başlamıştır. Vakfi, lafzî ve manevî diye ikiye ayırmıştır. Lafzi vakfi; işmam, ravm, sükun üzerine durma şeklinde toplam on iki kısımda incelemiştir. Manevi vakfi da, vâkıf ve mevkûfun aleyh şeklinde iki bölümde incelemiştir. Birincisi (vakf eden); ihtiyârî, izdirârî ve ihtibârî vakftır. İkincisi (üzerine vakf edilen kelime); tam, hasen ve nakıstır. Müellif bu vakf çeşitlerinin tarifini kısaca yapmıştır. Ayrıca kâfi, mefhum ve sâlih kelimelerinin hasen vakfla murâdif olduklarını söylemiştir. Yine vakf yapılan yer ile alakalı; kendisinden sonrasıyla ilgisinin olup olmaması münasebetiyle ve durulan yerde mananın tamam olup olmamasıyla ilgili birtakım sınıflandırmalar yapmıştır. Ayrıca dikkatimizi çeken bir husus da, ayet aralarında veya sonlarında bulunan Secavendlere yer vermemiştir. Daha sonra bazı edatlar ve kelimeleri ele alarak, buralardaki vakf keyfiyetinden bahsetmiştir. Son olarak bu ilmi elde etme yoluyla ilgili bir benzetme yaparak konuyu bitirmiştir. Bu bölümü sistematik olarak diğer eserlerle karşılaştırdığımızda:

-Hâkânî yukarıdaki bölümün içeriğinde de belirttiğimiz gibi tek cümleyle vakfa değinmiştir.

-Mekkî *Riâye*'de bu konuyu ele almamıştır.

¹⁰⁵⁴ Ca'berî, *Ukûdü'l-Cümân*, s. 80, beyitler 55-56.

-Dâni *Tahdid*'in son kısmında vakf ve kısımlarının beyanı hakkında bir bab açarak konuyu kısaca incelemiştir.

-İbnü'l-Cezerî *et-Temhîd*'in son kısmında bu konuya oldukça geniş yer ayırmıştır. Fasıllar halinde vakfî; tam, kâfi, hasen ve kabih şeklinde dört kısımda ele almıştır. Edatların kullanımından genişçe bahsetmiştir. Müşeddeded ve mertebeleri diye bir fasıl açmış ve şeddelilerin üzerine vakfın yapılış keyfiyetine değinmiştir. *Tayyibe*'de bu konuyu, tam, kâfi ve hasen şeklinde Ca'berî gibi anlatmıştır. Ayrıca Ca'berî'den farklı olarak kabih vakfî ifade etmiştir.

عُقُودُ الْجُمَانِ فِي تَجْوِيدِ الْقُرْآنِ

٧٤

بَابُ تَقْرِيرِ الْوَقْفِ وَالْإِبْتِدَاءِ

وَالْوَقْفُ قَطْعُ الصَّوْتِ آخِرَ كَلِمَةٍ
 زَمْنَا وَسَكُّكَ قَطْعُهُ فِي آنٍ
 كَالْوَقْفِ قَدْ يُجْرِي وَذَا كَالْوَضْلِ قُلٌّ
 وَخَفَّ اضْلُ الْوَقْفِ بِالْإِسْكَانِ
 لِإِسْمَامٍ فِي الضَّمِّينِ إِسْكَانٌ فَضُمُّ
 مِ بِغَيْرِ صَوْتٍ بَعْدَهُ الشَّفَتَانِ
 وَبِبَابِ قِيلَ اِسْمَعِ وَعِنْدَ إِشَارَةِ
 الرَّوْمِ وَالْإِسْمَامِ يَبْتَدِرَانِ
 وَالرَّوْمِ إِثْبَاتِ الْأَقْلَ لَدَيْهِمَا
 وَالْكَسْرَتَيْنِ فَأَسْمَعْنَهُ لِدَانِي
 لَمْ يَدْخُلَا هَاءَ الْإِنَاثِ وَعَارِضَ الثَّ
 تَحْرِيكِ مِيمِ الْجَمْعِ خُلْفُ كِنَانِي

وَامْتَنَعَهُ فِي الْفَتْحَيْنِ خَوْفَ كَمَالِهِ
 وَلِسِيَبِيَّوِيهِ أُجِيرَ وَالتُّلُونِ
 فَالْتَّقُلُ جَعَلَ الشُّكْلَ فِيمَا قَبْلُ إِلِ
 لَا فَتْحَ غَيْرِ الْهَمْزِ بَلْ شَرْطَانِ
 فِيهِ سُكُونٌ صَحَّ إِلَّا خَارِجًا
 عَنْ أَصْلِ وَزْنِ الْعَرَبِ قُلْ وَزْنَانِ
 وَأَشْدُّهُ فِي التَّضْعِيفِ بَعْدَ تَحْرُكِ
 إِلَّا الْعَلِيلَ وَهَمْزَةَ تَجِدَانِ
 وَمُنُونِ الْمَنْصُوبِ بِالْأَلْفِ ابْدَلْنِ
 وَإِذَا وَنَحَرَ يَكُونَا الْأَلْفَانِ
 وَأَنَا بِهِ لَا أَلَهَا كَلَكِنَّا هُوَ أَلِ
 لَهُ أَثْبِتَنَّ لِلتَّقْلِ مَا تَرَيَانِ
 وَيَأْيَهَا وَالْخُلْفُ جَاءَ بِهِ قُبَيْ
 لَ الْمُؤْمِنُونَ السَّاحِرُ الثَّقَلَانِ
 وَأَعِدَّهُ إِنْ يُخَذَفُ لِإِسْكَانِ كَقَا
 لَا الْحَمْدُ مُتَفَصِّلِينَ فَاحْذُ وَعَانِ

وَالْهَاءُ فِي الْمَقْصُورِ نَصْبًا مُبَدَّلٌ
 عَنِ سَبَوِيهِ وَلَا مِثْلَ الْإِنْتَانِ
 وَالْأَضْلُ أُطْلِقَ لِلْمُبَرَّدِ وَإِنْدَلَنَ
 لِلْمَازِنِيِّ الْكُلُّ ذَا إِذْعَانٍ
 وَكَذَلِكَ أَيْ فِي مُحَلِّي الصَّيْدِ يُؤْ
 تِي اللَّهُ فِي اللَّهِ وَمُتَّصِلَانِ
 فَاحْذِفْ كَقَاضٍ مَعَ غَوَاشٍ وَالَّذِي
 فِيهِ الْخِلَافُ مِنَ الْخِلَافِ دَعَانٍ
 وَكَذَا الَّتِي لِلْكَسْرِ قَدْ حُذِفَتْ وَيَكُ
 شُرٌّ فِي النُّدَاءِ وَخَالَفَتْ حَرْفَانِ
 وَأَعِيدَ وَآوُ أَلْقِيَتْ لِشُكُونِ مَنْ
 فَفَصِلِ كَمَا كَاشِفُوا أَلْ بِدُخَانِ
 وَكَذَلِكَ قَالُوا الْآنَ لَكِنْ لَمْ تَعُدْ
 فِي النَّقْلِ وَابْتَدَأُوا بِكُلِّ مَكَانٍ
 بِالْأَضْلِ أَوْ بِالنَّقْلِ مُثَبَّتَ هَمْزِهِ
 أَوْ حَازِقًا إِذْ قَدْ آتَى جِهَتَانِ

مِنْ [الْحَمْرِ] انْقُلُهُ وَالْأَسْرَا وَالْقَمَزَ
 يَدْعُ سَنَدْعُ اقْرَأْ وَيَمْخُ الثَّانِي
 رُسِمَتْ بِلَا وَارٍ وَلِلْفَرَا نَسُوا [الـ
 أُولَى] بِلَا وَارٍ مِنَ النُّسِيَانِ
 كَبِهَ لَهُ مَعَ هَذِهِ حُذِفَا وَعَنْ
 لَهُ مِنْهُمْ فِيهِ بِحَذْفِ كِتَابِي
 فِي الْجَزْمِ أَسْقِطُ كُلَّهَا وَالْأَمْرُ لَا
 يَأْتِ وَيَعْفُ اتَّقِ كُلَّ أَوَانٍ
 وَالْفِعْلُ قَبْلَ الظَّاهِرِ اخْلِ مِنَ الضَّمِيمِ
 رِ وَبَعْدَهُ أَلْحَقَهُ ذَا عِرْفَانٍ
 وَلَدَى أَسْرُوا النَّاسَ أَضْمِرُ مُبَدَلًا
 مِنْهُ الَّذِينَ أَوْ اجْمَعَنَّ لِبَيَانٍ
 وَبِهَا الْإِنَاثِ فِي الْأَسْمِ هَاءُ مُوَحَّدٍ
 وَبِرُسْمِهَا تَاءٌ أَتَى الْوَجْهَانِ
 رُجْمِهِ وَالْفِعْلُ تَاءٌ فَارِقٌ
 هَيْهَاتَ فِيهِ قُدْرَ الْأَمْرَانِ

وَالْأَضْلُ فِي هَا السَّكْتِ إِسْكَانٌ بِهِ
 فِي مَخْضِ شَكْلِ مِنْ بِنَاءِ الْبَانِي
 وَكَذَا بِهَاءٍ وَلَيْسَ فِي مُتَمَكِّنٍ
 وَالزَّمُّ بِمَا يَبْقَى مِنَ الْوُحْدَانِ
 وَيَمَا فِي الْاسْتِفْهَامِ نَحْوَ لِمَ يَمَهُ
 فِي مَهْ عَنِ الْبَزِيِّ الْخِلَافُ أَتَانِي
 وَالْمَعْنَوِيُّ فَإِنْ يَكُنْ مُتَجَرِّدًا
 عَنْ بَلْوِهِ فَتَمَامُهُ وَأَقَانِ
 أَوْ لَا وَلَكِنْ جُمْلَةٌ حَسَنٌ وَإِلِ
 لَا [نَاقِصٌ فَارْجِعْ أَوْ أَنْتِ الثَّانِ
 أَوْ لِلتَّنْفِيسِ وَابْتِدَاؤِكَ بِالَّذِي
 مِنْ قَبْلِهِ أَوْلَى لِذِي إِتْقَانِ
 فَالْأَوْلَانِ لِلاخْتِيَارِ وَثَالِثٌ
 لِلاضْطِرَّارِ أَوْ اخْتِيَارِ انْسَانِ
 وَيُرَادُفُ الْكَافِي وَتَفْهُومٌ وَصَا
 لِحُهَا لِذِي حَسَنِ عَنِ الْأَعْيَانِ

لَا تَعْبَانُ بِمُوجِبٍ وَمُحَرِّمٍ
 وَمُدْبَذِبٍ أَبَدًا وَوَقِفٍ بَيَانٍ
 غَيْرِ الْمُجَرَّدِ مِثْلُ مَثْبُوعٍ وَذِي
 عَمَلٍ وَذِي خَبَرٍ فَحَسْبُ بَيَانٍ
 وَمُفَسِّرٍ وَمُعَلِّلٍ وَمُخَصِّصٍ
 وَصَلُّوا وَذِي صَلَاةٍ [فَصَلُّوا وَعَانِ]
 إِيَّاكَ لِأَجْرِ نَعْبُدُ الشَّانِي وَآ
 حِرْمَانًا لِأَوْلَاهَا عَنِ اسْتِيقَانِ
 كَلًّا لِزَجْرِ قَبْلِ وَالْتِقَادِ لَا
 [وَأَلَّا وَحَقًّا لِلرَّوَالِ يَلِيَانِ]
 فَحَسْبُ عَلِيهَا إِنْ تُقَدَّرُ لَا وَلَا
 شُرَكَاءَ ثُمَّ الْأَوَّلِينَ أَتَانِي
 وَأَزِيدَ مَعَهُ قَالَ أَوَّلَ ظَلَّةٍ
 [وَبِمَزِيمٍ فِي الشَّانِ وَالْأَمْرَانِ]
 مِنْ بَعْدِ عَهْدًا مَعَ تَرَكْتُ كَذَا نَعِي
 مِ وَالْمَفْرَأَ أَمَانِ اسْتِمْعَانِي

جَمًّا وَأَخْلَدَهُ مُتَشَّرَةً وَيُنَا
 حِيهِ كَذَلِكَ لَمَذْرُكُونَ قَعَانِ
 وَلِسِيْبِيْهِ قِفِ الْكِسَائِيَّ ابْتَدِيْ
 وَمَعَ الثَّلَاثِيْنَ الثَّلَاثُ بِثَانِي
 وَنَعْمَ فَأَذُنْ مَعَ بَلَى قِفْ مُشِيَّتَا
 [رَصَلْنَهُ] مَعَ قَسَمٍ وَفَعَلِ عِيَانِ
 وَفِي لِاخْتِيْبَارِ بِآلِ يَاسِيْنَ أَفْرِدُنْ
 لِلْقَاصِرِيْنَ وَغَيْرِهِمْ وَفُنَانِ
 وَثَلَاثُ الْأَ يَسْجُدُوا لِمُخِفِّهِ
 وَائْتَانِ لِلتُّفْقِيْلِ ثُمَّ اثْنَانِ
 فِي وَنِكَانٌ مَعًا لِغَيْرِ مُتَابِعِ
 رَسْمًا وَعَنْ تَالِيهِ وَوَحْدَ ذَانِ
 وَإِذَا وَصَلْتَ الْكَلِمَتَيْنِ كِتَابَةً
 فَالْلُّفْظُ تَابِعُهَا كَمَا تَجِدَانِ
 مِمَّنْ وَمِمَّ وَفِيهِ تَفْصِيْلٌ لَدَى الْـ
 مَرْسُومِ وَالْقُرْأَ بِهِ قِسْمَانِ

هَذِي أَصُولٌ أَيْنَعَتْ بِثَمَارِهَا
 وَقَطُوفُهَا لِلْمُجْتَبِيْنَ دَوَابِي
 وَأَنَا بَعُوْنُ اللّٰهَ مُجْتَهِدٌ عَلَيَّ
 إِكْمَالِهَا بِعَدَلٍ الْأَغْضَانِ

SONUÇ

Şüphesiz İslâmî ilimlerin başında Kur'an'ı Kerim'in tilaveti gelmektedir. Bu da aynı zamanda tecvidi bilmeyi gerekli kılar. Zira Kur'an, ibadet dilimizdir. Dolayısıyla bizi Rabbimize yaklaştıran ibadetlerimizin sahih olması, kelimullahın sahih okunmasına bağlıdır. Zira tecvid ile ilgili eserler Peygamberimizden daha sonra ele alınmış olsa bile, efendimiz ashabına Kur'an'ı tecvidli olarak okumayı öğretmiş ve bu şekilde okuyanlara çok büyük mükafatlar müjdelemiştir. İşte bu müjdelere nail olmak isteyen âlimler asırlar boyunca tecvid eserleri yazmak ve talebe yetiştirmek suretiyle bu ilmin sahih bir şekilde devamlılığını sağlamaya çalışmışlardır.

Müslümanlar gerek Peygamberimiz döneminde gerekse sonraki yüzyıllarda Kur'an'ın okunması, anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi yönünde eşsiz gayretler göstermişlerdir. Özellikle her devirde bu ulvî gayeye hizmet eden âlimler hep var olmuştur. İşte hicri yedinci yüzyılın ortalarında dünyaya gelmiş olan ve tezimizin de konusunu oluşturan bu yüce şahsiyetlerden biri de Ebû İshak İbrahim b. Ömer b. Halîl el-Ca'berî'dir. Ca'ber kalesinde doğması hasebiyle Ca'berî olarak anılmıştır.

Çalışmamızda da geniş yer vererek izah etmeye çalıştığımız gibi Ca'berî'nin yaşadığı dönem, savaşlar sebebiyle oldukça çalkantılı bir dönemdir. Ama müellif her şeye rağmen Bağdat, Şam gibi büyük ilim merkezlerinden ve dönemin muhakkik âlimlerinden istifade etmesini bilmiştir. Aynı zamanda birçok alanda çok kıymetli eserler kaleme almıştır. Yine birçok talebe yetiştirerek oldukça uzun ve bereketli bir hayat yaşamıştır. Onun bu bereketi günümüze kadar ulaşmıştır. Ca'berî, tarihe damgasını vurmuş birçok âlim yetiştirmiştir ki kendisine övünç vesilesi olarak sadece bu yeter.

Ca'berî'nin en kıymetli eserlerinden olan *Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kurân* isimli manzumesi tarih boyunca değerine değer katarak günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde de tecvid ile ilgilenen birçok kişinin eserlerinde kaynak kitap olarak kullanılmıştır. Ayrıca müellif eserini oluştururken gerek dilbilimci âlimlerden

gerekse kıraat hocalarından istifade ederek, aynı zamanda sağlam bir rivayet silsilesi oluşturmuştur. Kendinden sonrakilere sağlam bir köprü vazifesi görmüştür.

Tezimize konu olan eserin giriş kısmında ve tecvid konularının içerisinde Ca'berî; Kur'an kıraatinde, takvayı elden bırakmadan çok gayret edilmesini bol bol tavsiye etmiştir. Besmele, hamd, salat, bu yolda günümüze kadar gelenlere duadan sonra bu kıymetli eseri ilim taliplilerinin hizmetine sunmuştur. Bunu yaparken eserine giriş ve mukaddime ile başlamıştır. Giriş kısmı yukarıda bahsettiğimiz olup, mukaddime; Kur'an'ı usûlüne uygun bir şekilde okuma yollarından bahsederek, onu okuyanlara nebevî müjdelere vermiştir.

Kur'an okuma usûllerinde; rivayete tabi olmaya değinirken, kıraat âlimlerinin görüşlerinden ittifak ve ihtilafı olanlara yer vermeyi ihmal etmemiştir. Eserini manzum olarak ele aldığı için isti'aze, besmele, tekbir ve secde ayetleri gibi konulara kısaca temas etmiştir.

Harflerin mahreçlerini anlatırken işi en baştan ele alarak, yani harflerden başlamayı gerekli görmüştür. Mahreç sırasını takip ederek on yedi mahreç saymıştır. Asıl ve ferî harflerden bahsetmiş ve ses benzerliği olan harflere değinmiştir. Özellikle sesi birbirine yakın olan harflerin telaffuzunda dikkat edilmesi, günümüzde de çok önemle üzerinde durulması gereken bir konudur.

Yine Kur'an okuyucusunun dikkat etmesi gereken hususların başında harflerin sıfat bilgisi gelmektedir. Zira harflerin sıfatları iyi bilinip doğru tatbik edilmezse lafızda, dolayısıyla manada tağyîye yol açar. Müellif de sıfatlar konusunu oldukça geniş bir şekilde izah etmiştir. Fakat burada örneğin hems sıfatının zıddı olan cehr gibi sıfatları atlamıştır.

Harfleri sakın kılma noktasında, iki sakının karşılaşması gibi hususlara da dikkat çekmiştir. Nitekim harfin sükununda yapılan bir hata, ona hareke vermek demektir ki bu da ciddi bir hatadır. Ca'berî buna dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir.

İzhar, idğam, ihfa, şeddenin çeşitleri, yine önemli tecvid kurallarına râcî olan iki nun (tenvin ve sakin nun) kısmına da değinmiştir.

Med ve lin ahkâmının kısımlarını örneklerle anlatmıştır. Bu bahiste özellikle elif harfinin her halükarda murakkak olduğunu savunmuş, bilhassa tefhim harflerine mücavir olduğu zaman bile terkik edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İlgili konunun değerlendirme kısmında onun bu görüşüyle ilgili yorumumuzu getirdik.

Terkik ve tefhimi anlattığı babta da itbak harflerinin dışındakileri murakkak kabul ederek farklı bir görüş getirmiştir. Yine Râ harfini ve Lafzatullahı anlatırken bazı hükümlerini atlamıştır.

Eseri işlerken bir yandan kıraat, tecvid, kıraatin adabı, fazileti gibi konularla beraber nahiv kurallarına da oldukça temas etmiştir. Vakf ve ibtida konusuna geniş yer ayırarak tecvid ahkâmını nihayete erdirmiştir. Burada secavendleri almamıştır.

Diğer manzum eserlerle sistematik olarak karşılaştığımızda; Ca'berî'nin kendinden önceki eserlerden (*Hâkânî, Riâye, Tahdîd, Şatibiyye, Umdetü'l-Müfid*) istifade ettiğini görmekteyiz. Ama Ca'berî'nin, bunu yaparken onları birebir taklit etme değil, aksine onlardan güç alarak onlardan daha zengin ve özgün bir eser ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Nitekim diğer müelliflerin almadığı ya da çok özet olarak bahsettiği birçok hususu dile getirmiştir. Mesela eserinin başlığı tecvide ilgili olmasına rağmen sarf, nahiv ve edatların kullanımını gibi birçok kurallara değinmiştir. Eserde harfleri tek tek incelemeye tâbî tutmuştur. Kendinden sonra gelen başta İbnü'l-Cezerî olmak üzere birçok âlime öncülük etmiştir.

Ayrıca burada bahsetmemiz gereken bir husus da; âlimler kıraatle ilgili nesir tarzında eserler ortaya koyup onu belli bir süre sonra kısaltarak manzum haline getirmişlerdir. Nesiller boyunca manzum eserler, ezberlenmek suretiyle bir rivayet silsilesi oluşturmuştur. Zira manzumun hafızaya alınması ve muhafazası nesre göre daha kolaydır. Âlimlerimiz bu metodu uygulamışlardır. Yine manzum eserin bir özelliği, güzelliği, ilgili konuyu kısaca ve öz olarak bahsetmesinden dolayı, kişide o konuyu araştırmaya yönelik bir merak uyandırmasıdır.

Netice itibariyle Ca'berî, bundan yaklaşık altı yüz küsür sene önce yazmış olduğu eserini öyle işlemiştir ki, onun tespitleri günümüze de ışık tutmaktadır. Gayemiz de bu kıymetli müellifi ve eserini, ilim taliplilerine sunmaktır.

Ca'berî 81. sayfadan itibaren hemzeden başlayarak mahreç sırasına göre harfleri tek tek ele almıştır. Özellikle hemzeyi uzun uzadıya anlatmıştır. Daha sonra sırasıyla harflerin sıfatlarından bahsederek; mesela boğaz harflerini anlatırken her birinde, Kur'an'da yan yana gelen boğaz harflerinden kelime örneklerini vererek buralara dikkat edilmesi gereğine dikkat çekmiştir. Mahreçleri birbirine yakın olduğu halde idğam yapılmaması gereken yerleri kelime örnekleri vermek suretiyle ikaz etmiştir. Mesela Kaf harfini anlatırken kalkale sıfatına değinmiştir. Daha sonra idğamlı (idğam-ı kebir) hallerine de temas etmiştir. Yine cim harfindeki cehr ve kalkale sıfatından bahsettikten sonra; onu telaffuz ederken başta şin harfine veya birtakım harflere karıştırmama gereğini ifade etmiştir. Yine 'yâ' harfine oldukça geniş yer vermiş, onu tüm yönleriyle anlatmıştır.

Kısaca izah etmeye çalıştığımız gibi müellif harflerdeki okuyuş keyfiyetlerine dikkat çekmiş ve bunları Kur'an'daki kelime örnekleriyle anlatmıştır. Son olarak 'Tenbihât' ve 'Hâtıme' şeklinde iki ayrı başlıkla eserini bitirmiştir.

KAYNAKÇA

Abdülhakim Abdürrezzak, Mültekâ, <http://vb.tafsir.net/tafsir33312/>.

Altıkulaç, Tayyar;

- “Ebu Şâme el-Makdîsi”, **DİA**, İstanbul, 1994.
- “Nâfi‘ b. Abdurrahman”, **DİA**, XXXII, İstanbul 2006.
- “Hamza b. Habîb”, **DİA**, XV, İstanbul 1997.
- “Kisâî, Ali b. Hamza”, **DİA**, XXVI, Ankara 2002.
- “İbnü’l-Cezerî”, **DİA**, XX, İstanbul 1999.
- “Ebû Amr b. ‘Alâ”, **DİA**, X, İstanbul 1994.
- “Zehebî”, **DİA**, İstanbul, 2013.

Aliyyü’l-Kârî, **el-Minehü’l-Fikriyye fî Şerhi’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye**, üçüncü baskı, Suriye, 2012.

Apaydın, Yunus; “İbni Kayyım el-Cevziyye”, **DİA**, İstanbul, 1999.

Atık, M. Kemal; “Ca’berî”, **DİA**, VI, İstanbul, 1992.

Aybakan, Bilal, “Subkî, Takıyyuddîn”, **DİA**, İstanbul, 2010.

Başaran, Selman “ALÂİ”, **DİA**, İstanbul, 1989.

Benna, Ahmed b. Muhammed, **İthaf-u Fudalai’l-Beşer bi’l-Kıraat’il-Erbea’ti Aşer** Beyrut 1987.

Bilmen, Ömer Nasuhi; **Tefsir Târihi**; Ankara, Örnek Matbaası, 1955.

Birişik, Abdülhamit;

- **Kıraat İlmî ve Târihi**, Bursa: Emin Yayınları, 2014.

- “Kıraat”, **DİA**, İstanbul, XXV, 2002.

Bozkurt, Nebi; “Dârülkurrâ”, **DİA**, İstanbul, VIII, 1993.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil;

- **el-Câmi‘u’s-Sahîh**, b.y.y: Dâru’n-Necât, h. 1422.

- **Sahîhu'l-Buhârî**, birinci baskı Beyrut, 2002.

Ca'berî, Burhânüddin Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim b. Halîl;

- **Rusûhu'l-Ahbâr fî Mensûhi'l-Ahbâr**, birinci baskı, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1988.

- **Ukûdü'l-Cümân fî Tecvîdi'l-Kur'ân**, birinci baskı, Mektebetu Kurtuba, 2005.

- **Hulâsatü'l-Ebhâs fî Şerhi Nehci'l-Kırâati's-Selâs**, birinci baskı, 2006.

Çetin, Abdurrahman, **Kur'an Okuma Esasları**, on birinci baskı, Emin yay., Bursa, 2011.

Dânî, Ebu Osman b. Said;

- **el-Muhkem Fî Nakti'l-Mesâhif**, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, h. 1407.

- **Kitâbü'l-İdğâmi'l-Kebîr**, birinci baskı, Mısır, 2003.

- **et-Tahtîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvîd**, birinci baskı, Amman, 2000.

- **et-Teysîr fî'l-Kırâati's-Seb**, Lübnan, 1984.

- **el-Urcûze el-Münebbehe Alâ Esmâi'l-Kurrâ ve'r-Ruvât**, birinci baskı, Dâru'l-Muğnî, Suudi Arabistan, 1999.

Dağ, Mehmet;

- **Geleneksel Kıraat Algısı, Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım**, İstanbul: İSAM, 2011.

- **“Kıraat İlminin Akademik Serencamı –Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine”**, Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 17, Sayı: 56, Yaz 2013.

Demirci, Muhsin; **Kur'an Tarihi**, İstanbul: M.Ü. İ.F.V. Yayınları on birinci baskı 2017.

Durmuş, İsmail, “SAFEDÎ”, **DİA**, İstanbul, 2008.

Dündar, Mahmut; **Mısır, Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri**, (doktora tezi, 2014), Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ebî Alî Hasan Ahmed İbn. Bennâ, **Beyânü'l-Uyûb Elletî Yecibü En Yectenibehê'l-Kurrâi**, birinci baskı, Ürdün, 2001.

Ezherî, Mansur Muhammed b. **Tehzîbü'l-Luğat**, birinci baskı, Mektebetü'l-Hancı, 1967.

Günay, Hacı Mehmet; “İbnü'z-Zemlekânî”, **DİA**, İstanbul, 2000.

- Güneş, Kadir, **el-Mu'cem**, Mektep Yay., İstanbul, 2010.
- Ğanim Kaddûrî el-Hamed, **ed-Dirâsetü's-Savtiyye İnde Ulemâi't-Tecvîd**, ikinci baskı, Dâru Ammâr, Amman, 2007.
- Hâkânî, Ebî Müzâhim Musa b. Ubeydullah, **el-Manzûmetü'l-Hâkânî**, Mektebetü Evlâdü'ş-Şeyh li't-Türâsî.
- Hamevî, el-Kâdî Ahmed b. Ömer b. Ebü Rıza, **el-Kavâidü ve'l-İşârât fî Usûli'l-Kırâât**, birinci baskı, Dâru'l-Kalem, 1986.
- Hamîdullah, Muhammed; **İslam Peygamberi**, İstanbul, 1993.
- Hemedânî, Ebü'l-Alâ el-Hasan b. Ahmed, **et-Temhîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, Dâru's-Sâhabeti't-Türâsî, 2005.
- İbnü'l-Bâziş Ebü Ca'fer, **el-İknâ fî'l-Kırâati's-Seb'i**, birinci baskı, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1403.
- İbn. Cinnî, Ebü'l-Feth Osman, **Sirru Sanâti'l-İ'râb**.
- İbn. Hacer Askalâni, Şihâbüddin Ahmed b. eş-Şehriban; **ed-Dürerü'l-Kâmine fî Âyâni'l-Mieti's-Sâmine**, Haydarabad, 1348-50/1929-31.
- İbn. Tahhân, Ebi'l-Asbeği's-Sümâtî, **el-Enbâ fî Usûli'l-Edâ**, birinci baskı, Mektebetü's-Sahâbe, 2007.
- İsmail Paşa Bağdâdi,; **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin**, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1951.
- İbn. Hâleveyh, Ebü Abdullah Hüseyin; **el-Hucce fî'l-Kırâ'âti's-Seb'a**, Kuveyt: Müessesetü'r-Risâle.
- İbrahim b. Musa eş-Şâtibi Ebu İshak, **el-Mekâsidi's-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye**, birinci baskı, Câmîatü Ümmü'l-Kurrâ, 2007.
- İbn. İshak Muhammed, **es-Sire**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn. Mücâhîd, Ebü Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbas b. Mücahid et-Temîmî; **Kitâbü's-Seb'a fî'l-Kırâât**, Kâhire: Dâru'l-Meârîf, 1980.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî;
- **Tayyibetü'n-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr**, Mektebetü İbnü'l-Cezerî, birinci baskı, Suriye, 2012.
- **Ğayetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ**, birinci baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kâhire, 1351-53/1932-35; Beyrut, 1402/1982.

- **en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr**, Mısır, ts. Matba Mustafa Muhammed.
- **et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd**, birinci baskı, Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbnü'l-Enbârî, Ebü Bekr Muhammed b. Kâsım b. Beşşâr, **Îzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ fî Kitâbillâhi Azze ve Cell**, Dimeşk, 1971.
- İbn. Tağriberdî Yusuf el-Etebki Cemalüddin Ebü'l-Mehasin, **el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfe be'de'l-Vâfi**, Kâhire, 1984.
- İbnü'l-İmâd Şihâbüddîn Ebi'l-Felah Abdü'l-Hay Ahmed b. Muhammed, **Şezerâtü'z-Zehbî**, birinci baskı, 1996.
- İbnü'l-Kâdî, Ahmed b. Muhammed; **Dürretü'l-Hicâl fî Esmâ-i Ricâl**, 1971.
- İbn. Ümmü Kâsım, **el-Müfid fî Şerhi Umdeti'l-Mecîd**, 2001.
- İbn. Kesir, İsmail b. Ömer; **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetü'l-Meârif, yedinci baskı, Beyrut, 1988.
- Jacob M. Landau, "Küttâb", **DİA**, XXVII, Ankara 2003.
- Kafes, Mahmut; "Ebu Hayyan el-Endülüsi", **DİA**, İstanbul, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar;
- "Mizzi Yusuf b. Abdurrahman", **DİA**, İstanbul, 2005.
- "Nevevî", **DİA**, İstanbul, 2007.
- Karaçam, İsmail;
- **Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati**, İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları dördüncü baskı, 2012.
- **Kur'ân'ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri**, İstanbul, yirmi birinci baskı, 2011.
- Kehhâle, Ömer Rıza; **Mu'cemü'l-Müellifin**, Müessesetü'r-Risâle, 1957.
- Koca, Ferhat; "İbn. Teymiyye", **DİA**, İstanbul, 1998.
- Koyuncu, Recep;
- **"Kur'an Eğitiminde Manzum Tecvid Geleneği: Cemzûrî ve Tuhfetü'l-Etfâl Adh Manzum Eseri"**, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 2017.
- Köksal, Asım; **İslâm Târihi**, İstanbul: Şâmil Yay., 1989.

Kurtubî, Abdü'l-Vahhâb b. Muhammed, **el-Mûdih fi't-Tecvîd**, Mektebetü Câmîatü'l-Ürdün, birinci baskı, 2000.

- **“et-Tahtid fi'l-İtkâni ve't-Tecvîd Ebu Amr b. Osman b. Said ed-Dâni”**, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017.

Laura Veccia Vaglieri, **“Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”**, İslâm Târihi Kùltür ve Medeniyeti, İstanbul: Kitabevî, 1997.

Maşalı, Mehmet Emin; **Târihî ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi**, Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî;

- **er-Riâye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve**, üçüncü baskı, Dâru Ammâr, Ürdün, 1996.

- **el-İbâne an-Meâni'l-Kıraat**, Mısır, ts., Matba'r-Risale.

- **Kitâbü't-Tebsıra fi'l-Kırâeti's-Seb'**, ikinci baskı, Dâru's-Selefiyye, Hindistan, 1982.

Mer'âşî, Muhammed Ebî Bekr, **Cühdü'l-Mukill**, ikinci baskı, Ürdün, 2008.

Muhammed Âyet İmrân, **Ukûdü'l-Cümân fi Tecvîdi'l-Kur'an**, (Basılmamış Doktora Tezi), el-Câmîatü'l-İslâmiyye, Medine, h. 1438-1439.

Muhammed Emin Efendi, b. Abdillâh b. Muhammed Salih (Abdullah Efendizade), **Umdetü'l-Hullan fi İzahî Zübdetü'l-İrfan**, İstanbul İFAV Yayınları, 2013.

Okiç, Prof. Dr. M. Tayyip; İlahiyat Fakültesi, **Usûlü Tefsir Notları**, 1951-1952.

ÖGE, Ali, “er-Riâye li-Tecvîdi'l-Kırâeti ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 32, yıl 2011.

Özel Ahmet; “Emeviyye Camii”, **DİA**, XI, İstanbul 1995.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn. Kesir, Ebü'l-Fidâ”, **DİA**, İstanbul, 1999.

Philip Hitti Khuri; **Siyâsi ve Kültürel İslâm Târihi**, İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1995 Eyüpsultan Sempozyumu VI, 2003.

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, birinci baskı, Beyrut, 2000.

Sehâvî, Alemüddîn Alî b. Muhammed;

- **Cemâlü'l-Kurrâ ve Kemâlü'l-İkrâ**, Mektebetü't-Turâsî, birinci baskı, Mekke, 1987.

- **Umdetü'l-Müfid ve Uddetü'l-Mücîd fî Ma'rifeti't-Tecvîd**, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, www.alukah.net.
- **Kitâbü Fethü'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd**, Mektebetü'r-Raşîd.
- Senhûrî, Ebü'l-Feth Ca'fer b. İbrahim, **el-Câmiu'l-Müfid fî Sınâi't-Tecvîd**, birinci baskı, Dâru İbn. Hazm, 2010.
- Suyûti, Celâleddin Abdürrahman; **Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nühât**, 1964.
- Serkis, Yusuf Elyan; **Mu'cemü'l-Matbûati'l-Arabiye ve'l-Muarrabe**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1919.
- Sert, Durmuş; **“Şâtîbî'nin Hayatı, Kıraat İlmindeki Yeri ve Eserleri”**, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V, 1994.
- Sîrâfî, Ebû Saîdî, **Şerhü Kitâbü Sîbeveyh**, birinci baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2008.
- Sîbeveyh, Ebü Bîşr b. Kanber, **el-Kitâp Kitâbü Sîbeveyh**, ikinci baskı, Mektebetü Hancı, 1982.
- Subhî es-Sâlih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kurân**, beşinci baskı, Beyrut, 1968.
- Şâtîbî, el-Kâsım b. Firruh b. Halef b. Ahmet, **Hırzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî**, Mektebetü Dâru'l-Hüdâ, Medine,2010.
- Şemsüddin Muhammed b.Câbiri'l-Vâdi Âşî, **Bernamec İbni Câbiri'l-Vâdi Âşî**, Câmiatü Ümmü'l-Kurrâ, 1981.
- Taneri, Aydın; **“Ca'ber Kalesi”**, **DİA**, İstanbul, 1992.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa b. Halil, **Şerhü Mukaddimeti'l-Cezerî**, Suudi Arabistan, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa;
- **el-Câmi'u's-Sahîh**, Beyrut: Dâru'l-Ğarb'il-İslâmî, 1998, “Kıraat” İstanbul, 1981.
- **el-Câmiu'l-Kebîr**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, birinci baskı, 1996.
- **Sahîhu't-Tirmizî bi Şerhi'l-İmâm İbnü'l-Arabî**, VI, 63, Mısır, 1934.
- **Şimâili'l-Muhammediyye**, Dâru'l-Hâdîs, üçüncü baskı, Lübnan, 1988
- Temel, Nihat; **Kıraat ve Tecvîd İstılahları**, İstanbul 2009.
- Tetik, Necati; **Başlangıçtan 9. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Tâlimi**, İstanbul 1990.

- Ünal, Mehmet; “**Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi ve Şia’nın Buna Bakışı**”, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2011.
- Yardım, Ali; “Birzâlf”, **DİA**, İstanbul, 1992.
- Yiğit, İsmail; “**Aynî’yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış**”, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, XI-XII, 1994.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Mâ’rifetü’l-Kurrâ-i’l-Kibâri Ale’t-Tabakâti ve’l-A’sâr**, Müessesetü’r-Risâle, ikinci baskı, Beyrut, 1988.
- Zerkani, Muhammed b. Abdülazim; **Menahilu’l-İrfan Fi Ulumi’l-Kur’an**, Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, üçüncü baskı, Kahire 1943.
- Ziriklî, Hayruddin; **el-A’lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ mine’l-Arab ve’l-Müsta’rebîn ve’l-Müsteşrikîn**, on beşinci baskı, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyin, Beyrut-Lübnan, 2006.